

PUBLICAȚIUNILE CASEI ȘCOALELOR

BIBLIOTECA SECUNDARĂ No. 49

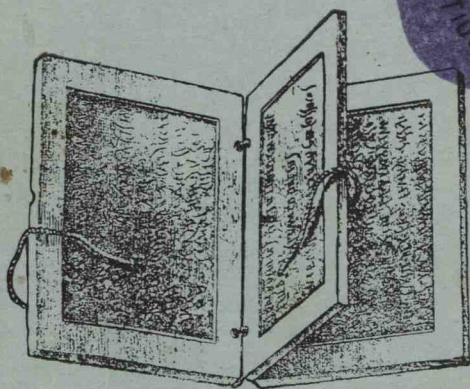
ROMANICA

STUDII

ISTORICE, FILOLOGICE ȘI ARCHEOLOGICE

DE

G. POPA-LISSEANU

BUCUREȘTI

TIPOGRAFIA ION C. VĂCĂRESCU

No. 4, STRADA UMBREI, No. 4

1926

BIBLIOTECA CENTRALA
A
UNIVERSITAȚII
DIN
BUCUREȘTI

Nº Curent 40882 Format

Nº Inventar 1752 Anul

Secția Defecțiunilor Raftul

ROMANICA

ROMANICA

STUDII ISTORICE, FILOLOGICE ȘI ARCHEOLOGICE

Mitologia greco-romană în lectură ilustrată, cu 80 ilustrații
 și 25 planșe.
 Monografia cerii. Descrierea cerii, cu două hărți și trei
 tablouri.
 Căldă și orașe greco-romane în nouă tablouri și două
 hărți și 25 ilustrații.
 Legende și povești antice, cu stampe și ilustrații.
 Basarabia din vechi timpuri.
 Istoria latină, clasă III și IV.
 Gramatică latină, manual de gramatică.
 Gramatică latină, Prolegomena și Metoda, manual de gramatică.
 Cicerone, Oratio pro Marcello, text latin adnotat.
 Studii pedagogice, Limbile clasice în învățământul secundar
 și metodică lor.
 Eutropius, Istoria Romană, traducere.
 Istoria, Correspondența cu împăratul Traian, traducere.
 Augustus, A vor și Pacher, cu 10 ilustrații, traducere.
 Iulian, Tokare, sau Paterne, traducere.
 Cicerone, De officiis, sau Officiis, traducere.

1925

1925

1925

1925

DIN PUBLICAȚIUNILE ACELUIAȘ:

Mitologia greco-romană în lectură ilustrată, cu 80 ilustrațiuni și 29 planșii.

Monografia cetății Drâstorul-Silistra, cu două hărți și ilustrațiuni.

Cetăți și orașe greco-romane în noul teritoriu al Dobrogei, cu o hartă și 22 ilustrațiuni.

Legende și povești antice, cu stampe și ilustrațiuni.

Vieța și opera lui Gheorghe Lazăr (în colaborare cu G. Bogdan-Duică).

Basarabia, privire istorică.

Cultura Romană în lectură ilustrată, manuale pentru studiul limbii latine, clasele III și IV.

Gramatica limbii latine, Morfologia, Sintaxa și Noțiuni de stilistică, manual de școală.

Versificațiunea latină, Prosodia și Metrica, manual de școală.

Cicero, Oratio pro Marcello, text latin adnotat.

Studii pedagogice, Limbile clasice în învățământul secundar și metodică lor.

Eutropius, Istoria Romană, traducere.

Plinius, Corespondența cu împăratul Traian, traducere.

Apuleius, Amor și Psyche, cu 10 ilustrațiuni, traducere.

Lucian, Toxaris sau Prietenia, traducere.

Cicero, Discursul pentru Archias, traducere.

Publicațiunile Casei Școalelor

BIBLIOTECA SECUNDARĂ No. 48

ROMANICA

STUDII

ISTORICE, FILOLOGICE ȘI ARCHEOLOGICE

DE

G. POPA-LISSEANU

BUCUREȘTI

TIPOGRAFIA ION C. VĂCĂRESCU

No. 4, STRADA UMBREI, No. 4

1925

CONTROL 1953

Cota	40882
Inventar	42781

1956

B.C.U. Bucuresti

C42781

Memoriae

ALEXANDRI ODOBESCU

qui me in litteris erudit

rebusque causas quaerere docuit

D. D. D.

PREFAȚĂ

Petrecându-se în întregime întâia ediție a unora dintre studiile mele de istorie, filologie și arheologie și de oarece aceste studii nu și-au pierdut actualitatea lor, am hotărît să le public din nou, strânse la un loc, în volumul de față. Noua ediție apare de astă dată mai completă și, în acelaș timp, lipsită de tot ceea ce am crezut că este neesențial sau de prisos.

Studiile acestea ale noastre, constituind fie care o unitate de sine stătătoare, au fost grupate în ordinea lor logică, iar nu în ordinea cronologică a primei lor aparițiuni și au fost împărțite în trei mari capitole: lucrări de mitologie populară, lucrări de filologie și lucrări de arheologie.

Lectura ce oferim astăzi tineretului liceelor noastre și în genere marelui public va contribui, sperăm, la întregirea și îmbogățirea cunoștințelor privitoare la țara noastră și la sufletul nostru românesc. Căci, aproape toate aceste studii pe cari le publicăm în volumul de față sunt de un caracter riguros științific și tratează cestiuni referitoare, cel puțin în parte, fie la o regiune a solului românesc, fie la o lature a sufletului neamului nostru

Orice progres pornește de la cunoașterea temeinică a noastră, ca indivizi și dela cunoașterea țării în care trăim,

ca mediu ambiant. Și, în studiile noastre am fost călăuziți, în genere, de acel γνώθι σεαυτόν, cunoaște-te pe tine însu-ți, scris pe trontispiciul templului lui Apollo de la Delphi și care rezumă cuminenția de secole a gândiri elenice. Cunoașterea noastră și a țării noastre se va desprinde și din lectura acestei cărți. Contribuind într-o cât de mică măsură la progresul culturii naționale, socotim că am găsit chiar în aceasta o răsplată îndestulătoare pentru toate eforturile ce vom fi făcut.

G. POPA-LISSEANU

PARTEA I

URME DE SĂRBĂTORI PĂGÂNEȘTI¹⁾

BRUMALIA—BRUMARIU ȘI BRUMĂREL

I.

Lexicograful grec *Suidas*, din secolul al X-lea după Christos, citând un pasagiu dintr'o scriere, perdută astăzi, a unui scriitor roman, ne spune următoarele: «Romulus a instituit și așa numitele *Brumalia*, fiindcă el și fratele său Remus, născuți dintr'un păcat, au fost aruncați într'o pădure deasă, de unde, fiind găsiți, i-a luat și i-a crescut mari o țărancă. La Romani însă trecea drept o rușine ca cineva să fi fost crescut și hrănit de un străin. La ospețe, fiecare om își aducea de acasă mâncarea și băutura, pentru ca să nu se spună, că altul îi dă de mâncare (*ἀλλοτριοφάγοι*). De aceea, s'a gândit Romulus să institue *Brumalia*, socotind că e bine ca regele să dea un ospăț senatorilor cu ocasiunea *începutului de iarnă*, în semn de considerație

1) Studiu publicat întâiaioară în *Convorbiri Literare*, an. XLI, No. 6 și 7. Redacția l-a însoțit de următoarea notă:

Biserica creștină de nenumărate ori a căutat să șteargă urma sărbătorilor păgânești. Față de noua încercare, ce se face în țara noastră, am crezut că e de un interes deosebit să lămurim pe cititorii noștri asupra originii acestor, sărbători publicând acest interesant studiu.

deosebită, ori de câte ori nu se găsea în războiu, iar senatorii la rândul lor să dea un ospăț soldaților. Și începând deci, continuă Suidas, să-i cheme la masă, dela cel dintâiu până la cel din urmă, dând poruncă ca și senatorii să facă acelaș lucru cu soldații. De aceea, soldații, plecând pe la casele celor cari îi poftiau la masă, cântau, de cu seară, din flaute, și jucau, pentru ca să știe lumea întreagă, că a doua zi vor fi ospătați cu toții. Aceasta o făcù Romulus, după cum se spune, pentru ca să-și satisfacă mândria, dând ospățului numele de *Brumalium*, ceea ce pe latinește însemnează a fi hrănit de un străin și obiceiul Brumaliilor dăinuiește până în ziua de astăzi în statul roman» ¹⁾.

Informațiunea aceasta, în chipul în care ne este dată e curioasă din mai multe puncte de vedere și mi se pare că pentru noi, Românii, are o importanță deosebită. Este curioasă a) fiindcă în întreaga literatură clasică latină nu găsim nici măcar amintit numele de Brumalia; b) fiindcă toate izvoarele istorice ce ne vorbesc despre faptele războinice și despre instituțiunile lui Romulus, nu ne spun nici măcar un cuvânt despre rușinea ce ar fi simțit acest prim rege al Romanilor, fiul lui Marte și al Reei Silvia, că ar fi fost crescut în copilărie de o țărăncă; și, în sfârșit, este curioasă pentru înțelesul ce se dă cuvântului *Brumalium* «hrănit» sau «ospătat» de un altul ²⁾.

Notița de mai sus a lui Suidas, tradusă probabil din vre-un scriitor latin, a cărui operă a dispărut astăzi, notiță trecută neobservată de filologii și istoricii noștri, are, pare-mi-se, o deosebită însemnătate. În numirea de Brumalia regăsim un nume românesc interesant, găsim pe *Brumaria* și *Brumărel* al nostru.

Ce sunt Brumaria, ce este Brumariu și Brumărelul nostru? Iată prima parte a cercetării noastre.

1) Cf. *Sitzungsberichte der K. Akademie der Wissenschaften* LX, II, 1868: Tomaschek, *Ueber Brumalia und Rosalia, nebst Bemerkungen über den bessischen Volksstamm*, pag. 364.

2). Cuvântul Βρῶμα în grecește însemnează mâncare.

Omul simplu și neînvățat, trăindu-și traiul lin în mijlocul naturii vii și vecinic în mișcare, nu-și poate da seamă de fenomenele ce în fiecare moment se desfășoară pe dinaintea ochilor săi. El e lipsit de armele științei, cu ajutorul cărora omul cult și civilizat stăpânește natura întreagă, punându-și-o în serviciul său. De aceea, în simplitatea sa, omul de jos atribuie viață și suflare întregii lumi ce-l înconjoară, însuflețește totul împrejurul său.

Schimbările atmosferice, căldura și ploaia, tunetul și fulgerul, mișcarea stelelor și, mai presus de toate, a soarelui dătător de viață, sunt atâtea lucruri, pe cari omul neînvățat nu și-le poate explica și pe cari le pune pe seama unor puteri mai presus de natură.

În deosebi popoarele indo-europene, din care facem parte și noi, trăind o viață preistorică cu mult mai îndelungată decât trăesc ele în timpurile istorice, avându-și, prin urmare, stabilită conformațiunea lor sufletească de zecimi și sutimi de secole, înainte de a le cunoaște istoria, cred din copilăria lor și până astăzi în ființe supranaturale, unele bune, altele rele, unele protectoare ale omenirii, altele dușmane ei, unele frumoase, cu chip mândru de bărbat sau de femeie, altele uricioase, cu chip de șarpe și de balaur. Își figurează bunăoară soarele supt forma unui cap de om-ideal, împrăștiind din belșug raze de lumină.

Din contra, iarna cea rece și posomorită, dușmana de moarte a căldurii dragi și a luminii plăcute, a fost închipuită, ca o ființă rea și vrăjmașă omului.

Între vară și iarnă, între divinitatea bună și divinitatea cea rea, între D-zeu și diavol, trebuia să se desfășoare o luptă crâncenă. În această luptă pentru stăpânirea lumii, în care biruința o are pe rând când unul, când altul, stau prefacerile vremii ce le vedem zilnic perândându-se pe dinaintea ochilor noștri.

Nu numai spiritul cel rău este învins, ci din când în când, în această luptă cruntă, cade biruit chiar spiritul cel bun. Atunci el este pus în lanțuri și dus în robie.

Dar, după iarna cea neagră și geroasă are să revie

iarăș vara cea veselă și călduroasă; zeul odinioară rănit și-a vindecat rănila și învinge pe demon; sfântul Gheorghe învinge pe Bălaur, Christos al Creștinătății, pus în mor-mânt de puterea cea rea a diavolului, reînvie a treia zi, după cum se spune în scripturi, etc.

Peirea și reînvierea zeității celei bune a fost în anti-chitate obiectul unui cult deosebit.

La începutul iernei, o sărbătoare pompoasă celebră moartea sa prea timpurie, iar la începutul verii o altă sărbătoare și mai pompoasă, sărbătoria întoarcerea zeului împreună cu întreaga sa ceată de zeități însoțitoare.

Peste Dunăre, în Peninsula Balcanică, și anume în Macedonia și Tracia, găsim foarte mult dezvoltat acest cult al naturii, atribuit odinioară lui *Dionysos Bacchus* și mai târziu lui *Liber-Pater*.

În Dacia-Traiană, se știe că preotul Deceneu s'a văzut silit, la un moment dat, să ia măsuri împotriva adora-torilor lui.

Să spunem câteva cuvinte despre cultul lui *Liber-Pater Tasibastenus*, din țara *Bessilor*, dela cari, după părerea acreditată astăzi, s'ar trage dinastia *Basarabilor* noștri, întemeetorii principatului Muntenesc ¹⁾.

Ca zeu principal al producțiunii și al fertilității pămân-tului, *Liber Pater* purtă aci numele de *Sabazius* — pe limba tracă, veneratul, — și eră adorat pe vârful munților, unde i se ridică altare, și în profunzimea pădurilor, unde ca un zeu al minelor și al comorilor, întocmai ca și Sf. Gheorghe al nostru, se identifică având aceleaș atribuțiuni ca *Pheobus-Apollo*, cu *Dionysos-Bacchus* și cu *Jupiter* ²⁾.

În țara *Bessilor*, la *Philippi*, în ținuturile locuite astăzi de o populațiune compactă de Aromâni, ceva mai la miază

1) Cf. D. Onciul, *Originile Principatelor Române*, pag. II și 115.

2) Macrobius, *Saturnalia*, I. 18: Item in Thracia, eundem haberi solem atque Liberum accipimus, quem illi Sabazium nuncupantes, magnifica religione celebrant, ut Alexander scribit, eique Deo in colle Zilmisso aedes dicata est, specie rotunda, cuius medium interpatet tectum. cf. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, pag. 302.

noapte de înălțimile muntelui Pangæus, *alta Pangaei* atât de duios cântate de Vergiliu, cultul din Dionysos-Bacchus, eră sărbătorit de Traci cu toată pompa orgiastică.

Preoții și adoratorii lui Bacchus erau constituiți în corporațiuni numite *thiase*. „Ascunse de orice ochiu bărbătesc, în fundul munților și văilor, noaptea la lumina faclelor, femeile și copilele trace, numite *mimallones* și *clodones*, cari îndepliniau în sărbătoarea orgiastică rolul menadelor din Grecia, îmbrăcate într-o rochie lungă orientală zisă *Bassara* sau *bassaris* ¹⁾, sau în piele de tânără ciută cu șerpi, în mână, pe brațe, pe cap, învârtiau thirsii (toiagele) lor, ca niște lănci și în sunetul tumbalechielor și a tot felul de instrumente, dănțuind și chiuind, fugind în dreapta și în stânga, ca furiile cuprinse de delir, aduceau sacrificii tot felul de animale de pădure, pui de ciute, de lupi, iezi, etc., chiar tauri, cari închipuiau pe Sabazius *ταυρόμορφος*. Asemeni animale, ucizându-le cu securea, le sfâșia și mănca în bucăți crude spre aluziune la suferințele ce are să le încerce natura creatoare, torturată fiind de iarnă și la moartea ei până la primăvară ²⁾.

La *Tasibasta*, un oraș în țara Bessilor, populațiunea tracă, în timpul romanizării sale, deci, în primele secole după Christos, a format o corporațiune, un *thiasus*, în onoarea lui Liber Pater, numit *Tasibastenus*, după numele localității. Zeul eră adorat aci în două mari sărbători: într-una la începutul iernii și într-alta la începutul verii.

Vom vorbi mai întâiu despre sărbătoarea de iarnă și despre urmele ce ea ne-a lăsat în legende și tradițiunile noastre românești, rămânând ca în partea a doua a acestui studiu, să vorbim despre sărbătoarea de vară a zeului dela *Tasibasta*.

1) Cf. *Deusara* și alte numiri din Dacia terminate în *Sara*, în *Tablele noastre cerate*, p. 139.

2) Tocilescu, *op. cit.* pag. 309.

II.

Începutul iernii, în antichitate, nu erà bine fixat. În unele localități ea începe mai din vreme, în altele însă mai târziu. În genere, se socotia că începe într-una din zilele dintre 10—25 Noembre.

La Roma, ziua de 25 Noembre, se credeà că este cea mai scurtă zi de peste an, corespunzând solstițiului nostru de iarnă, dies brevissima, brevuma, bruma ¹⁾. Cuvântul bruma n'are nimica de comun cu numirea *Bromius* ²⁾.

Din *bruma*, avem vorba românească *brumă*, *pruina*, (în celelalte limbi romanice: franc. *brume*, ital. *bruma*, span. *bruma* și *broma*; în limba albaneză *briuma* și *brima*, cu înțelesul de *mijlocul iernii* sau de *negură* ³⁾), la Aromâni *brumă* ⁴⁾. Din *bruma* derivă și vechea vorbă *Brumariu* și diminutivul *Brumărel*, nume populare ale lunilor Noiembrie și Octombrie, de acì și numele *Brumajo*, dat de Italieni lui Decembrie ⁵⁾.

În calendarul Lambecian, din timpurile împăratului Con-

1) Alter motus solis est ac coeli, quod movetur a *bruma* ad solstitium, dicta Bruma, quod brevissimus tunc dies est. Varro, *L. latina* VI, 8, Cf. Vanicek, *Etym. Wörterbuch*, pag. 565.

2) *Bromius* erà un cognomen al lui Bacchus, iar *Brome* erà doica sa. Servius în comentariul său asupra lui Vergiliu, *Eclog VI*, ne spune: Bacchus a bacchatione idest insania dictus, unde et comites eius Bacchae. Alii a Baccha nympha, quae cum *Brome* sorore sua eum nutriverat in monte Nysa Anya nutrice. Iar în *Georg I*: Usque sub extremum *brumae* id est non usque ad *Brumae* finem, sed circa, nam *bruma finitur VIII Kal. Ianuarias die*.

3) Cf. Laurian-Massim, *Dict. limb. rom.*

4) După Miklosich, *Die slavischen Elemente im Rumunischen* pag. 8 și după Schuhardt, *Vokalismus des Vulgärlateins*, III, 51, vorba românească *bruma* ar proveni din *pruina* prin schimbarea lui p în b, ca și abur = vapor. Cf. O. Densușianu, *Hist. de la langue roumaine*. I, 33.

5) Forma latină *bruma* s'a format ca și superlativele infimus, potestus etc. cf. Fr. Stolz, *Lat. Grammatik*, pag. 353. Sincopa vocalelor neaccentuate e foarte frequentă în limba latină.

stantius II-lea, de pe la anul 254 d. Chr., prin urmare de pe vremea când creștinismul isbutind să devie o religie tolerată, începe el goana împotriva păgânismului îmbătrânit și îngăduitor ¹⁾, întâlnim sărbătoarea *Bruma* cu opt zile înainte de calendele lui Decemvrie ²⁾; iar Tertullian, în *Idolatria* sa ne spune: *Saturnalia et Ianuariae et Brumae et Matronales frequentantur*.

Deci *Bruma* eră și o sărbătoare.

În afară de aceste două notițe scurte și în afară de rândurile de mai sus, citate de Suidas, nu mai găsim în întreaga literatură greco-latină, și nici chiar în inscripțiuni, nici cea mai mică amintire despre sărbătoarea numită *Bruma*, *Brumae* sau *Brumalia*.

În ce constă această sărbătoare?

Ea trebuie să fi fost, fără îndoială, sărbătoarea dela sfârșitul toamnei, atunci când se isprăvește culesul recoltei de pe câmp și când începe iarna posomorită. Natura întreagă ni se înfățișează ca moartă, lumina plăcută a zilei se scurtează, iar omul ca și celelalte vietăți, rețrăse în sălașurile lor, se hrănește în liniște din ce a agonisit în timpul verii.

Dar, de oarece *Brumalia*, τὰ Βρομιάλια sau τὰ Βρομία, cum o numiau Grecii din Bizanț, se celebra la începutul iernii și deoarece tot la această dată se sărbătoria și cultul lui Liber-Bacchus Tasibastenus, s'a putut prea ușor să se întâmple, ca aceste două sărbători să se unească la un loc.

În *Chronica* lui Symeon Magister și la Cedrenus, citați de Tomaschek, găsim următorul pasagiu, pe care îl dăm în traducere românească: «sărbători el și așa numita *Brumalia*, întocmai precum agricultorii, când își isprăvesc munca câmpului, se ospătează unul pe altul, petrecând și chefuind» ³⁾.

Sărbătoarea aceasta păgână a fost oprită prin canonul 62 al conciliului al VI-lea, din Trullo, din anul 706, im-

1) Cf. Boissier, *La fin du paganisme*, II, 259.

2) Tomaschek, *op. cit.* de unde împrumutăm mai multe date în cercetarea de față.

3) Tomaschek, *op. cit.* pag. 362.

preună cu sărbătoarea Calendelor și cu Vota: «Poruncim ca mai sus zisele Calendae și Vota și așa numitele Βρομάλια să fie oprite» ¹⁾).

Dar, cu toată porunca acestui conciliu Constantinopolitan, Brumalia n'a putut fi cu totul înlăturată. Ba din contră, sărbătoarea aceasta a lui Brumos, a ajuns, cu timpul, una din cele mai plăcute și mai gustate sărbători din imperiul roman de Răsărit și, în Bizanț, sărbătoarea țineă, într'o vreme, 24 de zile.

III.

Odată cu triumful desăvârșit al Creștinismului, s'a perduț și urmele acestei sărbători și nu ne-au rămas despre ea decât amintiri în legendele noastre populare.

Religiunea creștină, neputând însă scoate cu totul pe zeii păgâni din inimile și sufletele noilor săi adepți, a cercat să schimbe cel puțin caracterul primitiv al acestor zei. Astfel, zeii păgânești, buni și binefăcători, au devenit în mintea celor convertiți spre creștinism, divinități rele, draci, cari, de câteori întâlnesc vre-o ființă omenească, îi pricinuesc un rău fizic sau moral, îmbolnăvindu-l de vr'o boală grea sau luându-i mințile. Astfel, drăgălașele *menade*, astfel *nimfele* bune și frumoase se prefac în zeități rele și urăcioase, devin *lele* și *Rusalii* în legendele noastre populare. Când ele întâlnesc vre-un om în drumul lor, îi iau puterea din mâini și din picioare, sau îl înnebunesc; astfel *Brumos*, *Bacchus* ca zeu adorat la începutul iernej, devine *Satana*, care vine însoțit de alte duhuri rele.

Mimallones și *Clodones*, din cortegiul lui Liber Pater Tasibastenus, drăgălașe și seducătoare, rămân tot frumoase și seducătoare, însă drăgălășenia și ademenirea

1) Tomaschek, *op. cit.* pag. 362.

lor este drăcească și vai de omul pe care întâmplarea l-ar scoate în calea lor.

În noaptea Sfântului Andrei, cap de iarnă, cum îi se spune în tradițiunile noastre populare, la 30 Noemvrie, când, deci, începe un an nou, începe totdeauna și stăpânirea lui Satan, a lui Brumos, ca zeu răufăcător, care împreună cu ceata de duhuri diavolești ce-l însoțesc, totdeauna și peste tot locul, iese din morminte și din sicrie.

Alecsandri a prins acest moment de superstiție populară în «Noaptea Sfântului Andrei:

Zgomot trist în câmp răsună
Vin strigoli, se adună
Părăsind a lor sicrii.
Voi creștinilor popoare
Faceți cruci mântuitoare
Căci e noaptea îngrozitoare
Noaptea sfântului Andrei.

Vântul suflă cu turbare
A picat stejarul mare
Cerul s'a întunecat.
Luna saltă îngălbenită
Prinfre nouri răătăcită
Ca o luntre părăsită
Pe-un ocean turbat.

Bufnele posomorite
În a lor cuiburi trezite
Țâpă cu glas amorțit.
Lupii urlă împreună
Cu ochi roși țințiți la lună.
Câmpul geme, codrul sună
Satan pe deal s'a ivit.

Iată-l! Iată Satan vine
Răzbătând prin verzi lumine
Pe-un fulger scânteietor.
Umbre, stafii despletite
Cucuveici, lele zburlite
Și Rusaliile pocite
Îl urmează ca un nor¹⁾

Pe lângă cuvântul brumă, pe lângă numirile sugestive Brumariu și Brumărel, date lunilor însoțite de brumă și de multe ori chiar de zăpadă, Novembre și Octomvrie și, pe lângă atâtea nume de localități²⁾, derivate din vorba brumă, noi am mai păstrat în cântecele noastre populare și pe miticul Brumos cu caracterul său distrugător și omoritor al naturii vii.

1) Alecsandri, *Poezii*, Marg. pag. 97, ed. Minerva.

2) Brumarul este un pârâu în comuna Văginelești, jud. Mehedinți; Brumești este un trup din moșia Slăvești, jud. Teleorman; Brumariu, ca anume de familie, este frecvent în Transilvania.

Brumărelul mic, ca și Brumarul mare, este un flăcău voinic, fiu al Tomnicăi, diminutiv dela Toamnă, deci fiul Toamnei, un flăcău mândru, care îndată ce se arată, ca orice divinitate rea, ofilește florile, le ia mirosurile și nimicește orice vegetație.

În colecțiunea de Poezii populare ale lui Alexandri și în colecțiunea lui G. Dem. Teodorescu, găsim, cu mai multe variante, legenda lui Brumariu și Brumărel.

Cităm câteva versuri caracteristice:

... Copilița iar zicea
 Și cu vorba-i răspundeă:
 — Nu-mi mai cere gurița
 Că ți-o părea rău de ea.
 Eu nu sunt d'o fată mare
 Să dau gură la oricare
 Și voinicului călare,
 Ci sunt floare
 De pe mare
 Cine mă miroase moare.
 Voinicelul d'auzia
 Copiliței răspundeă:
 Nu mai plânge, nu oftă,

Ci te scoală d'acolea,
 Și dă neichii gurița,
 Că nici eu nu-s voinicel
 Ci sunt mândrul Brumărel,
 Mor florile tot cu el.
 Astăzi sunt Brumarul mic,
 Florilor mirosul stric,
 Măine sunt Brumarul mare,
 Iau cu mine orice floare.
 Seara peste ele pic,
 În prânz mare mă ridic,
 Fețele la toate stric ¹⁾.

E de observat că, nici la Macedo-Români, nici la alte popoare, nu găsim personificațiunea celor două luni de iarnă ²⁾.

1) G. Dem. Teodorescu, *Poezii populare române*, pag. 452. Aci găsim și indicațiunea variantelor.

2) Mențiunea lui Brumariu (în locul lunii Novembre) o găsim adese ori în cântecele populare, și chiar în toate părțile locuite de Români. Într'un cântec popular din Ardeal se zice:

Primăvara-i noaptea mică.
 Nu-i de mers la ibovnică.
 Până în luna lui Brumariu
 C'atuncea-s nopțile mari,

Noapte lungă de iubit
 Și vreme de odihnit.

Iarnik-Bârsan, *Doine*, pag. 96.

Intr'una din variante întâlnim pe Brumariu reprezentat printr'un voinic călare, *alb* ca fulgul de ninsoare¹⁾.

Epitetul de alb, care în cazul de față, nu este un epitheton ornans, fiind dat acestei ființe mitologice, corespunde evident colorii ce o are bruma. Dar, el mai este caracteristic și din alt punct de vedere. La Românii din Macedonia, toate zânele poartă numele de *Albele*. Deci Brumariu, zeitate mitologică masculină, are acelaș atribut ca și zeitățile mitologice feminine.

Cercetarea de până aci mi se pare că ne duce la concluziunea că din vorba latină bruma, s'ar fi putut naște derivatul său Brumarius, după cum din Ianus s'a născut Ianuarius, din Februa, Februarius etc. Pe acest presupus Brumarius îl găsim în autorii bizantini numit Brumos și identificat cu Liber Pater. Sărbătoarea în onoarea sa eră Brumae sau Brumalia, pe limba greacă Βρομάλια.

Sărbătoarea a dispărut cu totul și n'a rămas în limba română decât vorbele bruma și Brumariu împreună cu diminutivul său Brumărel; acestea din urmă ca numiri de lună și ca numiri de ființe mitologice, în poezia noastră populară.

Dar, prevedem că ni se va face obiecțiunea: Acest Brumariu al nostru poate să fie o simplă personificațiune a Toamnei sau mai bine zis a Iernii.

Da, dar de ce poporul român n'a personificat și alte luni de peste an? ²⁾.

Din contră, vedem că aici e o urmă de păgânism! Din sufletul neamului nostru nu s'a putut șterge cu totul

1) Dar tu, cine să fii oare
Voinicelule călare
Alb ca fulgul de ninsoare?
— Cine sunt? Brumarul mare,

De cad ziua în prânzul mare
Iau mirosul dela floare
Și, când iau miroasele
Vestejesc și florile.

G. Dem. Teodorescu, *op. cit.*
(pag. 453).

2) În colecțiunea de *Materialuri Folkloristice* a lui Gr. Tocilescu I, pag. 1198, întâlnim un Calendar popular al Româniilor. Cântecul, cules din Bărbăteștii din Vâlcea, de d-l Chr. Țapu, pare a fi făurit de vr'un cântăreț local.

amintirea despre divinitatea sărbătorită la începutul iernii în sărbătoarea Brumalia¹⁾. Instituirea acesteia, fiind atribuită lui Romul, ne dovedește în acelaș timp, că sărbătoarea eră socotită ca foarte veche și foarte răspândită la Romani.

Dovada desăvârșită însă, că, din vechiul cult al lui Liber Bacchus, numit Brumos, ni s'au păstrat urme neîndoelnice la începutul iernii, se va face numai atunci când se va fi văzut urmele cultului acestui zeu în sărbătoarea Rusaliilor.

Sărbătoarea de vară a zeului, căzând în timpul înfloririi trandafirilor, foarte numeroși în Peninsula Balcanică și mai ales în țara Bessilor, a luat numele de Rosalia, *Dies Rosarum*.

1) Vezi Sărbătoarea ciobănească a zeității Pales în *Datine strămoșești* ce am publicat în *Albina* I. 37.

ROSALIA—MOȘII ȘI RUSALIILE.

I.

Când intri pentru întâia dată în răcoroasele coridoare ale Muzeului nostru de antichități și când treci printre pietroaiele înșirate deaivalma dealungul zidurilor, un sentiment de nemulțumire, întocmai ca în mijlocul unui cimitir, îți străbate ființa și te silește oarecum să-ți zorești pasul. Când însă ți-ai înfrânat graba piciorului și când, cu puțină trudă sufletească, ți-ai aruncat ochiul curios și scrutător pe aceste pietroaie, roase de atâta mar' de vreme și cio-pârțite, de multe ori, de vr'o mână sacrilegă, gânduri pline de înțeles, povestiri din vremuri de altă dată, și uneori chiar o viață întreagă, trăită de alții, ți se desfășoară pe dinainte și, fără să vrei, readuci în prezent lumea în fața căreia te găsești.

Două pietre, găsite întâmplător în Dobrogea, ne grăesc, în literile lor ciuntite, de o interesantă și duioasă sărbătoare romană, despre *Rosalia*, și, fără voia noastră, gândul ne sboară la mult discutatele Rusalii, ale bisericii noastre creștinești.

Să fie oare acelaș lucru Rosalia și Rusaliile?

Am văzut ce eră sărbătoarea de toamnă a morții naturii și cum ea s'a identificat cu sărbătoarea zeului Bacchus-Sabazius.

Cu mult mai interesantă însă este sărbătoarea de primă-vară a reînvierii naturii. Datele sunt mai bogate, iar urmele ce ea ne-a lăsat sunt cu mult mai numeroase și mai sigure.

Lumiņa și căldura, personificate într'un zeu al luminei și al căldurii, are să ducă o luptă crâncenă împotriva zeului întunerecului și al frigului. Invingerea desăvârșită asupra demonului, asupra iernii celei urâte, zeitatea bună și favorabilă o câștigă abia numai cu sosirea verii, după ce au trecut mai întâiu zilele babelor, după ce a trecut vremea schimbăcioasă a primăverii.

După calendarul, nu preă sigur, al celor vechi, această sosire, acest început de vară, se fixă într'una din zilele dintre 9—23 Maiu. Ovidiu pune începutul verii la 13 Maiu: *Tum incipit aestas, et tepedi finem tempora veris habent*¹⁾.

Tocmai în acest timp însă cădeă și sărbătoarea de vară a lui Dionysos-Bacchus, care, precum am spus mai sus, eră celebrat cu toată pompa orgiastică de corporațiunile numite thiase. Și, precum s'a întâmplat cu sărbătoarea reîntoarcerii iernii, tot astfel s'a întâmplat și cu sărbătoarea reîntoarcerii verii: s'a identificat cu sărbătoarea lui Dionysos și, fiindcă în acest timp este toiul trandafirilor, a primit numirea de *Rosalia* (dies rosarum, ἡ ἡμέρα τῶν ρόδων).

Patria trandafirilor este Asia. De aci, după tradițiune trec în Tracia, unde cultura lor a ajuns cu vremea la o extraordinară dezvoltare, răspândindu-se în toate părțile. Vestite în antichitate erau mai ales câmpiile de trandafiri dela Philippi, din țara Bessilor. Aci numărul foilor trandafirului ajunge dela cinci până la o sută, ἑκατοντάφυλλα, *centumfolia*.

1) Ovidius, *Fasti*. V, 601. cf. Tomaschek, *op. cit.* pag. 368.

Cei mai numeroși trandafiri vor fi fost cei cu 30 petale *trantafolia*, de unde vorba românească *trandafir*, numire a căreia origine constatăm, aci, că ne-a venit de peste Dunăre. Se știe ce bogăție de trandafiri e și până azi la Kazanlik, în Rumelia.

Cuvântul latinesc *rosa* nu ni s'a păstrat decât în vorba *Rusalii* și în vorba *rujă*.

În imaginațiunea sa fecundă, poporul nostru a personificat trandafirul într'un bărbat, iar ruja într'o femeie.

Intr'o doină din Ardeal cetim:

Bine ai venit sănătos

Trandafirul meu frumos.

Bine ai venit sănătoasă

Rujulița mea frumoasă !)

În patria rozelor, sărbătoarea lui Liber-Bacchus, ca și sărbătoarea reîntoarcerii verii, nu putea fi sărbătorită decât cu roze.

Trandafirul, această floare drăgălașe și plăpândă, a fost socotit în lumea veche:

1. Ca simbol al dragostei¹⁾, consacrat zeității amorului, lui Venus²⁾ ca regină a naturii și ca creatoarea vieții înfloritoare, *alma Venus* și

2. Ca floare a morții.

Cununa lui Bacchus de obicei este împletită tot din roze.

Mai important este însă să constatăm legătura strânsă între trandafir și cultul morților.

Cei vechi credeau că sufletul omenesc, după moarte, se prefăce în divinitate. Chiar filosofii epicureeni aveau con-

1) Iarnik-Bârsan, *Doine și strigături din Ardeal*, pag. 146.

2) Martialis, *Epigr.* VIII. 77: Liber, in aeterna vivere digne rosa. Persius, *Sat.* II. 28: Quidquid calcaverit hic, rosa fiat.

3) Azi sfânta Paraschiva.

vingerea că zeii erau, în mare parte, suflete de ale morților, erau *manes*. Prin însuși faptul despărțirii lor de corpuri, spiritele căpătau adică un fel de divinitate, care se interesă mai departe de soarta urmașilor lor de pe pământ. De aci cultul morților, care eră în mare cinste la antici.

De aceea *manes*, adică sufletele celor morți, erau obiectul unui cult atât public cât și privat.

Grija pentru înmormântare, pentru un mormânt și mai ales pentru celebrarea cultului la mormânt, a fost una din preocupățiunile de căpetenie ale celor vechi ¹⁾. De aceea găsim așa de des în inscripțiunile latine *V. F. (vivus fecit)*

Moștenitorii sunt adeseori neglijenți și de aceea cei mai mulți, înainte de a muri, îngrijau ca să lase anumite fonduri pentru mormânt și pentru îngrijirea lui, stipulând chiar în testament, ca banii să fie altfel întrebuințați în cazul, când moștenitorul n'ar îndeplini dispozițiunile testamentare. Uneori se instituiau anume corporațiuni pentru îngrijirea de înmormântări, după cum găsim un interesant exemplu în colegiul funeraticiu din Transilvania ²⁾.

Sărbătorile în onoarea manilor și mormintelor se numeau *Parentalia* și *Feralia* și se făceau în luna lui Februarie (13—21). Ele erau și publice și private. Mai importante pentru noi sunt *Sacra privata*, numite tot parantelia și cari se celebrau în diferite timpuri ale anului, nu numai în Februarie. Intre aceste sacra privata erau și *Rosalia* din luna lui Maiu și Iunie. Cu această ocaziune se făcea un ospăț, se împărțiau *trandafiri* celor prezenți și se aruncau trandafiri și pe morminte. Sacrificii de acestea, de altfel, se făceau însă nu numai la *Rosalia*, ci de patru ori pe an și anume: la ziua nașterii, la *parentalia*, la *rosalia* și la *dies violae*. În astfel de împrejurări se vărsa pe morminte apă, vin, lapte cald, miere, untdelemn, sânge de victime, tămâie, etc., se împodobiau cu cununi și cu flori, se aprindeau lampioane, se aduceau mâncăruri

1) Tertullianus, *De testim. anim.* c. 4.

2) *Tablele cerate*, pag. 128.

și se făceau chiar banchete. Mâncările ce se oferiau manilor erau: ouă, bob, linte, sare, pâne și vin¹⁾.

Rosalia erau serbate mai ales de colegii. Avem astăzi vreo treizeci și una de inscripții, cari ne pomenesc despre sărbătoarea Rosaliilor,—în autorii clasici nici o amintire. Cele mai multe din aceste inscripții sunt din Tracia, iar trei s'au găsit, pe două pietre, la noi în Dobrogea.

Intr'una din aceste inscripții, descoperită de d-l Gr. Tocilescu, într'un sat aproape de Constanța, se poate citi: FILIVS patri BENEME renti POSVERVNT V. IDVS IVNIAS OB DIE ROSALIORVM, adică un fiu ridică pentru părintele său un monument cu ocaziunea zilei de Rosalii.

A doua piatră, descoperită, tot pe d-l Tocilescu, la Karaharman, județul Constanța, cuprinde pe ambele fețe ale sale câte o inscripție:

a) DIANES OptIME MEAE TITVLVM poSVIMVS NOS VIVE NTES IPSI ROSALIA CONFREQVENTAVIMVS poSITVs V idus IVNIAS.

b) TITVLVM pridie SEQuENTes KALendas IVNIAS PER MAGistros Qui TVNC ERVNT; EADEM CONDICIONE DO VICO CERERIS * (denarios) LXXV VT FACIANT PRIdie KALendas IVNIAS HOC LOCO QVOD SI Qui EX EIS VICIS NON FECERE AB DIE IVBEO AT EOS REVER ti QVI PERSEVERENT FACere. Adică se lasă o sumă de bani orașului Cererei, cu condiția ca magistrații, cari vor fi atunci, să dispue ca să facă, (desigur ospățul mortal), iar dacă nu vor face, să se întoarcă la aceia cari vor face²⁾.

Uneori se spune precis, ca să se facă ospățul pe mormânt, iar dacă nu se va face, să se dea banii moștenitorilor: *quorum deinde ex incrementis rosalibus vescantur, quod si non fecerint, dabunt heredibus*³⁾.

1) Marquardt, *Le culte chez les Romains*, trad. fr. I, pag. 374.

2) Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha* în *Arch. Epigr. Mittheil.* VI pag. 16 și VIII pag. 32. C. I. L. III 7576 și 7526.

3) C. I. L. III. 662; cf. 707: ut ex usuris. . . rosalibus sub cura . . . Cf. și frumosul Epitaf dela Nicopol, descoperit și citit de Laurian în, C. I. L. III, 754.

Cele mai importante inscripțiuni, cari ne vorbesc despre Rosalia, sunt cele două găsite în apropierea orașului Drama, de lângă Philippi.

În prima citim, cu Heuzey, care le-a descoperit:

Bithus Tauzigis filius, qui et Macer, annorum LX. Tauzis Bithi, qui et Rufus, annorum XIX. Bithus Tauzigis....., Zipacanthus Cerzulae, Sabinus Dioscutris heredes facien- dum curarunt, Idem Bithus donavit *thiasis Liberi patris Tasibasteni* * (denarios) CC. et Rufus * C, *ex quorum redditu annuo rosalibus ad monimentum eorum vescentur*¹⁾.

A doua inscripție, tot de acolo, dela Reusilava ne spune:

Dis inferis manibus. Lucius, Caesi Victoris servus actor, annorum L hic situs est. Idem Lucius *thiasis Liberi Patris Tasibasteni* donavit * (denarios) CX....restul lipsește²⁾.

Adică Bithus, numit și Macer și Tauzix, numit și Rufus, deci două personaje tracice, pe cale de a se romaniza, au oferit Thasiotilor lui Liber-Pater din Tasibasta, din țara Bessilor, niște sume de bani, pentru ca, din venitul lor anual, să li se serbeze ospețe pe morminte și anume în ziua de Rosali, când, cum am arătat mai sus, cădea și sărbătoarea lui Bacchus și când se sărbătoria și reîn- toarcerea verii. Câmpul, în vremea aceasta, eră plin de flori și tocmai acum nu trebuiau să fie dați uitării cei morți.

Către sfârșitul secolului al IV, începând, la rândul său, persecuțiunile creștinilor în contra păgânilor, găsim un ordin al împăratului Valentinianus al II-lea, din a. 387, prin care se dă voie ca să se ție, în Capua, sărbătoarea publică a roselor. Acest monument, este un important document pentru epoca de tranziție dela păgânism la creștinism. «Sărbătoarea permisă este lipsită, cel puțin ca parte exterioară, de caracterul specific păgân și constă din veselii, la cari se puteau aduna împreună și creștinii și

1) C. I. L. III. 703.

2) C. I. L. III. 704.

păgânii. Eră epoca libertății de credință, când statul se arată pasiv și când nici o religie nu eră oficială¹⁾.

Apoi, Rosalia, ca sărbătoare a naturii vii și ca sărbătoare a morților, a dăinuit multă vreme și nu s'a stins nici până astăzi.

Tomaschek, reluând studiul lui Miklosich, pe care îl completează, o urmărește, în 1868, în scriitorii bizantini, din cari extragem și noi câteva date importante.

Comentariul lui Th. Balsamon, care trăește pe la sfârșitul secolului al XII, ne dovedește că Rusaliile se țineau după Paști, la țară, după un vechiu obicei păgân; iar din scrierile lui Demetrios Chromatianos, arhiepiscop din Ochrida, dela începutul secolului al XIII, citat de Miklosich, reiese că Rusaliile se serbau șapte zile, dela 1 până la 7 Maiu, și că tinerii plecau din casă în casă, adunând daruri. Erau jocuri, glume, alergări, în cari se poate întrevedea elementul bachic.

Din hotărârile sinodului din Moscova, din a. 1551, rezultă că «bărbați și femei, adunați în cete, în timpul nopții, își petrec timpul în convorbiri, cântece și jocuri și alte lucruri urite lui Dumnezeu. După ce și-au trecut astfel noaptea, se duc cu strigăte la un râu și se spală în apă»²⁾. Acest obicei păgânesc dela rosalii ne arată cât de gustată a fost sărbătoarea rozelor și în ce imposibilitate s'a găsit creștinismul de a o stârpi cu desăvârșire.

II.

Din antica Rosalia noi am păstrat în primul rând numirea de Rusalii, sărbătoarea Pogorării Duhului Sfânt, (pentecôte, Πεντηκοστή, cinci zecimi) și, în al doilea rând, tradițiunea zânelor Rusalii.

1) Mommsen, *Berichte über die Verhand. des K. sächs. Ges. d. Wiss.* 1850, pag. 69 la Tomaschek, *op. cit.* pag. 375.

2) Tomaschek, *op. cit.* pag. 371.

Sărbătoarea Rusaliilor, ca formă, este creștinească, practicile religioase însă sunt cu totul păgâne. Evreii, dela cari am împrumutat mai toate sărbătorile noastre creștine, sărbătoresc ziua a 50-a după Paști ¹⁾.

În general sărbătorile evreești se învârtesc împrejurul ciclului de șapte. A șaptea zi a săptămânei este Sabbatul, după șapte ori șapte zile, adică după o săptămână de săptămâni, întâlnim sărbătoarea cincizecimii, în al șaptelea an, dăm de anul sabbatic, după șapte ori șapte ani, întâlnim anul jubilar.

«Din analogia altor sărbători mozaice, cari totdeauna erau îmbinate cu amintirea de întâmplări momentose din trecut, — ne spune Is. Onciul — se poate presupune, deși nu se înseamnă nicăirea de Moise, că această sărbătoare va fi stătut în referință la darea legii în Sinaiu, care s'a întâmplat chiar în a cincizecea zi după introducerea sărbătorii Paștilor. De această părere sunt și unii Rabini, precum și unii teologi mai vechi creștini.

«Sărbătoarea cincizecimii țineă numai o zi, pentru că însă se numește și *Sărbătoarea secerișului*, precum și *ziua primiiților* se arată că sărbătoarea aceasta stă în referință cu ziua aceea, în care prin aducerea unui snop de orz nou la templu se începea secerișul cu strânsul orzului, așa dară sărbătoarea cincizecimii eră sărbătoarea încheerii secerișului, adunat fiind acum și grâul. Într'acest fel ambele sărbători stau în legătură strânsă, una ca începutul, alta ca finitul unui period festiv sântit lui D-zeu și determinat după numărul șapte, pe care e întemeiat ciclul festiv mozaic. Precum restimpul de șapte zile al sărbătorii azimelor și al colibelor începea și finia cu o proprie sărbătoare, cu un sabbat, așa și restimpul acesta de șapte ori șapte zile sau săptămâna săptămânelor începea și se încheia, cu o sărbătoare. Precum deci sărbătoarea Paștilor îi aducea aminte Israelteanului de minunatul chip, în care îl scoase D-zeu din Egipt și-l făcu popor al său, așa și sărbătoarea aceasta a cincizecimii îi

1) Biblia, *Liber Levitici* XXIII, 15—16.

arată, că acelaș D-zeu îi scoate din pământ pânea de toate zilele, cum că este în comuniune continuă cu dânsul pentru ca să-l sfințească. Pentru aceea pânele aduse ca primii erau dospite, ca nutriment ordinar de toate zilele, iar nu azimă, ca mâncare extraordinară» ¹⁾).

Acest caracter mozaic al sărbătorii s'a perdut, și astăzi, în realitate și de fapt, se serbează la Rusalii cultul morților. Acest cult este adevăratul fond al acestei zile.

În tradițiunile noastre adorațiunea sufletelor răposaților, a manilor, se face sub numirea de *Moși*. În cursul unui întreg an se însemnează o mulțime de zile, consacrate spiritelor celor morți. Astfel, ca să nu pomenim decât pe cele mai importante, în calendarul nostru bisericesc, întâlnim: moșii de Crăciun, de Păresimi, de Paști, de Sf. Gheorghe, de Ispas, de Rusalii, de Rusitori, de Sf. Medru etc. Toiul moșilor însă este la Rusalii, atunci când, la București, e târgul Moșilor. Atunci se târguesc donițele și în genere obiectele, cari trebuiesc distribuite în Sâmbăta morților, înainte de Rusalii.

Și, după cum Romanii aveau credința că la Sărbătorile manilor, moșilor lor, la Parentalia, Rosalia, Lemuralia etc., ies morții lor din morminte și se împărtășesc de prinoasele ce li se aduc, tot astfel noi credem, că dela Joia-Mare, dinaintea Paștilor, până la Rusitori, a șaptea sau a noua zi după Rusalii, raiul stă deschis, și că morții în acest interval de timp, petrec printre oameni.

În darurile ce și le duc copiii, în ziua de Rusalii, daruri constând dintr'un ou, pus într'o ulcică cu lapte cald, sau din ulcele goale împodobite cu flori, colindând, întocmai ca în ajunul Crăciunului, din casă în casă, întrevădem elementele cultului lui Bacchus și elementele sărbătorilor Parentalia, Rosalia și Feralia.

În Macedonia, Rusaliile țin trei zile, de Sâmbăta până Lunea. În ziua de Sâmbătă, după cele ce mi-a comunicat d. P. Papahagi, se obișnuiește a se prepară colivă, grâu

1) Is. Onciul, *Manual de Archeologie biblică* pag. 511.

fert, plăcinte diferite: de lapte, de grâu măcinat gros numit *blugure*, tot felul de mâncări, precum lapte, pește orez, fasole etc., toate însă fără carne și fructe.

«Apoi, des de dimineață, după ce au sunat clopotele toată lumea se duce la biserică. La cimitirul bisericii, pe fiecare mormânt se depune colivă și cele preparate, iar mormintele se împodobesc cu verdeață: ramuri de fag, brad etc., de obicei cu *trandafiri* și cu flori naturale și mirositoare. Florile acestea, atât când se culeg, cât și când se depun la mormânt, nu se miroase de loc, ca să fie aduse celor morți cu totul curate. Aci femeile se bosc, fiecare la mormântul unde zace regretatul inimei sale. Bocirea se face în mod jalnic, cu vocea joasă și înceată, — nu ca la Bulgarii din Macedonia, cari strigă de se aud în depărtare — și este întreruptă din când în când de sughițuri și oftaturi dureroase. Aceasta durează, până când preotul, sfârșind slujba bisericească, vine, rând pe rând, la fiecare mormânt, ca să *arucă trisaliu a mortului*, adică să facă cuvenitul pomelnic celui mort. După pomelnic, femeile distribue lucrurile preparate pentru cei morți, pe la asistenții ce stau în pridvorul bisericii, aranjați după vârstă și după importanță, cum cere buna cuviință și obiceiul locului.

«Plăcintele, când se coc, sunt acoperite cu foi de nuc și de *trandafir*. Deasemenea se pune câte o *ramură de trandafir* în ploști. A doua zi, Dumineca, se face *monoclesie*, adică se slujește la o singură biserică, dacă în sat sunt mai multe bisericii. La slujbă credincioșii stau în genunchi, pe ramuri verzi ¹⁾.

III.

Cu mult mai importantă, decât perpetuitatea cultului celor morți, este tradițiunea zânelor *Rusalii*.

1) Cf. și Ninișescu, *Românii din Turcia*, pag. 443 și Weigand, *Aromunen II* pag. 126.

Am văzut că în Tracia, ca și în Grecia, cultul lui Liber Pater avea un caracter orgiastic. Zeul eră adorat de corporațiuni numite thiasi, cari reprezentau cortegiul zeului, însoțit de Silen, Satiri și Nimfe, numite Menade.

Cu introducerea și răspândirea Creștinismului au trebuit să fie părăsiți toți zeii păgâni, prin urmare și acești zei; însă, deoarece populațiunile inculte țineau mai mult la sărbători și la petreceri, decât la zeii, în onoarea cărora se făceau acestea, și, deoarece aceste sărbători și petreceri nu puteau fi închipuite fără zei, au păstrat și tradițiunea zeilor, modificându-le firea și caracterul.

Astfel, zeii păgâni au trebuit să dobândească în imaginațiunea creștinilor o fire diavolească. Blândețea și gingașele nimfe au trebuit să se prefacă în zeități rele, în niște dușmane ale oamenilor, să capete deci o fire diavolească. Dătătorul de veselie și viață Brumos, am văzut mai sus, că a trebuit să se metamorfozeze într'un zeu rău făcător, dușman al vegetației și al florilor.

Dar, fiindcă în noua religie creștinească nu găsim o zeităte feminină, s'a atribuit sfintei Fecioare, Maicii Domnului, putere D-zeiască și a fost pusă față în față cu zeitățile cele rele, dușmane omenirii, în fața zânelor rău făcătoare.

Astfel găsim în mitologia noastră populară o ceată de divinități feminine, numite Rusalii, toate rele, având împotrivă-le pe Maica Domnului.

Cuvântul de Rusalii a trecut în limba românească relativ târziu, deși sărbătoarea a trebuit desigur să fie foarte veche. «Păstrarea lui / dovedește că acest cuvânt a intrat în limba română după ce l + i în hiat căzuse; altfel ar fi trebuit să avem vorba Rusaii» ¹⁾.

Vorba, dacă este așa precum susține d. Densușianu, — ne-a venit ca și alte multe cuvinte — între cari și *moș* — de peste Dunăre, fie dela Bulgari, fie dela Albanezi, fie,

1) O. Densușianu. *Histoire de la langue roumaine*. I, pag. 461. Vezi și V. Pârvan, *Contribuții la Istoria Creștinismului Daco-Roman*, pag. 111.

căea ce este mai probabil, dela Românii din Macedonia, unde tradițiunea Rusaliilor a fost mai vie în mintea poporului. În ce privește vorba moș, deși *manes* însemnează, bun ¹⁾ și bunic ²⁾ în accepțiunea românească a cuvântului, totuș nu vedem cum ar fi putut să se nască cuvântul românesc din cel latin.

Miklosich, în studiul său citat mai sus, urmărind poesia populară slavă, caută să dovedească că vorba *rusalka*, *rusalky*, care însemnează nimfă de pădure și nimfă de apă, ar fi o vorbă slavă. Părerea sa în urma studiului lui Tomaschek a fost părăsită.

Rusaliile poartă diferite numiri. Cea mai generală este numirea de *Iele*.

Răposatul Săulescu, mai întâiu, și în urmă d. L. Șeineanu, în studiul său asupra Ielelor, au dovedit nașterea cuvântului de iele (pronume persoal) ³⁾. Este tendința eufemistă a poporului de a nu numi zeitatea răufăcătoare pe adevăratul ei nume. În imaginațiunea populară ielele, — care pare a fi devenit nume generic în locul numelui generic de Rusalii — poartă diferite numiri din cari cităm: *Dânsele*, *Albele*, *Măestrelle*, *Irodiesele*, *Fetele lui Șandru* sau *Alexandru Macedon*, *Vântoasele*, *Fetele câmpului*, *Fetele codrului*, *Sburătoarele* etc., având atributul de bunele, puternicele, sfintele, marile, vitezele, milostivele și harnicele.

Numirea de Rusalii, dată zânelor, nu este peste tot locul cunoscută, nici la Românii de peste munți, nici la cei de peste Dunăre.

«Zâna aleargă prin nori cu alaiu mare de vrăjitoare. Mulți Români se jură că ar fi auzit răsunând prin văzduh muzica ei. Se arată asemenea și locurile unde zânele joacă cu tovarășele ei și din a căror pricină verdeța și

1) Macrobius, *Satur.* I. 3. Nam et Lanuvii *mane* pro bono dicunt: sicut apud nos quoque contrarium est immane. Ut *immanis bellua* vel *immane facinus* et hoc genus cetera pro non bono.

2) Vanicek, *Etymologisches Wörterbuch*, pag. 658.

3) L. Șeineanu, *Studii folklorice*, art. *Ielele*.

ierburile sunt veștejite. Zâna are mari puteri magice: ea poate face olog, surd sau orb. Cu deosebire puternică este ea la *Rusalii*. Pentru aceasta fiecare Român poartă în șerpar, pe acea vreme, câte o bucățică de lemn, care însă să nu fi stat în apă, și o ramură de soc ¹⁾).

În poesiile sale populare Alexandri ne dă, asupra Rusaliilor următoarele date interesante: Rusaliile sunt trei fete de împărat, cari au ciudă asupra oamenilor, fiindcă n'au fost băgate în seamă de dâșii în cursul vieții lor. Ele nasc furtuni ce descoper casele Românilor, vârtejuri ce ridică pânzele nevestelor în vremea ghilitului și le anină pe copaci. Se crede că Rusaliile fură și copii de lângă mamele lor și-i duc peste ape și peste codri: de acolo vine vorba: *I-au umflat Rusaliile*. Femeile românce păzesc cu sfințenie ziua de Rusalii și în vreme de nouă săptămâni, ele nu culeg nici o buruiănă de leac, crezând că în acel timp buruienile sunt pișcate de Rusalii și nu au putere de lecuit. Spre a se apăra de mânia Rusaliilor este obicei, în ajunul zilei lor, a pune pelin sub căpătâiul patului și a purta a doua zi pelinul la brâu ²⁾).

«Rusaliile, după credința Românilor din Banat, au fost dintru început șapte surori, fete curate și nemăritate, pe cari D-zeu, pentru că au fost așa de curate și plăcute, le-a prefăcut pe toate în zâne. Aceste șapte zâne n'au murit și nu vor muri până cât lumea va fi. Și ca zâne umblă ele, ziua și noaptea, printre oameni, însă lumea nu le vede, pentrucă e prea stricăță și încărcată cu tot felul de păcate și fărădelegi. Însă ele nu petrec totdeauna printre oameni, ci numai cinci săptămâni, adică până la Rusitori» ³⁾).

Rusaliile își fac aparițiunea la *Tudorusale*, adică la strada Rusaliilor, cum se numește această zi în Muntenia sau Sfredelul Rusaliilor, când se sfredelesc urechile fetelor, la 24 zile după Paști.

1) Schott, *Walachische Märchen*, pag. 196, cf Șăineanu, *op. cit.*

2) Alexandri, *Poesii populare*, vezi Șăineanu, *op. cit.*

3) Marian, *Sărbătorile la Români*, vol. III, pag. 328.

Episcopul Melchisedec identifică Rusaliile cu Ielele, dându-ne următoarele amănunte, citate și de d-l Șeineanu: «Ielele în imaginațiunea poporului sunt niște spirite femești făcătoare de rău, cari se numesc Rusalii. Sunt așa de periculoase, încât nu este bine nici pe nume a le chemă, pentru aceea ele obicinuit se exprimă numai prin pronumele de ele și dânsule. Intre alte rele ce produc aceste spirite acelui urât de dânsule, este și boala reumatismului, pe care Românul o numește *dânsule* adică boala cu care cel bolnav se crede atacat de ele și se zice, că bolnavul pătimește de dânsule. Se mai aude în popor imprecățiunea: *lua-te-ar ielele!* Femeile cu numele Ruxandra chiar și prăznesc Rusaliile, în Miercurea înjumătățirii, după Paști».

Pe cine îl apucă Rusaliile, îl ridică în sus până în înălțimea cerului și acolo îi ia mințile și-l schimonosesc.

Intr'un cântec popular din Tutova citim:

..... <i>Cu Rusaliile întâlnitu-s-o</i>	<i>Apucatul de Rusalii acolo s-o dus</i>
În fața lui isbitu-s-o	Acolo a ajuns
Măinile dămbăgitu-i-o	Mâna pe retez a pus.
Vinele la picioare sgârcitu-i-o	Și-o intrat în case,
Peptu în sus ridicatu-i-o	Iacă acolo șase fete frumoase,
Spinarea strâmbatu-i-o	Ședea la masă
Mintea în cap schimbatu-i-o	<i>Rusaliile cele hioroase</i>
Vlaga din ciolane luatu-i-o	Mâncă, beă și se ospătă;
Trupu schimonositu-i-o	Iar trei dormiă ¹⁾ .
Râs de dânsu făcutu-și-o...	

Un descântec de Rusalii, cules tot din județul Tutova ne dă numele unor zâne Rusalii:

A plecat (cutare)	Iacă acolo
Pe cale	<i>Anania Santasia</i>
Pe cărare	Cu soru-sa <i>Irodia</i>
Pe drumul cel mare	În loc o stătut
.....	La dânsule s-o uitat

1) Tocilescu, *Materialuri folkloristice*, vol. I, pag. 1537. *Joimă-rifele*.

Doamna Zânelor

La un copaciu frunzuros

Cu tatăl lor

Cu frații lor.

.....
Și pe cine întâlnește

li ologia

(Cutare) pe acolo o trecut,

Rusaliile o zis:

— Vin (cutare) de mănâncă¹).

În Macedonia, Rusaliile se numesc *Albele*. Ele sunt niște zâne cari, în timpul nopții, umblă prin prejurul caselor pe la strășinele lor.

«Locuința favorită a Albelor, ne spune d-l P. Papahagi, este în dumbrăvi, pe la izvoare line, fântâni, prin văi frumoase, prin peșteri râpoase. Zânele sau albele, după credința populară, numai pe la miezul nopții părăsesc locașul lor, ca să se plimbe, când toată lumea se repauzează..... Toți se păzesc să iasă în miezul nopții din casă sau să asvârle apă pe sub strașină, de teamă să nu stropească masa zânelor. Uneori zânele văzând tineri frumoși, de cari se îndrăgostesc fetele, sau văzând fecioare frumoase, sau orice alte persoane, pe cari poartă năcaz, le ies înainte, când acestea trec prin locuri mai retrase și caută de le ademenesc prin fel de fel de chipuri, ca să le facă rău. Aceasta mai totdeauna se face în timpul nopții când «apa doarme și toate lucrurile tac»²).

La Vlaho-Clisura, cine suferă de lingoare *din afoară*, (boala de zâne) să facă trei colaci, pe cari să-i ungă cu miere, să ia o tufă (bucet) de busuioc și trei aspri (monete de argint) și să se ducă în pădure la fântâna Albelor. Dacă sunt mai multe locuri, unde se crede că sunt albe, se prepară locul, visat de suferind ca cel mai bun. Fiind în apropierea fântânii, își învâlește capul cu o batistă și strigă:

1) Tocilescu, *Mater. folkl.* I, pag. 1539.

2) P. Papahagi. *Mater. folkl.* vol. II: *Medicina populară a Aromânilor*, pag. 232.

Albelor, frumoaselor
Dulcelor, lăudatelor
Și trandafirilor
Și carafirilor,
Să mă miluiți,

Să nu fiți supărate,
Căci eu proastă am fost,
Și n'am văzut,
Nici ce-am făcut
Nici unde am călcat ¹⁾.

În potriva lelelor se înrebuințează, ca leac, planta numită *Avrămeasa-cărstineasa*, care se culege înaintea Rusaliilor, de afumă femeile copiii cu ele când sunt bolnavi. «Pretutindenea la Români această plantă e privită nu numai ca o burulană de leac, dar ca sfântă și chiar ca un fel de zână, ca o ființă mitologică» ²⁾.

Din cele studiate până aci, mi se pare că se desprinde pentru noi următoarele convingeri:

1. Că, precum sărbătoarea reîntoarcerii iernii s'a confundat cu sărbătoarea lui Dionysos-Bacchus, tot astfel sărbătoarea reîntoarcerii verii s'a identificat că sărbătoarea aceluiaș zeu naturalistic Liber-Pater, adorat mai ales de populațiunile din Tracia și Macedonia. Prima epocă.
2. Că, într'o mai departe desvoltare a cultului zeului, s'au instituit niște corporațiuni numite *thiasî*, cari aveau să îngrijească în special de cultul morților.
3. Că acest cult al morților, în epoca trandafirilor, eră celebrat mai ales cu trandafiri și că s'a născut astfel sărbătoarea trandafirilor, *Rosalia*. A doua epocă.
4. Că, sărbătoarea, deși nu este nicăirea amintită de scriitorii latini, totuș ne este cunoscută din multe inscripțiuni, mai ales de peste Dunăre.
5. Că, sărbătoarea s'a păstrat multă vreme, că n'a putut fi înlocuită de creștinism și că în Rusaliile de astăzi avem o sărbătoare păgâno-creștină A treia epocă.
6. Că, noi cultul morților îl facem sub denumirea de cultul moșilor, înainte și în timpul Rusaliilor.
7. Că, divinitățile cari însoțiau odinioară cortegiul lui Dionysos-Bacchus s'au prefăcut, în mitologia noastră

1) P. Papahagi, *op. cit.*, pag. 235.

2) Hașdeu, *Etymologicum magnum*, pag. 2181.

populară, în zâne, numite cu un nume generic *Rusalii*, și dându-li-se atribute eufemiste de: lele, bunele, frumoasele etc.

8. Că, dacă este un adevăr necontestabil că în fiu găsim toate elementele caracteristice firii părinților, atunci fără îndoială putem să constatăm, cu această ocazie încă odată, că în firea noastră putem să descoperim aproape toate elementele de căpetenie ale rasei ce ne-a dat naștere.

9. Că, în sfârșit, fondul nostru păgân este tot așa de puternic, dacă nu chiar mai puternic, decât fondul nostru creștinesc.

FLORA ȘI FLORIILE

Duminică înainte de Paști, biserica creștină întreagă cea dela Răsărit ca și cea din Apus, prăznuește intrarea mântuitorului în Ierusalim. Poporul numește sărbătoare aceasta *Florii*. După învierea miraculoasă a lui Lazăr din Bethania, «mort deja de patru zile și așezat în groapă, Iisus a plecat cu ucenicii săi spre Ierusalim, fiindcă își tocmise și-și alesese lui și ceasul și vremea muncilor — după cum ni se spune în Cazania acelei Duminici — atunci când aveau Jidovii obiceiul de a tăia mielul Paștilor, în 14 ale lunii lui Martie».

«Și când se apropiară de Ierusalim și veniră la Beth-fughe, la Muntele măslinilor, atunci trimise Iisus pe doi ucenici zicându-le: mergeți în satul din 'nainte voastră și îndată veți afla o asină legată și un mânz cu dânsa; deslegând aduceți-i la mine. Și dacă cineva zice ceva, spuneți că Domnul are trebuință de ele și îndată le va trimite. Iar aceasta s'a făcut, ca să se împlinească ce s'a rostit prin profetul care zice: Spuneți fiicei Sionului, iată împăratul tău vine la tine, blând și călare pe asin și pe mânz, fiul celui de sub jug.

«Ducându-se dar ucenicii, și făcând după cum le poruncise Iisus, aduseră asina și mânzul și-și puseră deasupra lor vesmintele și el se așează pe dânsale. Iar partea cea mare de gloată așterneau vesmintele lor pe cale și alții tăiau ramuri de copaci și le așternau pe cale. Și

gloata mergea înaintea lui și care venia după dânsul strigau zicând: *Osana, fiul lui David, bine-cuvântat este cel ce vine în numele Domnului, Osana întru cei de sus*. Și, intrând el în Ierusalim, se mișcă toată cetatea zicând: Cine este acesta? Iar gloatele, ziceau: Acesta este profetul, Iisus din Nazaretul Galileiei» ¹⁾.

Scriind tot despre aceeași împrejurare și evangelistul Ioan ne spune «uni au așternut vesmintele lor de călcaș asinul lui Christos, alții au luat *stâlperi de finic* și au ieșit întru întâmpinarea lui» ²⁾.

Amintirea prețioasă a acestui însemnat eveniment din viața lui Iisus îl sărbătorim noi creștinii la *Florii* (Pâques fleuries, dominica palmarum, Dimanche de Rameaux, Palmsonntag).

Din cele două evanghelii citate mai sus desprindem mai ales următoarele momente importante: întâiu, că la intrarea Domnului în Ierusalim poporul a fost cuprins de o *nespusă bucurie*, căci gloata l-a întâmpinat cu strigăte de *Osana*; al doilea, că Iisus și-a făcut intrarea în cetatea lui David *călare pe o asină* și al treilea, că mulțimea tăia *ramuri de cōpaci, stâlperi de palmier* fenician și îi ieșiau întru întâmpinare.

În biserica Răsăritului prăznuirea intrării triumfale a lui Christos și sfințirea palmierului s'a introdus din cele dintâiu vremuri ale creștinismului, în cea de apus însă, cu câteva secole mai târziu.

Dar, în ambele biserici, *bucuria* cea mare a primilor entusiaști adepți ai lui Christos a făcut, ca floriile să rămână o sărbătoare de veselie, de bucurie generală, deși prăznuirea ei cade în păsimesi, în mijlocul postului celui mare. De aceea, astăzi Duminica Floriilor nu este, ca toate celelalte Duminici de peste an, început de săptămână, nici nu face parte din săptămâna mare, *hebdomas poenosa* sau *nigra*. Aceasta începe numai a doua zi, luni.

1) Mateiu, *Evang.* Cap. XXI.

2) Ioan, *Evang.* XI. 13.

Pentru acelaș cuvânt, probabil, la Florii este, cum se zice, slobod de vin, pește și untdelemn.

O procesiune cu măgarul de palmier, *Palmeselproceſsion*, a dăinuit multă vreme în biserica creștină din Rusia și în special la Moscova sărbătoarea s'a prăznuit până la începutul secolului trecut, iar în unele părți ale Germaniei până la începutul veacului nostru. La noi, probabil, procesiunea aceasta n'a existat niciodată. Măgarul a fost la Români în toate vremurile o raritate. Un măgar de lemn se scoateă pe strade cu mare alaiu. Poporul îl însoția în urmă având ramuri de palmier în mâini. Astăzi obiceiul este părăsit cu totul, amintirea lui intrând în domeniul istoriei.

Sfințifea palmierului s'a făcut întotdeauna și pretutindinea în biserica creștină. La Roma, mai cu seamă, sărbătoarea se celebră cu un ceremonial deosebit. Inșuș papa, în persoană, sfinția finicul, pe care apoi îl distribuia și pe la celalte biserici din oraș.

Palmierul fenician însă nu crește în toate țările creștinești. Temperatura regiunilor reci nu-i prieste. Cultul însă trebuie să se îndeplinească. Un surrogat îi ia locul. Aceasta este *salcia* sau în unele părți chiar răchita. Noi la Florii întrebuițăm ramuri verzi de salcie, arbore care în țara noastră înmugurește și înverzește primăvara mai întâiu.

Stâlpările de palmier sau de salcie, numite în Bucovina *măfișoare* pe cari poporul le duce sau le găsește duse la biserică, nu se întrebuițează numai spre a împodobi icoanele, cum se făcea aceasta în cele dintăiu vremuri ale creștinismului, ci astăzi, mai ales în biserica Răsăritului, servesc mai mult pentru practice superstițioase de cât religioase. La noi, Românii, în general, în locul unui sentiment religios profund, în locul datinelor curat creștinești, întâlnim practice și deprinderi de natură cu totul superstițioasă.

După terminarea slujbei divine, ramurile verzi, sfințite de preot înainte de liturghie, se împart mulțimei adunate. Aceasta le duce pe la casele lor, le așează la

grindă, la icoane sau chiar la cheutori, în unele părți, și le păstrează ca un talisman în tot timpul verii. Și când vara vine furtuni mari, când vin vremuri, cum se zice la țară, se aprind prin case împreună cu lumânările păstrate dela înmormântarea Domnului, din Vinerea Paștilor, în timp ce clopotele bisericii, toate câte sunt, resună în depărtare. Credința nestrămutată a țăranului este, că mânia lui Dumnezeu se înlătură pe această cale, că bălaurul, care poartă furtuna cu tunete și trăsnete — și câtă lume n'a văzut acest balaur! — se va abate pe păduri și munți pustii.

Ramurile de salcie de la Florii mai au și altă putere, o putere supranaturală. Fetele la țară își fac cu ele de dragoste. Părinții chiar, întorcându-se dela biserică, cu salcia ce o au în mână ating încetinel pe copiii lor, și le urează să crească mari și să înflorească, îi sorcovesc, întocmai cum invers se întâmplă aceasta la anul nou.

Intrebuințarea palmierului în procesiuni religioase o găsim la poporul ales al lui Iehova, la Ebrei. Cu ocasiunea sărbătorii *Colibelor*, la 15 a lunii a șaptea, Tișri (Octomvrie), toți câți veneau de la țară pentru prăznuirea acestei sărbători, cea mai sfântă și cea mai însemnată «ἐορτήν σφόδρα ἁγιωτάτην καὶ μεγίστην, țineau în mână o stâlpă de palmier, legată pe împrejur cu crengi de salcie și de mirtă, iar în cea stângă o alămăie¹⁾».

Dar de unde a provenit numirea de Florii (Pâques fleuries) pentru o sărbătoare, în care n'a dat încă florile și când de abea înmugureasc cele dintâi plante? Explicațiunea acestui fapt o vom găsi numai atunci, când ne vom fi gândit în general la originea diferitelor noastre sărbători. Două elemente au ajuns în luptă: fondul de credințe și practice inherent spiritului popoarelor arice și un corp de doctrină strein, o lege nouă, născută la un popor de altă rasă, la rassa semită. Lupta s'a sfârșit, — intervenind un compromis, avantajos uneori pentru

1) Ios. Flavius, *Antiq.* VIII. 4, 1. Cf. Is. Onciul, *Archeologia biblică* p. 518.

fondul moștenit, pentru pângânism, mai avantajos alte ori pentru monoteismul împrumutat. Din întâmplare în ceea ce privește floriile și practicele dela această sărbătoare, pângânismul a supravețuit mai mult.

Căci, fără îndoială, sărbătoarea populară a *Florei* păgâne să perpetuează în sărbătoarea noastră de la începutul primăverii. Credem că Floriile, împreună cu o alte sărbători ale noastre, sunt o moștenire directă dela Romani.

Dar chiar de am admite, că Floriile noastre nu sunt moștenire directă din *Floriile* romane, în onoarea drăgălașei zâne Flora sau din *Anthesteriile* grecești în onoarea zeului vinului Bacchus, totuș o sărbătoare așa de frumoasă ca cea a floriilor trebuie, vrând nevrând, să se producă și la noi. Sărbătoarea floriilor o au mai toate popoarele. Ceea ce însă e afară de ori ce îndoială e faptul, că grațioasa nimfă romană o regăsim, după cum vom vedea, în basmele și cântecile noastre populare.

De multe ori, chiar de nu putem stabili legătura logică între stări și fapte de aceeaș natură, totuș acelaș fenomen psihologic a trebuit să conlucreze la producerea or. Aceleași influențe și cauze, cari pentru moment ne scapă din vedere, pot să dea naștere, în timp și loc diferit, la efecte de aceeaș natură, fără ca, cu toate acestea, să se poată vădi raportul dintre ele. Astfel numai ne explicăm, cum de găsim în Germania bună-oară datini și obiceiuri de ale noastre, cum de în America găsim într'o anumită provincie practice religioase aproape identice cu cele ale locuitorilor de pe Continentul nostru. Sărbătoarea floarei trebuia deci să se producă și la noi.

În toate vremurile și în toate țările floarea a fost simbolul κατ'εξοχήν al frumuseții. «Floarea, zice Ang. de Gubernatis, n'a fost admirată numai pentru frumusețea sa, ca peatră nestimată a regnului vegetal, ci a fost adorată întotdeauna ca simbol al fecundității. Astfel, în cosmogoniile indiene, apărea deasupra apelor lotus-ul vestejit,

floare de viață și lumină. Soarele, luna și stelele sunt flori ale grădinii cerești, raza soarelui este o frestie înflorită care, crescând în ape, alimentează focul sacrificiului; fulgerul e o ghirlandă de flori asvârlită de Narada. Carul luminos al zeului Kuvêra este o floare. Din arcul său Kama, zeul amorului, aruncă flori în loc de săgeți¹⁾...

«Zei indieni se anunță prin flori; floarea este simbolul nemuririi. Florile pe capul zeilor nu se vestejesc nici odată. Zeii nu numai se anunță prin flori, ci fac să și crească flori în drumul lor și când râd și când vorbesc, flori cad din gura lor²⁾».

În viața de toate zilele, ca și în cult, floarea joacă un rol foarte însemnat. Cei amorezați și mai ales cei logodiți flori își trimit. Trandafirul în genere este mesagerul amorului. Cei vechi aveau și proverbul *ferentes flores aut stulti aut amatores*. Floarea însoțește pe om în toate acțiunile vieții sale, dela naștere și până la moarte, în stare normală ca și de smintire a minții, la oraș ca și la țară. Până și bătăile sunt uneori de flori. Sfântul soare când răsare, flori aduce în poala sa:

Noapte bună, soare sfânt,
Până mâine, noapte bună,
Mâine, iar vom fi împreună,
Tu să râzi și eu să cânt,

1) Eminescu zugrăvește pe Kama în următoarele admirabile versuri:

El veni copilul mândru
Călărind pe un papagal
Având zimbetul făjarnic
Pe-a lui buze de coral.

Puse o floare atunci în arcu-i
Mă lovi cu ea în piept,
Și de atunci în orice noapte
Plâng pe patul meu deștept.

Aripi are, iar în tolba
El păstrează ca săgeți
Numai flori înveninate
De la Gangele măreț.

Cu săgeata-i otrăvită
A sosit ca să mă certe

2) Angelo de Gubernatis, *La Mythologie des plantes*, pag. 145.

Măine până'n zori te scoală
 Adă flori d'argint în poală
 Și le-așterne pe pământ.¹⁾

Dar, ca simbol al vieții, al vieții trecătoare, destinul său este scurt. Astfel floarea și în special trandafirul, simbolul tinereței vesele și sburdalnice, uneori pierde înainte de vreme²⁾. Și atunci Malherbe cântă celebrele-i versuri:

Mais elle était du monde où les plus belles choses
 Ont le pire destin;
 Et rose, elle a vécu ce que vivent les roses,
 L'espace d'un matin.

Primăvara chiar, când totul în natură renaște, când totul e veselie și fericire, e simbolizată printr'o floare. În cultul creștin floarea își are importanța sa. Se duc flori la icoanele sfinților și mai ales la cea a Maicii Domnului, se duc flori pe morminte. Floarea la ureche este semnul adevăratei fericiri populare. Există și un limbaj al florilor.

Floarea a fost personificată de Romani într'o nimfă, în *Flora*, identificată mai târziu, când panteonul Grecilor trecu la Roma, cu *Chloris*. *Flora*, despre care Ovidiu zice:

Dum loquitur vernas efflat ab ore rosas,

își aveà sărbătoarea în cea mai frumoasă lună de primăvară. *Floralia*, ca și *Anthesteriile* grecești, cădeau în

1) Coșbuc, *Balade și Idile*, Păstorița.

2) Au rămas celebre și versurile poetului Ausoniu:

Conquerimur, Natura, brevis quod gratia florum est?
 Ostentata oculis illico dona rapis.
 Quam longa una diēs, aetas tam longa rosarum,
 Quas pubescentes iuncta senecta premit.
 Quam modo nascentem rutilus conspexit Eous,
 Hanc rediens sero vespere vidit anum.
 Sed bene, quod paucis licet interitura diebus,
 Succedens aevum prorogat ipsa suum.
 Collige virgo rosas, dum flos novus et nova pubes
 Et memor esto aevum sic properare tuum.

luna Floralis, Florar al nostru sau Maiu¹⁾. Flora era fiică a pământului.

Or, cette Flore étoit une nymphe gentille
Que la Terre conçut pour sa seconde fille.
Ses cheveux étoient d'or annelés et tressés
D'une boucle d'argent ses flancs étoient pressés,

Son sein étoit rempli d'émail et de verdure;
Un crêpe délié lui servoit de vesture;
Et portoit en la main un coffre plein de fleurs
Qui naquirent jadis du cristal de ses pleurs,
Quand Apollon voulut la mener en Scythie²⁾

De bărbat a avut zâna pe Zefir, care a plăcut-o pentru frumusețea ei. Iată cum își povestește ea istoricul prin pana lui Ovidiu:

Chloris eram, Nympe campi felicitis, ubi audis
Rem fortunatis ante fuisse viris.
Quae fuerit mihi forma. grave est narrare modestae;
Sed generum matri repperit illa deum.
Ver erat; errabam: *Zephyrus* conspexit: abibam:
Insequitur; fugio: fortior ille fuit;...
Vim tamen emendat dando mihi nomina nuptae;
Inque meo non est ulla querela toro.
Vere fruor semper: semper nitidissimus annus:
Arbor habet frondes, pabula semper humus.
Est mihi fecundus dotalibus *hortus*³⁾ in agris:
Aura foveat; liquidae fonte rigatur aquae.
Hunc meus implevit generoso flore maritus;
Atque ait: Arbitrium tu, dea, floris habe.
Saepe ego digestos volui numerare colores;
Nec potui: numero copia maior erat...
Prima per immensas sparsi nova semina gentes:
Unius tellus ante coloris erat⁴⁾.

1) Cu timpul *Floralia* s'au fixat de la 28 Aprilie până la 3 Mai, după cum ne spune Ovidiu, *Fast* 186. Alter te fugiens, cum venit, alter habet.

2) Ronsard, *Hymne* II.

3) Vigée:

Dans les jardins de Flore,
Rival heureux du papillon,
Zephyr caresse le bouton
De la rose qui vient d'éclore.

4) Ovidiu. *Fast* V. 197.

În statuaria antică casta soție a Zefirului eră reprezentată ca o fecioară în floarea vârstei purtând pe cap o cunună, iar în mâni mai multe buchete de gingașe flori.

La mère du Printemps, jeune, fraîche et vermeille,

Flore, dans sa riche corbeille,

Assortit un tribut de roses et de lis

Et le donne au Zephyr pour l'offrir à son fils.

Les plaisirs enfantins, les jeunes amourettes

Suivent en jouant du hautbois,

Et chassent vers le Nord l'hiver au fond des bois,

En lui jetant des violettes.¹⁾

Cea mai frumoasă statuie a Florii este cea găsită în termele lui Caracalla, o statuie colosală, cap de operă de sculptură greacă. Astăzi se păstrează sub numirea de

Flora Farnesa.

Flora Farnesă, — găsită împreună cu Hercule Farnes, -- în Muzeul dela Neapole.

1) Demoustier.

Deși Ovidiu, în *Fastele* sale, — o operă mai mult de diletant decât o adevărată lucrare științifică — susține, că Flora ar fi Chloris¹⁾, totuși nu mai încapă astăzi nici o îndoială, că Flora este de origină sabină. În inscripțiunea dela Furfo, din a. 58 a. Chr. găsim numirea de *mense flusare*, în alta dela Amiternum *mesene flusare* în loc de *mense floralis*. Pe lângă aceasta avem chiar mărturisirea scriitorilor antici. Varro, între alții, numără pe Flora între divinitățile regelui Sabin Tațiu și adaugă «după cum unii copaci, cari cresc la mezuină, își întind rădăcinile în ambele terenuri învecinate, tot astfel zeități ca Flora, Saturn etc. își au rădăcinile lor în ambele limbi», e quibus nonnulla nomina in utroque lingua habent radices, ut arbores quae in confinio natae in utroque agro serpunt²⁾.

Nimfa Flora eră protectoara înfloririi în înțelesul larg al cuvântului. Prin urmare, puterea și autoritatea ei se întinde peste tot, pe unde ceva este în stare înfloritoare. Căci, zice Ovidiu, dacă semănăturile înfloresc bine, se umplu hambarele; dacă vița primăvara înflorește, toamna este abundentă în vin; dacă măslinii vor fi înfloriți, anul va fi îmbelșugat; dacă vara va fi fost înfloritoare, toamna va fi bogată. Suferind floarea, suferă vâscul, suferă bobul, suferă linte. Vinurile chiar, băgate în boloboace cu multă trudă, pot căpăta floare. Înșăș mierea este un dar al Florii, căci ea numai poate să permită albinelor să culeagă depe flori gustosul suc. Mai mult, Flora este patroana frumoșilor ani ai primăverii vieții, când totul e veselie și putere, e protectoara bunelor speranțe și mai cu seamă a visurilor de fată.

Introducerea cultului Florei la Roma se datorește, după tradiție, recunoștinței lui Marte, care s'a născut grație

1) Ovidiu, *Fast* V. 195.

Chloris eram, quae Flora vocor: corrupta latino
Nominis est nostri littera graeca sono.

2) Varro, *Ling. lat.* V. 74.

bunăvoinței acestei zâne. Iată frumoasa descriere a lui Ovidiu:

Mars quoque, si nescis, per nostras editus artes:
 Jupiter hoc ut adhuc nesciat, usque precor.
 Sancta Iovem Juno, nata sine matre Minerva,
 Officio doluit non eguisse suo.
 Ibat, ut Oceano quereretur furta mariti;
 Restitit ad nostras, fessa labore, fores.
 Quam simul adspexi: Quid fe, Saturnia, dixi,
 Adtulit? Exponit quem petat illa locum;
 Addidit et causam: verbis solabar amicis:
 Non, inquit, verbis cura levanda mea est;
 Si pater est factus neglecto conjugis usu
 Jupiter, et nomen solus utrumque tenet;
 Cur ego desperem fieri sine conjuge mater:
 Et parere intacto, dummodo casta, viro?
 Omnia tentabo latis medicamina terris;
 Et freta, Tartareos excutiamque sinus.
 Vox erat in cursu: vultum dubitantis habebam:
 Nescio quid, Nymphæ, posse videris, ait.
 Ter volui promittere opem, ter lingua retenta est:
 Ira Iovis magni causa timoris erat.
 Fer, precor, auxilium, dixit; celabitur auctor:
 Et Stygiæ numen testificatur aquæ.
 Quod petis, Oleniis, inquam, mihi missus ab arvis
 Flos dabit: est hortis unicus ille meus.
 Qui dabat, Hoc, dixit, sterilem quoque tange juvencam.
 Mater erit; tetigi, nec mora, mater erat,
Protinus hærentem dercepsi pollice florem:
Tangitur et tacto concipit illa sinu;¹⁾
 Iamque gravis Thracen, et laeva Propontidos intrat;
 Fitque potens voti, Marsque creatus erat.
Qui memor accepti per me natalis: Habeto
Tu quoque Romulea, dixit in urbe locum²⁾.

1) În basmele noastre: «Un bărbat și o femeie nu aveau copii. Femeia rămase grea dintr-o floare și născu un șarpe». L. Șăineanu. *Basmele române* pag. 250. «O fată de împărat rămase împovărată dintr-o floare de trandafir». Idem p. 612.

2) Ovidiu, *Fast.* V. 229.

La Roma zeița Flora aveà două temple, unul pe Quirinal, cartierul Sabin, celălalt lângă Circul maxim. Templul erà servit de un flamen, numit *Flamen Floralis*.

Sărbătoarea Florei erà foarte veselă și se celebrà prin tot felul de glume și de practice potrivite cu caracterul zeiței, căci: «Flora nu este o divinitate aspră și darurile sale ne afățâ plăcerea, frunțile se încunună cu flori, mesele splendide se acopere cu o ploaie de rose, oaspeții, pe cap cu ghirlande legate cu sfori de tei, sar și joacă dispuși de fumul vinului și în mișcările lor neregulate nu cunosc alt stăpân decât băutura. În timpul acesta orice afacere serioasă este suspendată și cei încununaji cu flori nu pun în gura lor niciun pic de apă, căci lui Bacchus îi plac florile și Flora nefiind o divinitate posomorită vrea ca tot poporul să petreacă cu toată veselia și cu toată libertatea în această zi a sa». ¹⁾

Sărbătoarea Florei se făcea cu jocuri publice, date de edili. Primele jocuri s'au celebrat în anul 240 a. Chr., cu care ocaziune s'a tronosit templul zeiței de lângă Circul maxim. Tradițiunea ne spune, prin gura lui Ovidiu, că până la această dată oamenii își duceau nepedepsiți vitele lor la pășune în ogorul statului. Edili din acest an, L. și M. Publicius, au amendat pe cei vinovați și din amendă s'au instituit jocuri în onoarea Florei. Jocurile însă n'au devenit anuale decât numai dela a. 173. Din acest an ni s'a conservat o monedă a familiei Servilia, cu legenda FLORALIA PRIMVS. Pe o parte a monedei se poate vedea capul zeiței încununat cu flori. ²⁾

Cultul Florei a trebuit să primească în cursul timpului oarecari modificări. La început ea erà adorată ca *Flora mater* și *genetrix*, întocmai ca și Venus, cu care se cufundă uneori:

1) Ovidiu, *Fast* V. 352. Cf. G. Dem. Teodorescu, *Incerări critice*, pag. 71.

2) Mommsen, *Gesch. d. Mw.* pag. 645 Cf. Marquardt, *Le culte chez les Romains* II, p. 80.

It ver et Venus et Veneris praeunntius ante
 Pinnatus graditur Zephyrus vestigia propter
 Flora quibus mater praespergens ante vias
 Cuncta coloribus egregiis et odoribus opplet.¹⁾

La a. 240, sau 238, după unii scriitori, cu ocaziunea instituirii primelor jocuri florale, caracterul zeiței a început să se schimbe și *Floralii* introduse, în urma consultării cârjilor sibiline, erau licențioase și immorale.

Dela a. 173, — când jocurile florale căzute în disuetudine se reînprospătară și deveniră anuale din cauza unei secete atribuite supărării zeiței — cultul Florei a fost substituit prin cultul unei vestite curtisane, care și-a lăsat întreaga sa avere poporului cu condițiune numai, ca în fie-care an să fie sărbătorită.

Fără îndoială, acest caracter al castei nimfe de odinioară își datorește, credem, evoluțiunea sa ideilor filosofice ale lui Evhemer, cari cam în acest timp au început să-și facă loc în lumea romană. Poetul Enniu din secolul III și al II a. Chr. a contribuit mult la răspândirea evhemerismului. Să știe, că Evhemer în a sa *ἱερὰ ἀναγραφή* reduce panteonul grecesc la ființe umane. Astfel Zeus-Jupiter ar fi fost un rege al Greciei, Afrodita-Venus cea mai frumoasă dintre curtisane, Cadmus bucătar al regelui din Sidon. La Roma evhemerismul a identificat pe Ana, sora Didonei, cu Anna Perenna. Acca Larentia și Flora au trebuit să fi fost nește vestite curtisane.

Lactantius Firmianus, cel mai mare și mai înfocat apărător al creștinismului, pretinde că adevărata origină a jocurilor florale ar fi fost cultul Florei și că senatul, spre a ascunde turpitudinea unei astfel de instituțiuni, ar fi născocit, că Flora ar fi fost o zeiță a florilor²⁾.

Sărbătoarea *Floralia* țineă șase zile, dela 23 Apr., ziua aniversară a zeiței, până la 3 Maiu și se prăznuiau și la

1) Lucretiu *De rerum natura* V, 737 Cf. Preller, *Römische Mythologie*, ed. Jordan, pag. 430.

2) Dezobry, *Rome au siècle d'Auguste* IV, p. 286.

fară și la oraș. Cu ocaziunea aceasta se dădeau jocuri florale în circ LUD. IN CIRCO FLORAE. Jocurile se deosebesc de toate celelalte prin obscenitatea lor. Caracteristic acestor jocuri, cari se serbau noaptea la lumină de facle, eră și împrejurarea, că poporul putea să pretindă, ca femeile de pe scenă să se desbrace și să joace în pelea goală ¹⁾).

Tot felul de glume și de obscenități se puteau auzi și vedeă cu această ocaziune, împrejurare care a făcut pe severul Cato să părăsească într'una din zile teatrul spre a nu împiedică veselie generală.

Eodem ludos Florales, quos Messius aedilis faciebat, spectante, populus, ut *mimae nudarentur*, postulare erubuit. Quod cum ex Favonio, amicissimo sibi, una sedente cognovisset, discessit, e theatro, *ne praesentia sua spectaculi consuetudinem impediret*. Quem abeuntem ingenti plausu populus prosecutus, *priscum morem iocorum in scaenam revocavit*; confessus plus se majestatis uni illi tribuere, quam universo sibi vindicare ²⁾).

La această sărbătoare toată lumea se îmbracă în haine albe, simbol al veseliei generale. În circ se vânau iepuri și capre, animale lascive și potrivite cu caracterul zeiței.

Cu timpul sărbătoarea Florii s'a generalizat peste toată Italia și prin toate provinciile, ca unul din cele mai frumoase jocuri de primăvară, iar cu vremea cultul Florei s'a înlocuit prin cel al Venerii sau a dispărut, lăsând urme mai mult sau mai puțin vii în creștinism.

Zeița Romanilor Flora a devenit în basmele și cântecele noastre Ileana Cosinzeana, *Doamna Florilor*, din

1) Flora certam pecuniam reliquit, cuius ex annuo fœnore suis natalis dies celebraretur editione ludorum, quos appellant *Floralia*. Celebrantur ergo illi ludi cum omni lascivia convenienter memoriae meretricis. Nam praeter verborum licentiam, quibus obscoenitas, omnis effunditur, exuuntur etiam vestibis populo flagitante meretrices, quae tunc mimarum funguntur officio ³⁾). Lactant. Inst. I. 20. 6.

2) Valerius Maximus. *Fact. mem.* II. 10. 8.

cosiță ruja-i cântă ¹⁾ s'au Calomfir, *Impăratul Florilor* ²⁾. O variată a basmului Ilenei Cosânzenei, minunea minunilor, ne spune: «Un prunc, începând a plânge la o jumătate de an după naștere, mamă-sa îi făgădui de soție pe fata lui Lin Rujulin, numită *Lina Rujulina*, care înverzește câmpurile, înfloare florile» ³⁾.

În următorul cântec din Transilvania, Flora a devenit o gingașe cicoare, *zâna florilor, floarea zorilor*, iubită de sfântul soare:

Pe pârau de rouă,
plimbă-mi-se, plimbă
tânăra mlădiță,
prin rouă desculță,
Zâna florilor,
floarea zorilor.
rouă adunându-și,
paharul umplându-și
și ea mi se crede
că nimeni n'o vede.

Dar o a văzut,
drăguț sfântul soare
și, cum o a văzut,
mult că i-a plăcut
și'n grabă a mânat
doi luceferei,
peșitorii ei.

În casă d'au intrat
că i-a întâmpinat
și mi i-a întrebat:

— Doi luceferei
ospeșiorii mei,
treceți de odihnă
și vă veseliți!

Dar ei răspundeau,
din gură-i ziceau:
— n'am venit s'odihnim,
să ne veselim,
și-am venit să peșim
și să logodim:
vrei pe sfântul soare,
că el e mai mare?

Ea, de-i auzi,
din graiu le grăi:
— ba eu n'oiu voi,
Soare socior,
că-i tot călător
ziua
peste sate
și noaptea
pe ape!

1) Șăineanu *Basmele române* p. 550.

2) Șăineanu *Basmele române* p. 610.

3) Șăineanu *Basmele române* p. 371.

Doi lueferei
 pețitorii ei,
 se 'ntorcând la soare
 i-au spus de urmare.
 Soarele s'asprins
 de necaz, și zise:
 —lăsați-mi-o 'n pace
 că mi-o voi prefăce
 în fragedă floare,

floare de Cicoare,
 cu ochii după soare.
 Când oi u răsări,
 ea s'o 'nveseli,
 când oi u asfinți,
 ea s'o ofili;
 când oi u scăpăta
 ea s'o adună ¹⁾).

¹⁾ Gh. Dem. Teodorescu. *Poezii populare*, Cicoarea.

PARTEA II-a

POEZIA POPORANĂ LA ROMANI ¹⁾

Cel mai genial poet al unei națiuni, este poporul însuși. Oricât de înalte ar fi concepțiunile unui poet, oricât de varii și sublime ar fi figurile, prin cari își sensibilizează gândirile sale, el tot nu poate să întreacă prin frumusețe și farmec cântecul isvorît din geniul popoarelor. *Glasurile popoarelor*, cum numește Heder cântecele poporane, sunt mai puternice și mai armonioase, mai simple și mai naturale decât vocile izolate ale poeților literați. Ca dovadă despre aceasta, este faptul că numai atunci, când poporul are o poezie a sa proprie, o poezie a mulțimei, numai atunci pot să se ivească poeți, recunoscuți în deobște, ca poeți ai clasei culte, ai societății rafinate. Poetul ca individ nu face altceva decât își însușește ceea ce poetul ca popor a exprimat în gândirile sale, în ore de veselie, ca și ceasuri de întristare. Poezia numită cultă este numai o excrescență a celei poporane, a glasului naiv și nevinovat al națiunii. Temeiul și nutrimentul ei trebuie căutat în inspirațiunile fecunde muze a poporului; și numai când un poet a știut să îmbrace

1) Studiu publicat mai întâiu în *Revista pentru istorie, Archeologie și Filologie*, V.

versurile sale într'o haină poporană, numai atunci a putut să producă o poezie trainică, o poezie organică.

Nimic nu poate fi mai interesant — dar în acelaș timp mai anevoios — decât a studia vieața și caracterul unei națiuni în cuprinsul cântecilor sale; căci în ele vedem chipul cum a simțit, cum a gândit, cum s'a exprimat și cum a viețuit în secolele de mai înainte, ele ne arată toate pornirile, toate razele geniului său. Sufletul poporului, după cum prea bine a observat, la Români, Alexandri, este un izvor nesecat de frumoasă poezie. De-l muncește dorul, el cântă; de-l cuprinde veselia, el cântă; de-l pune în uimire vre-o faptă măreață, o faptă eroică, el dă glas simțimintelor sale prin cântecé melodioase.

Nu toate popoarele sunt înzestrate deopotrivă cu geniul artistic și poetic. Condițiunile de vieață sunt acelea, cari în cele mai multe cazuri determină aptitudinile spirituale ale unei națiuni. Așezați cu locuințele într'o patrie îngustă — căci sistemul de centralizațiune al tuturor forțelor morale și intelectuale, în capitala țarei, în Roma, la nici un popor n'a fost și nu este așa de pronunțat — gata întotdeauna pentru atac și apărare, Romanii duceau o viață mai mut rășboinică și zbuciumată decât pașnică și liniștită. Roma, cetatea eternă, eră un lagăr, în care din bună vreme se creă o astfel de organizațiune politică și militară, încât ideia de stat absorbi orice voință individuală, nimici orice libertate spirituală, orice spontaneitate, care este stimulul cel mai puternic al activității literare.

Tu regere imperio populos, Romane, memento:
Hae tibi erunt artes ¹⁾.

Nu numai atât, dar chiar și religiunea fu înlănțuită și reglementată, fu pusă exclusiv în serviciul statului. Idei religioase înalte, chipuri artistice religioase superioare,

1) Tu, Romane, adu-ți aminte, că prin comandă ai să cârmuești neamurile: acestea îți vor fi artele tale. Virgiliu, *Aen.* VI, 851.

nu vom putea găsi, ca la alte popoare ale lumii antice și în special ca la Elini.

Din toate acestea urmează, că creațiuni originale sublimе Roma nu a putut produce și însemnătatea literară a ei stă mai mult în vulgarizarea și răspândirea ideilor, răsărite din spiritul grecesc. Literatura romană formează puntea, pe care a trecut elenismul cu ideile sale în lumea noastră modernă.

Dar dacă Romanii nu au produs o literatură și în special o poezie artistică originală — și acesta mai ales din cauza limbii lor aspre și nemlădioase — au produs o poezie poporană, religioasă și profană, proprie locuitorilor din Lațiu.

D-l Hasdeu afirmă, că doina românească nu poate fi de origine romană, de oarece poporul roman, afară de cântecile militare, nu avea nici o altă poezie a sa poporană. Urmează de aci, că fondul poeziei poporane românești trebuie să fie dacic sau thracic sau getic, ca la Francezi cel celtic. Rösler susține că este dacic, iar Theopompus din sec. IV a. Chr. ne spune: *Γέται κιθάροισι ἔχοντες καὶ κιθαρίζοντες τὰς ἐπισημοὺς ποιοῦνται*¹⁾. Cantemir în *Descriptio Moldaviae*, zice că Doina ar fi fost zeul războiului la Daci.

Vom căuta să dovedim, că Romanii au avut o poezie poporană destul de dezvoltată și că această poezie alcătuiește fondul cântecelor noastre poporane românești. Ea a alimentat neconținut poezia imitată după Greci și a mers alături până în ultimele vremuri ale marelui imperiu.

Poezia poporană romană constă parte din cântece religioase uzitate la cult, ca himnuri, rugăciuni, litanii, parte din cântece, cari aparțin cercului de poezii profane, adesea cu un caracter satiric și mușcător, cum le aflăm la toate popoarele lumii vechi și după cum le găsim și la noi alături cu cântecile religioase. Din nenorocire, nu avem

1) Athenaeus (din Theopomp) XIV 627 cf., Tocilescu, *Dația înainte de Romani*, p. 278. Despre muzica Tracilor, vezi Taciti, *An.* IV, 47.

o colecțiune de poezii poporane romane. Interesul pentru literatura poporană, disprețuită, batjocorită și în evul mediu anatemizată, nu s'a cunoscut decât abia pe la începutul secolului al XVIII, în urma mișcării romanticizmului din Germania și Franța. Dar că a existat o astfel de poezie la Roma antică, ne dau dovezi neîndoioase urmele rămase, de și timpul puține ne-a păstrat, și pe care le putem culege pe ici-colea din poezii, care în scrierile lor reflectează mai mult spiritul poporan, din prozatori și din inscripțiuni.

În lucrarea de față vom căuta să studiem cântecele inspirate de muza poporului roman și fiindcă suntem de convincțiunea, că literatura poporană romană și în special poezia — în cazul de față — numai într'atâta poate avea pentru noi folos, întrucât ne dă prilejul să lămurim originea și sensul cântecelor noastre, ne vom silii să arătăm cât mai mult, raportul de paternitate și filiațiune între poezia cântată și recitată pe malurile Tibrului și cea a poporului nostru. În acelaș timp, acolo unde ne lipsesc elementele suficiente pentru cunoașterea cântecelor poporane romane, vom cercă, pe cale inductivă, întrucât ne va fi posibil, să le reconstituim după urmele rămase la poporul român. Vom trată succesiv principalele genuri poetice, începând cu poezia lirică, epică și terminând cu cea dramatică.

I

Cea mai veche formă de poezie poporană trebuie considerată aceea, în care cântecul este combinat cu dansul. Această îmbinare, se vede mai ales în cântecele religioase ale preoților *Sali* și ale colegiului *Arvalilor*. Cântecele Salilor, *Carmina Saliaria*, pot fi socotite ca cel dintâiu început de poezie lirică, întocmai ca și himnurile grecești, prima manifestare a literaturii poporane. Originea

lor se reduce la originea instituirii acestei corporațiuni preoțești de către Numa Pompiliu. Iată ce ne spune Festus în cartea sa *De Significatu verborum*:

«Mamuri Veturi nomen frequenter în cantibus Romani frequentabant hac de causa: Numa Pompilio regnante, e coelo cecidisse fertur ancile, id est scutum breve, quod ideo sic est appellatum, quia ex utroque latere erat recisum, ut summum infimumque ejus latius medio pateret; unaque edita vox omnium potentissimam fore civitatem, quamdiu id in ea mansisset. Itaque facta sunt ejusdem generis plura, quibus id misceretur, ne internosci coeleste posset. Probatum opus est maxime Mamuri Veturi, qui praemii loco petiit, ut suum nomen inter Carmina Salii canerent»¹⁾.

Totodată Numa Pompiliu înființă un colegiu de doisprezece preoți, cari aveau să păstreze aceste ancilii și să sărbătorească ziua anului nou. Analog cu procesiunile noastre la hotar, cu praporul și crucea, cu prilejul cărora preoții îmbrăcați în odăjdii se roagă lui Dumnezeu să păzească țările de grindină, secetă, potop, lăcuste, etc, ieșiau și preoții salici în procesiuni cu cele douăsprezece scuturi sacre la întâiu Martie, începutul anului nou roman, prin toate stradele Romei, cu scopul de a invoca pe zeii protectori ai Statului, intonând niște cântece, numite Salice, *Romanorum prima verba poetica* și dansând

1) Festus, p. 226: «Romanii repetau adesea în cântecile lor numele lui Veturiu Mamuriu din următoarea cauză: În timpul domniei lui Numa Pompiliu, se zice că a căzut din ceriu o ancilă, adică un scut scurt, care s'a numit astfel («ancile») fiindcă era tăiat de ambele laturi, încât părțile de sus și de jos erau mai late decât mijlocul; totdeodată (în momentul când căzu) se auzi un glas, că Roma va fi cel mai puternic stat, cât timp va păstră acel scut sacru. Se făcură dar mai multe de acelaș fel, cu cari se amestecă cel căzut din ceriu, pentru ca să fie imposibil de a-l cunoaște. Cea mai bună lucrare a fost a lui Mamuriu Veturiu, care ceru ca recompensă, să fie numele lui pomenit de Sali în cântecile lor». Cf. și Ovidii, *Fast.* III, 283.

sprinten cu salturi (*saliendo*)¹⁾. Locul de căpetenie în această procesiune îl ocupă cântecul, vorbele cădeau pe al doilea plan. Pare curios dansul în această serioasă procesiune a Salilor. Fără îndoială, dansul din cântecele preoșilor noștri creștini, bunăoară cu ocaziunea cununiei, nu trebuie socotit altfel decât ca o moștenire dela Romani. Când preotul înconjoară, de trei ori, împreună cu cei doi miri și cu nunii, masa, pe care s'a citit rugăciunile pentru cununie, desigur nu face altceva decât simulează jocul îmbinat cu cântecul, dupăcum făceau și locuitorii vechiului Lațiu.

Cuprinsul cântecelor salice constă din implorațiuni către zeul *Mars gravidus*, zeu al naturii și către *Ianus*, începutul anului nou. Nu arareori însă se invocau prin aceste cântece și alți zei ca *Minerva*, *Quirinus*, *Jupiter*, *Iuno*, etc. și, probabil, dupăcum presupune Munk²⁾, în fiecare vers se pomenia un alt zeu, ceea ce ar legitimă numirile de versus Ianii, Jovii, Iunonii, raportate de Festus³⁾. În epoca imperială, ca un fel de apoteozare aflăm pomenit chiar numele lui Germanicus, Drusus, Varus, Verus, Caracalla și alții⁴⁾. De aci rezultă, că nu eră — cel puțin în epocile mai târzii ale Statului Roman — o singură persoană pe care o implorau, o celebrau și o sărbătoriau. Numele proprii de zei și de oameni variau în aceste cântece religioase, întocmai ca la noi. În poeziile noastre poporane, dupăcum a dovedit-o cu destule exemple d-l G. Dem. Teodorescu, se poate schimba în totdeauna, după loc și timp, persoanele din cântec⁵⁾. Astfel bunăoară în colindele noastre, tot un fel de cântece, ce au raport cu cultul religios, găsim înlocuit numele lui Negru-Vodă cu cel al domnitorilor, în timpul

1) T. Livii, *Historia*, I, 20, 4: cum tripudiis sollemnique saltatu; Horatii, *Od.* IV, 1, 28: *Pede candido in morem Salium ter quatient humum*. De aci lă-a venit și numele de Sali.

2) Munk, *Geschichte der römischen Litteratur*, I, p. 25.

3) Festus, *op. cit.*, p. 8.

4) Cf. Tacitii, *Ann.* II, 83; IV, 9.

5) G. Dem. Teodorescu, *Noțiuni despre colindele române*.

cărora se cântau. Intr'un colind, cântat pe glasul al cincilea din psaltichie, citim:

Din curte,
Din curte,
La Domn Negru-Vodă
Mi-e un cal legat.

Dar nu mi-e legat,
Ci mi-e priponit
Cu pripon d'argint, etc.

Acest colind, în timpul lui Cuza-Vodă, se cântă:

Din curte,
Din curte,
La Domn Cuza-Vodă
Mi-e un cal legat¹⁾.

Peste tot locul numele lui Radu-Negru e înlocuit cu al lui Cuza-Vodă.

Afară de cântecele salice, a căror cunoștință eră rezervată numai preoților, mai erau un fel de cântece, pe cari le puteau repetă fiecare cetățean. Acestea se numiau axamenta (*axare*, a numi). Un singur fragment ni s'a conservat din cântecele Salice, pe cari nici cei vechi nu le pricepeau. Transcriem aci singurul vers descifrabil:

Divum em pa cante, divum deo supplicate.

Divorum eum patrem canite, divorum deo supplicate²⁾.

Asupra cântecelor salice a făcut un erudit comentariu L. Aelius Stilo care, după mărturisirea lui Varro³⁾, nu a putut aduce prea multă lumină, de oarece însuși Horajiu nu le pricepea, bătându-și joc de contemporanii săi, cari pretindeau că le înțeleg.

1) Idem, *ibidem*, p. 68.

2) Cume tonas, Leucetie praitet tremonti.

Cum tonas, Luceti, praetremunt te. cf. Havet, *De Saturnio Latinorum versu*, pag. 410.

3) Varronis, *De ling. lat.* VII, 2.

Iam Saliare Numae carmen, qui laudat, et illud,
Quod mecum ignorat, solus vult scire videri ¹⁾,

iar Quintilian se îndoeşte, dacă chiar şi preoţii îl pricepeau: *vix sacerdotibus suis satis intellecta; sed illa mutari vetat religio et consecratis utendum est* ²⁾. Poezia dar a fost, desigur, puţin gustată de popor, deşi instituţiunea Salilor se bucură de o mare vază chiar şi sub împăraţi.

Tot aşà de vechiu este şi himnul religios al *fraţilor Arvali*, descoperit, la anul 1778, în Roma, pe o tablă de marmoră din timpul împăratului Heliogabal, 218 d. Chr. Originea asociaţiunei fraţilor Arvali se datoreşte mamei adoptive a lui Romul, Atta Laurentia. Ceremonia cultului eră încredinţată la un număr de doisprezece preoţi, cari aveau să iasă la câmp (arva), primăvara în luna lui Maiu, pentruca să se roage pentru prosperarea sămănăturilor şi a fructelor. Cu această ocaziune preoţii, pentruca *Dea dia*, zeiţa abundenţei pământurilor, să le dea o recoltă cât se poate mai bună, purtau cu ei o scroafă grasă, pe care apoi o jertfiau cu mare pompă. Sacrificiul porcului îl aflăm şi în Saturnale, sărbători ce se serbau dela 23—25 Decemvrie, iar Marţial, într'o epigramă a sa intitulată *Porcus*, ne spune:

Iste tibi facient bona Saturnalia, porcus
Inter spumantes ilice pastus apros ³⁾.

Cu greu numai s'ar putea tăgădui, că obiceiul colindărei cu *Vasilca* ⁴⁾, la Crăciun, de către Țigani noştri, nu

1) Cel care laudă cântecul salic a lui Numa, şi voeşte a părea că singur pricepe, aceea ce nu înţelege ca şi mine,... Horat. *Epist.* II, 1, 86.

2) Quintiliani, *Inst. orat.* I, 6, 40.

3) Acest porc nutrit cu ghindă între spumătorii mistreji, te va face să petreci bine Saturnalele, Martialis, *Epigr.* XIV, 70.

4) Cf. Colecţiunea *Poeziilor poporane române*, de G. Dem. Teodorescu.

s'ar reduce la colindarea cu scroafa cu ocaziunea procesiunei fraților Arvali. Intocmai ca și preoții Sali, corporațiunea Arvalilor recită dansând niște versuri, niște formule de rugăciuni, cari ne dau o dovadă despre religiunea naturalistică a Romanilor și cari au o mare asemănare cu invocațiunile ce le recomandă Cato în *De re rustica* a se adresa zeului Marte și lui Jupiter Dapalis:

Mars pater te precor quaesoque uti sies volens propitius

Mihi, domo, familiaeque nostrae ¹⁾.

Jupiter Dapalis quod tibi fieri oportet in domo

Familia mea culignam vini dapi

Ejus rei ergo macte illace dape pollucenda esto ²⁾.

Fiindcă limba, în care ni s'a păstrat cântecul fraților Arvali, se deosibește în câțva de limba de mai târziu, până astăzi nu s'a putut da o interpretațiune definitivă acestor versuri.

Cântecul este compus din cinci propozițiuni deosebite, fiecare repetată de trei ori și urmat de un cuvânt exclamativ, care, repetat de cinci ori, pare a fi un refren.

Iată textul interpretat de Mommsen ³⁾:

Enos, Lases, juvate!

Neve lue rue, Marmar, sins incurrere in pleores!

Satur fu, fere Mars! limen sali! sta! berber!

Semunis alternei advocapit conctos!

Enos, Marmor, juvato!

Triumpe! ⁴⁾

1) Cato: *Do re rustica*, § 161.

2) Cato, *op. cit.* § 132.

3) Mommsen, *Römische Geschichte*, I, p. 217.

4) Preoții adresându-se către zei cântau:

Pe noi, o Lari, ajutați-ne!

Nu lăsa, o Mars, Mars, să cază moartea și ruina asupra mai multora:

De ajuns să-ți fie, o crudule Mars!

Adresându-se unul către altul:

Săi pe prag, oprește-te, păsește!

Adresându-se către toți confracții:

Invocați pe toți semonii!

Adresându-se către Marte:

Pe noi, o Mars, Mars, ajută-ne!

Adresându-se unul către altul:

Săi (dansează)!

Fără îndoială, că și alte corporațiuni preotești române își vor fi avut cântecele și litaniiile lor. Din nenorocire, timpul în cursul său de zecimi de secole, a șters orișice rămășiță, mai ales în urma introducerii creștinismului de astfel de cântece, cari, după cum am văzut, ajunseră să fie neînțelese nu numai de poporul de rând, dar chiar și de clasa cultă a societății romane. Dar, dacă aceste cântece își perdură cu timpul, tocmai din cauza nepriecului lor, popularitatea de odinioară, nu e mai puțin adevărat, că ele fură înlocuite cu altele, cari erau purtate din gură în gură, din generațiune în generațiune, întocmai ca și cântecele noastre poporane cu caracter religios. În adevăr, iată ce cetește Carol Dufresne Ducange într'un manuscris vechiu, găsit într'ă mănăstire a Apusului:¹⁾

Gaudium et laetitiam	tot porcelli
sit in hac domo	tot agni ²⁾ .
tot filii	

Evident că în aceste versuri, cântate de copiii Romanilor în ajunul Calendelor lui Ianuarie, zărim originea urărilor cu «Plugușorul» și «Sorcova», în ajunul Anului nou creștinesc.

Iată urările prin care termină «Plugușorul» nostru:

Să aveți vaci cu lapte	Câtă iarbă pe hotar,
Și la vară bucate;	Atâtea vite în coșar;
Câte pietre la fântână	Câte fire la mătură
Atâtea oale cumântână;	Atâția copii în pătură;
Câți cărbuni în cuptor	Câte pae pe casă
Atâția gonitori în obor!	Atâția galbeni pe masă,

1) Cf. G. Dem. Teodorescu, *Noțiuni despre colindele române*, București, 1879, p. 23, și *Poezii populare române*, București, 1885, pag. 138 și 158.

2) În astă casă să fie
Bucurii și veselie
Câți mitifei
Atâți purcei

Și tot atâția miei. G. Dem. Teodorescu, *op. cit.* pag. 23.

Iată acum și urarea cu «Sorcova»:

Sorcova	de trandafir
vesela	tare ca peatra
să 'nfloriți	iute ca săgeata
să mărgăriți	tare ca fierul
ca un măr	iute ca oțelul.
ca un păr	La anul
ca un fir	și la mulți ani ¹⁾ .

După ce am văzut, în cele de până aci, cântecele religioase ale Romanilor, să cercetăm acum puținele rămășițe de poezie poporană romană, cu caracter semi-religios și superstițios.

Romanii, fiind unul dintre cele mai însemnate popoare agricole ale lumii vechi, preferind oricărei alte ocupațiuni cultivarea pământului, o profesiune atât de puțin dependentă de voința individuală și așa de atârănătoare de împrejurările naturei externe, mai ales climatologice, erau cu totul cufundați în superstițiuni. Aproape toți scriitorii antici se unesc cu noi spre a dovedi aceasta. Intre alții Horațiu ne spune:

Fervet avaritia miseroque cupidine pectus?
Sunt *verba et voces*, quibus hunc lenire dolorem
Possis, et magnam morbi deponere partem.
Laudis amore tumes: sunt *certa piacula*, quae te
Ter pure lecto poterunt recreare libello²⁾.

Versurile de mai sus ale lui Horațiu se raportă la tămăduirea boalelor sufletești. Există însă și o sumedenie de descântece și vrăji, cari, ca și ale poporului nostru,

1) Ut annare perennareque commode liceat, Macrobi, *Saturnal.* I, 12, apud G. Dem. Teodorescu, *op. cit.* pag. 158.

2) Horatii, *Epist.* I, I, 33:

Fierbe inima ta de sgârcenie și de poftă mizerabile?
Se găsesc vorbe și cântece (vrăji) cari să-ți aline această durere,
Și cari să te scape în parte de boală.
Te chinuește ambițiunea după glorie? Sunt leacuri
Cari te vor putea mântui cetind cu atenție de trei ori într'o cârtică.

erau întrebuințate pentru vindecarea suferințelor fizice și pentru înlăturarea nenorocirilor comune, ca ciuma, grindina, focul etc. «*carmina quaedam* existant contra grandines contraque morborum genera contraque ambusta, etc. ¹⁾».

Se știe, bunăoară, că la noi țăranțele se duc primăvara la Sâmbenție (24 Iunie) la hotar, ca să-și «mărite cânepa». Tot astfel se vrăjește grindina, ca să nu cază peste ogoare și peste vii. «Tu acum, — zice o vraje în proză — albule nor de grindină, astâmpără-te și liniștește-te și fă-te ca pulberea în arie. Du-te în munții pustii și în arborii neroditori și în bălărie sălbatică... ²⁾».

Dela Romani ni s'au păstrat următoarele descânțece și vrăji:

De pocitură (reumatism), Varro ne învață să descântăm :

Ego tui memini, medere meis pedibus :

Terra pestem teneto, salus hic maneto.

Hoc ter noviens cantare jubet, terram tangere, jejenum despuere ³⁾.

1) Sunt unele vrăji în contra grindinei, în contra a tot felul de boale, în contra paraliziei, etc. Plinii, *Nat. hist.* XXVIII. 29.

2) *Revista pentru Istorie, Archeologie și Filologie*, an. II, vol. I, fasc. II.

3) Varronis, *De re rustica*, I, 2, 27 :

Mi aduc aminte de tine, vindecă-mi picioarele :

Pestilența să o coprindă pământul, sănătatea să rămână aci (în picioarele mele).

Acest descântec să se repete de trei ori nouă, să se atingă pământul scuipând pe nemâncate (ajunat).

În descânțecile noastre populare, G. Dem. Teodorescu *op. cit.* pag. 387:

Pocitură ieși din spate,	nu cântă,
de sub spate,	unde oamenii
din mână	nu nmlă,
și din picioare,	unde vitele
din tălpile	nu rage,
picioarelor ;	acolo să te pierzi,
dute și te prăpădește,	mai mult să nu te arăți etc.
unde cocoșii negri	

Mai la vale vom vorbi despre metrica cântecelor populare. Acî atragem atenţiunea asupra rimei versului al doilea:

Terra pestem teneto,
Salus hic maneto¹⁾.

Scrântitura se descântă cu recitative ca următoarele:

sau

sau

Motas danata	Haut, haut, haut	Haut, haut, haut
Daries	Ista	Istagis
Dardaries	Pista	Tursis
Astararies	Sista	Ardannabon
	Damiabo	Damausra ²⁾ .
	Damaustra	

Enciclopedistul roman Pliniu, vorbind despre *vindecarea bubelor şi a umflăturilor*, cu ajutorul plantei rozeta (*reseda*), ne spune, că acei ce întrebuiţează această plantă, adaugă următorul descântec:

Reseda morbis reseda,
Scisne, scisne, quis hic pullos egerit?
Radices nec caput, nec pedes habeant³⁾.

Din aceste indicii rezultă învedereat, că Romanii aveau o mulţime de descântece pentru tămăduirea suferinţelor

1) Cf. Virgilii, *Ecl.* VIII, 80:

Limus ut hic durescit, et haec ut cera liquescit.

2) M. Catonis, *De re rustica*, 160.

3) Plinii, *Nat. Hist.* XXVII, 106. ed. Weiss:

Rozeta fi rozetă (*reseda* = astâmpărată, astâmpără boalele)

Ştii tu, ştii tu, cine şi-a născut aci puii?

Rădăcinile să n'aibă nici cap nici picioare.

Acest descântec să se repete de trei ori şi tot de atâtea ori să se scuipe.

lor. Dacă însă ni s'au păstrat puține urme despre aceste cântece și descântece, aceasta se explică prin faptul, că nu erau ținute demne de a fi transmise generațiunilor următoare prin scriere. Poporul, care în ignoranța lui conservă cu o tenacitate aproape inexplicabilă toate obiceiurile și tradițiunile veacurilor trecute, este în stare să ne dea dovezi palpabile despre spiritul care stăpâniă odinioară pe locuitorii vechiului oraș depe malurile Tibrului și despre cel care stăpânește astăzi pe cei depe plaiurile Carpaților. N'avem decât să deschidem *Colecțiunea cântecelor noastre poporane* și ne vom convinge despre temeiul afirmărilor noastre.

II.

Dupăce am vorbit, în cele de până aci, despre poezia poporană romană cu caracter mai mult liric, să căutăm acum a studiă cântecele, în cari *elementul epic și obiectiv* iese mai mult în relief.

Alături cu poezia religioasă și superstițioasă trăia *cântecul național și patriotic*. Pe lângă zei și spirite rele erau cântați și eroii patriei. Ca toate popoarele au avut și Romanii tradițiuni istorice și a trebuit, prin urmare, să existe și în Roma și ținutul din jur, cântece eroice, fără ca însă, cu toate acestea, să ni se fi păstrat dovezi mai deaproape despre ele. În adevăr, istoria cea mai veche, după cum o vedem în istoricii Romani, ne este păstrată după tradițiune. Intemeierea Romei, victoria asupra cetății Alba Longa, izgonirea regilor, cearta între patricieni și plebei, victoria asupra Galilor, sunt atâtea însemnate evenimente, cari trebuiau să impresioneze adânc inima și spiritul poporului și să lase urme neșterse în mintea lui. Că expunerea istoriei române până în al cincilea veac a avut un caracter epic, nu se poate tăgădui și

presumpțiunea, că istoria mai veche se bazează pe poezia epică, nu este cu totul neîntemeiată. Un epos eroic național însă, propriu Romanilor, în sensul celui homeric, din care s'ar fi format expunerea istoriei vechi romane, cum presupune *Niebuhr*¹⁾, în orice caz n'a existat. Pentru aceasta le lipsiau elementele și condițiunile trebuincioase și înainte de toate Romanii erau prea serioși, prea practici pentru asemenea creațiuni ideale²⁾.

Nu vom intra în amănuntele acestei ipoteze, devenită celebră mai ales din cauza autorului ei, vom discuta însă totuș părerile celor antici în această privință.

Gramaticul *Nonius Marcellus* ne-a păstrat dela Varro un prețios citat referitor la cântecele poporane: *in conviviiis pueri modesti ut cantarent carmina antiqua, in quibus laudes erant maiorum, et assa voce et cum tibi-cine*³⁾. De aceeaș natură sunt și cântecele, pe cari le pomeneste Cicero în *Brutus* după *Origines* a lui Caton: *utinam exstarent illa carmina quae multis saeculis ante suam aetatem in epulis esse cantitata a singulis convivis*⁴⁾... și, *gravissimus auctor in Originibus dixit Cato, morem apud majores hunc epularum fuisse, ut deinceps qui accubarent, canerent ad tibiam clarorum virorum laudes atque virtutes*⁵⁾.

Nu putem ști nici întinderea nici caracterul acestor cântece de masă. În orice caz nu ne putem aștepta la niște rapsodii în felul celor grecești. E sigur însă, că

1) Niebuhr, *Römische Geschichte*, I.

2) Cf. Munk, *op. cit.* pag. 28.

3) Nonius, la *assa voce*: Copiii bine crescuți obicinuiau să cânte la ospete cu sau fără acompaniament de flaut cântece vechi tradiționale, cari aveau de cuprins lauda străbunilor.

4) Ciceronis, *Brutus*, 75: O de ar mai există acele cântece cari, cu mai multe veacuri înainte de vârsta sa, se cântau la ospete de către singuraticii comeseni.

5) Idem, *Tusculan.* I, 2 și IV, 2. Celebrul Caton ne-a povestit în *Originele* sale, că strămoșii noștri aveau obiceiul la ospete, ca după ce se așezau la masă să cânte cu flaute laudele și virtuțile bărbatilor iluștri. Cf. și Dionis. Halic. *Antiq.* VIII, 17, Valer. Max., II, 1, 10.

cântecele mensalia, din timpul lui Horațiu, erau niște imitări mai mult sau mai puțin servile ale modelelor grecești. Iată ce ne spune poetul dela Venusia:

Nosque et profestis lucibus et sacris,
Inter jocos munera Liberi,
Cum prole matronisque nostris
Rite deos prius apprecati,

Virtute functos, *more patrum*, duces,
Lydis remixto carmine tibiis
Trojamque et Anchisen et almae
Progeniem Veneris *canemus*¹⁾).

De aci conchide Niebuhr, că ar fi existat în timpurile anterioare influenței grecești mai multe epopei romane, cari însă s'au pierdut și au fost înlocuite cu epopea cultă de mai târziu. Balade și legende istorice vor fi avut, de sigur, Romanii, dar epopei întinse fără îndoială nu, căci nu ne-a rămas nici o urmă despre ele și dacă tăcerea gramaticilor de mai târziu, cari pomenesc, cu toate acestea, despre cântecele religioase, nu pot proba imposibilitatea acestor epopei naționale, caracterul roman, puțină flexibilitate și mlădiere a limbii, apoi versul saturnin, despre care vom da câteva noțiuni mai târziu, și pe care Horațiu îl numește oribil, *horridus ille numerus Saturnius*, și în fine repulziunea și disprețul Romanului pentru artele ușoare — cel puțin pentru timpul vechiu, — poeticae artis honos non erat²⁾, sunt atâtea dovezi, cari ne fac

1) Și noi, în zilele de sărbătoare și de lucru în mijlocul darurilor veselului Bacchus cu copiii și nevestele noastre invocând, după obicei, mai întâiu pe zei, vom cânta, dupăcum făceau strămoșii noștri, într'un cântec însoțit de flauta Lidiană, pe rășboinicii, cari s'au luptat pentru virtute, vom cânta Pergamul, pe Anchise și pe fiul dalbei Venere. *Od.* IV, 13, 25.

2) Cato la Gellius, *Noct. Attic.* XI, 2: Este o necinste a se ocupa cineva cu poezia și dacă cineva toluș caută să o cultive sau dacă la parte la oaspețe, se numește vagabond (*grassator*), om de nimic, flecar.

să respingem ipoteza marelui istoric german ¹⁾). Dacă dar o epopee națională și patriotică nu a existat în gura poporului roman, nu e mai puțin adevărat, că pasagiile citate mai sus din scriitorii latini ne dau mărturii incontestabile despre existența cântecelor epice nescrise. Ele pot fi grupate în trei mari clase, în cântece de masă, *mensalia*, în cântece în onoarea celor morți, *neniae* și *carmina sepulcraria et votiva* și în fine în cântece profetice, *vaticinia*.

Nu ni s'a păstrat nici cel mai mic fragment din cântecele de masă, de aceea nici nu putem vorbi nimic despre ele.

De mare însemnătate pentru viața privată a poporului roman au trebuit să fie *neniile*, adică acel fel de cântece jeluitoare, ce se auziau cu ocaziunea înmormântărei, mai ales a bărbajilor iluștri. Bocetele, zmulse din gura și inima rudeniilor și amicilor la răpirea unui membru scomp familiei sau statului, erau mai totdeauna însoțite de flaut, instrumentul muzical cel mai iubit de poporul roman ²⁾. Ca și la noi Români, tot astfel și la Romani, se bociau numai femeile. În general se plătiă o femeie numită *praeifica*, pentruca înaintea casei mortului să dea semn jeluitorilor și să întoneze cântecul de jale. Tot publicul începea să plângă ³⁾. În aceste cântece, întocmai ca și în bocetele femeilor noastre la asemeni ocaziuni, se lăudau meritele și calitățile celui mort — de mortuis nihil nisi bene. — Însă, fiindcă neniile romane nu aveau aceeași libertate de expresiune a sentimentului — fapt care vorbește contra ipotezei lui Niebuhr, — de oarece erau reduse la niște simple formule, dela cari nu se puteau abate,

1) Cf. și Fr. Caussade, *Littérature latine*, p. 26; E. Nageotte, *Hist. de la lit. lat.*, p. 38.

2) *Nenia* est carmen quod in funere laudandi gratia cantatur ad *tibiam*, adică, *nenia* este un cântec ce se cântă cu flauta la înmormântări, cu scop de a se aduce elogi. Festus, *op. cit.*, 191.

3) *Praefica* dicta, ut Aurelius scribit, mulier, ad luctum quae conduceretur, quae ante domum mortui laudes ejus caneret. Varronis, *Lingua latina* 7. 70. cf. și Festus p. 223.

căzură în disuetudine, așa că în timpul de mai apoi al republicei, *nenia* însemna vorbă goală și fără sens¹⁾. Poetul Horațiu ne spune:

Absint inani funere *neniae*
Luctusque turpes, et querimoniae;
Compesce clamorem, ac sepulcri
Mitte supervacuos honores²⁾.

Cuvântul de *Nenia* derivă dela zeița *Nenia*, care prezidă aceste bocete și care avea un templu aproape de poarta Viminală. Ea era invocată îndată ce bolnavul intra în agonie.

Preficele chemau pe nume mortul de 3—4 ori și apoi strigând: *conclamatum est*, s'a stâns, începeau să se bocească, smulgându-și părul din cap:

In funere praeficae
Multo et capillos scindunt et clamant magis.

iar, după ce preotul stropia cu apă pe toți de trei ori, ziceau «*illicet*», adică «ire licet»³⁾.

Ar fi important să se știe, dacă fondul bocetelor noastre este același ca și al neniilor romane.

Admițând — și nimic nu ne împiedică la aceasta — că în antichitate ca și astăzi, «se considera urgisit de Dumnezeu cel ce nu avea bocitori» și ținând seamă de împrejurarea că la noi, dacă mamele, sofiile, sau rudeniile nu cunosc arta de a se bocî, atunci «năimesc femei străine din sat, cari își fac o meserie din aceasta, și cari poartă adevăratul nume de bocitoare sau plângătoare» și în fine, netrecând din vedere nici împrejurarea raportată de Bojincă, că refrenul bocetelor noastre ar fi *neni, neni, neni*,

1) *Nenia ineptum et inconditum carmen*, Nonius, *op. cit.* 145: cf. și Phaedri, *Fabulae*, III, prol. 10: *viles nenas*.

2) La înmormântare să nu fie nici cântece funebre (*nenii*), nici negrul doliu, nici plânsete. Reține-ți bocetul și lasă la o parte onorurile zădarnice ale unui mormânt. *Od.* II, 17, 21.

3) S. F. Marian. *Înmormântarea la Români*; Th. Burada, *Înmormântarea la Români*.

nimic nu ne oprește să credem, că și preficele Romanilor întocmai ca bocitoarele noastre ziceau:

Cânt a lumii rea vieță,
Ce se rupe ca o ață!).

Neniile au trecut la Italieni, ca lamenti sau *voceri*, de unde probabil derivă românescul bocet²⁾.

În strânsă legătură cu neniile, având aceeași versificațiune — metrul saturnin — stau și *inscripțiunile sepulcrale și votive* ale bărbaților iluștri.

Cele mai însemnate, prin forma și conținutul lor poetic, sunt *inscripțiunile Scipionilor*, descoperite în anii 1614 și 1780 la Roma. Ele, după presupunerea lui Niebuhr, sunt nenii sau cel puțin începuturi de nenii, cântate cu ocaziunea înmormântării acestor vestiți generali și bărbați de stat.

Vom transcrie aci aceste importante monumente, fiindcă, pe lângă stilul lor poetic, mai putem vedea în ele și graiul poporului din secolul al cincelea dela întemierea Romei.

- I. Cornelius Lucius Scipio Barbatus,
Gnaivod patre prognatus, fortis vir sapiensque.
Quoius forma virtutei parisuma fuit,
Consol, censor, aidilis quei fuit apud vos,
Taurasia, Cisauna Samnio cepit,
Subigit omne Loucanam, opsidesque abdoucit.
- II. Hunc oino ploirume consentiont R[omai]
Duonoro optumo fuisse viro [viro]
Luciom Scipione. Filios Barbati,
Consol, censor, aidilis hic fuet a[pud vos]
Hec cepit Corsica Aleriaque urbe [pugnandod]
Dedet Tempestatebus aide mereto[d votam].
- III. Quei apice insigne Dialis flaminis gesistei,
Mors perfecit tua, ut essent omnia brevita:
Honos, fama, virtusque, gloria atque ingenium,
Quibus sei in longa licuisset tibe utier vita,
Facile facteis superases gloriam maiorum.
Qua re lubens te in gremiu, Scipio, recipit
Terra, Publi, prognatum Publio, Corneli.

1) Bojincă, *Anticele Românilor*, II, p. 214.

2) Cf. Putnoki în *«Ungaria»*.

- IV. L. Cornelius Cn. F. Cn. N. Scipio.
 Magna sapientia multasque virtutes
 Aetate quom parva posidei hoc saxsum.
 Quoiei vita defecit, non honos, honore,
 Is hic situs, quei nunquam victus est virtutei.
 Annos gnatus XX is tereis (?) mandatus.
 Ne quairatis honore, quei minus sit mandatus.
- V. Cn. Cornelius Cn. F. Scipio Hispanus Pr. Aid. Cur.
 Q. Tr. mil II xvir sl. judic, xvir sac. fac.
 Virtutes generis mieis moribus accumulavi,
 Progenie mi genui, facta patris petiei,
 Maiorum optenui laudem, ut sibe me esse creatum
 Laetentur, stirpem nobilitavit honor.
- VI. Corneli L. F. P. N. Scipio, quaist tr. mil. annos gnatus
 XXXIII mortuus pater regem Antioco subegit. ¹⁾

- I) I. Corneliu Luciu Scipione Barbatu
 Odrasla tatălui său Cnaeiu, viteaz și înțelept,
 Deopotrivă egal cu el în virtute,
 A fost la voi consul, censor și edil,
 A cucerit în Samniu, Taurasia și Cisena,
 A subjugat întreaga Lucanie și a luat obstatici.
- II. Că acest unul a fost cel mai bun dintre
 Bărbații Romei, cei mai mulți o cred,
 Luciu Scipione, el, fiul lui Barbatu,
 A fost la voi, consul, censor și edil,
 A cucerit Corsica și cetatea Aleria,
 Și consacră vânturilor după obicei un templu.
- III. Tu care ai purtat înalta mitră a flaminului Dialis (Jupiter),
 Moartea e vinovată, că a făcut să fie de o scurtă durată:
 Onoarea, renumele și virtutea, gloria și geniul,
 Dacă o vieață mai lungă ți-ar fi îngăduit folosința lor,
 Ușor ai fi întrecut gloria faptelor străbune,
 De aceea bucuros te primește pe tine în sânul său
 Pământul, o tu Publiu Corneliu Scipione, fiu al lui Publiu.
- IV. L. Corneliu Scipione, fiul lui Cneiu, nepotul lui Cneiu.
 Multă înțelepciune și multe vrjtuți
 Acoperă această piatră, cu toată vârsta cea mică.
 Acela căruia îi lipsi viața, iar nu onoarea,
 Se odihnește cu onoare aci, căci niciodată n'a fost învins în
 virtute.
 Dat pământului de douăzeci de ani,
 Nu întrebați, de ce nu i s'a dat funcțiuni înalte.
- Inscripțiunile V și VI, în măsură elegiacă, sunt compuse probabil
 de Enniu și prin urmare nepoporane.

Pe lângă inscripțiunile Scipionilor am mai putea enumăra între inscripțiunile sepulcrare și următoarele;

Hoc est factum monumentum Maarco Caicilio.

Hospes, gratum est, quom apud meas restitistei sedes

Bene rem geras et valeas, dormias sine cura ¹⁾.

Tot astfel:

Fuit Atistia uxor mihei; femina opituma veixsit;

Quojus corporis reliquiae quod superant sunt in hoc panario.

Sau:

Fuit uxor mi; femina optuma veixsil;

Quojus reliquiae quot superant sunt in hoc (sepulcro).

Iată și exemple de *carmina votiva*. T. Liviu ne-a păstrat următoarele versuri:

Jovis pater atque divi omnes hoc dederunt

Ut[i] Titus Quinctius aictator...

Cel mai însemnat monument, ce ne-a păstrat un cântec votiv, este așa numita «*Dedicatio Sorana*» :

Quod, re sua difeicens aspere affleicta,

Parens timens heic vovit, voto hoc soluto,

Decuma facta poloucta leibereis lubentes

Donu danunt Herclei maxsume mereto.

Semol te orant, se voti crebro condemnes ²⁾.

1) C. I. L. I, 1006.

2) C. I. L., I, 1175. cf. Havet, *De Saturnio Latinorum versu*, p. 433 :

Ceeace bătrânul, a cărui stare e sgduită, și temându-se de neno-rocire a promis, aceasta s'a împlinit acum; copiii oferă bucu-ros ze-ciuială pentru sacrificii, și dau daruri lui Hercule cel mult meritos și totdeauna te roagă pe tine adesea să-i ascuți.

În fine, pentru a termina cu poezia poporană cu caracter epic, să cercetăm — deși numai pe scurt — *cân-tecele profetice și divinatorii*. În antichitate, mai mult de cât în zilele noastre, jucau un mare rol sentințele oraculelor și profețiile (*vaticinia*). «Cel dintâi cântec după radițiunea romană, zice Mommsen, eră acela pe care-l cântă frunzele, ele de ele, în singurătatea verde a pădurilor. Suspinul și jocul prin ierburi al «geniului favorabil» (*faunus* dela *favere*), eră repetat de acela căruia îi, eră dat să-l înțeleagă, de omul înțelept, (*vates*) și de cântăreața (*casmena, carmenta*), în vorbe însoțite de flaut sau în o limbă ritmică (*casmen* mai târziu *carmen* dela *canere*); și numele mai multor interpreți de aceștia inspirați, mai ales al unui vechi profet și cântăreț, Marciu, au trăit mult timp în aducerea aminte a posterității» ¹⁾.

În adevăr, *Păunașii Codrilor* și *vates* erau cei dintâi poeți ai Romanilor. Nu numai toți autorii antici conglăsuesc cu noi în această privință, dar însuș numele de poet și poezie sunt vorbe grecești. *Versibus quos enim Fauni vatesque canebant* ²⁾.

Nu mai aducem citate din scriitorii Romani și Greci asupra existenței acestor cântece inspirate de muza poporului. Constatăm numai împreună cu Horațiu cantitatea lor cea mare, *annosa volumina vatum* ³⁾. Și pentru ca să se vadă și mai mult importanța acestor profeții, nu avem de cât să amintim, că în urma unui decret senatorial din anul 250 a. Chr. se făcù o colecțiune de două volume, din cari ni se menționează de către Liviu, în limbă modernizată următoarele două:

Annem, Trojugena, fuge Cannam, ne te alienigenae
Cogant manus in campo Diomedis conserere.
Sed neque credes tu mihi, donec compleris sanqui

1) Mommsen, *Histoire Romaine*, trad. Guerle, I, p. 276.

2) Ennius la Ciceronis, *Brutus* 19, 76 și 18, 71.

3) Horatii, *Epist.* II, 1, 26. Cei mai vestiți profeți au fost Marcius și fratele său și Publicius. Ciceronis, *De divin.* I, 40; II 55; Livii, *Hist.* 25, 12, 2, Plinii, *Nat. Hist.* 7, 33, etc.

Campum, milliaque multa occisa tua
 [Citu] deferet amnis in pontum magnum
 Ex terra frugifera; piscibus atque avibus
 Ferisque quae incolunt terras, iis fuit esca
 Caro tua; nam mihi ita Iuppiter fatust¹⁾.

A doua sentință păstrată de Liviu se referă la jocurile Apollinare, instituite în urma ivirii unui fel de boală contagioasă:

Hostem, Romani, si ex agro pellere vultis
 Vomicam quae gentium venit [ea] longe,
 Apollini vovendos censeo ludos.
 Quotannis comiter Apollini fiant;
 Cum[e] populus dederit ex publico partem,
 Privati uti conferant pro se[d] atque suis;
 Iis ludis faciendis praeerit praetor
 Qui jus populo plebeique is dabit summum;
 Decemviri graeco ritu hostiis faciant.
 Hoc si recte facitis gaudebitis semper
 Fietque res melior, nam is divus exstinguet
 Vestros qui compos pascunt placide perdvelles²⁾.

Oracolele Sibiline fiind în limba grecească, nu puteau fi populare și nici în metrul Saturnin. T. Liviu ne-a tradus în limba latină o sentință profetică a zeului dela Delphi cu privire la asediul orașului Veji³⁾.

1) Fugi, o Romane, descendent al Troei, fugi de râul Canne, ca nu cumva străinii să te silească la luptă pe câmpia lui Diomed. Dar tu nu vei crede până nu vei fi îngrășat cu sângele tău acel câmp, până când, acel rău nu va fi aruncat din țara ta mănoasă multe mii de cadavre. Carnea ta are să fie hrana peștilor, pasărilor și tuturor fiarelor sălbatice ale acestei țări. Astfel mi-a profețit mie Jupiter. T. Livii, *op. cit.* XXV, 12.

2) T. Livii, *ibidem*.

3) Dăm aci în notă, cuprinsul acestei sentințe:

Romane, aquam Albanam cave lacu contineri,
 Cave in mare manare suo flumine siris;

Celebrul Marcus, pomenit mai sus, se zice, că pe lângă profeții a mai scris și o întreagă carte de sentințe morale, din care însă nu ni s'a păstrat decât proverbiala «postremum loquaris, primus taceas¹⁾». Toate aceste sentințe profetice și morale aveau de scop de a influența mai ales asupra educațiunii poporului. Romanii, un popor eminentemente agricol, au simțit în totdeauna trebuința unor precepte, după cari aveau să-și reguleze viața lor, fie publică, fie privată. Festus, în cartea sa, citată mai sus, ne pomenește la vorba Flaminius Camillus, un vechiu cântec, în metrul saturnin, prin care un tată dă fiului său învățături asupra agriculturii:

Hiberno pulvere, verno luto, grandia farra
Camille, metes!²⁾,

Învățăturile practice asupra economiei casnice, în sentințe scurte, erau foarte mult răspândite în popor.

III.

Spre a completa studiul nostru asupra poeziei poporane romane este necesar ca, în cele următoare să

Manu emissam per agroī rigabis [ravis rite,
Rite] disque sipatam rivis exstingues:
Tum tu insiste audax hostium muris,
Memor, quam per tot annos obsides urbem,
Ex ea tibi, his quae nunc panduntur fatis,
Victoriam datam; duello perfecto
Donum amplum victor ad mea templa portato,
Sacraque patria, quorum o[m]missa cura.
Ea in[du]staurata, ut assolet, facito.

T. Liviu V, 16.

1) Cf. sentința în versuri a lui Ap. Claudius Caecus:

«Fabrum esse suae quemque fortunae» Cf. Havet, *op. cit.* p. 424.

2) Băteți, dacă iarna va fi praf, primăvara noroi, ai să seceri grâu frumos.

analizăm, — deși numai pe scurt — acel fel de cântec, în care elementul satiric și dramatic este mai pronunțat. Fără îndoială că dintre toate genurile literare cultivate de vechii locuitori ai Lațiului, nici unul n'a fost așa de bine izbutit, nici unul nu dă pe față așa de bine originalitatea și individualitatea poporului ca poezia satirică și batjocoroasă. Acel *italum acetum*, de care ne vorbește Horațiu ¹⁾, acele împunsături și batjocuri de multe ori licențioase și adesea triviale, la adresa oamenilor mari, ca și a celor de jos, și cărora statul fu nevoit în atâtea rânduri ca prin legi să le pună frâu, sunt caracteristica celei mai originale literaturi a poporului Roman. «Ce que l'on n'oserait pas dire, on le chante», zice Culegătorul cântecelor poporane franceze ²⁾ și cu drept cuvânt, căci niciodată vitejii soldați ai lui Caesar n'ar fi îndrăznit să spună în fața generalului lor glorios, aceea ce spuneau prin cântece.

Adevărații inventatori ai satirei, trecută astăzi și în literaturile noastre moderne, după părerea admisă aproape de toți criticii literari, sunt Romanii. Intr'adevăr, Quintilian, vorbind despre diferitele genuri ale literaturii latine imitată mai toată după cea elină, ne spune, că satira este cu totul romană «*satira tota nostra est*» ³⁾. Cultivarea satirei de cei mai mulți și mai buni poeți ai Romei, începând cu primii elenizatori Enniu și Luciliu, dusă până la acel grad de perfecțiune, la care n'a ajuns nici un alt gen literar în Roma, după cum o putem constata din satiricul Horațiu, nu ne-o putem explica decât prin pornirile firești ale masei celei mari a poporului Ital, porniri, cari se trădează și în urmașii coloniștilor lui Traian dela Dunăre și Carpați. Căci, după cum am observat și mai sus, este evident că numai atunci poate ajunge literatura și în special poezia unui popor la o însemnată dezvoltare, când în însuș poporul sunt îndestule elemente, din

1) Horatii, *Sat*, 1, 7, 32.

2) *Chants et chansons populaires dela France*, 1854.

3) Quintiliani, *Institutio oratoria* X, 1.

cari neîncetat să se alimenteze. A existat așa dar alături de poezia cultă și rafinată, și încă din timpuri mai străvechi, și o poezie satirică a poporului de rând. Să vedem cum se manifestă ea.

Cea mai veche aparițiune a satirei, care în acelaș timp este și cea mai veche aparițiune a poeziei poporului roman, sunt cântecele *Fescenine*, ce se puteau auzi cu ocaziunea sărbătorilor *agrare*. Sărbătoarea avea de scop să aducă țăranului, după o muncă grea și folositoare, câteva momente de plăcere și de veselie. Cei ce luau parte, exprimându-și prin cântece mulțumirile lor față de zei, improvizau niște versuri mușcatoare la adresa tovarășilor lor. Acest caracter al sărbătorilor *agrare* îl găsim a toate popoarele lumii vechi. Pe când însă popoarele orientale, lăsând la o parte improvizațiunile accesorii, se ridicară prin avântul spiritului lor la poezia lirică sublimă și eterizată și pe când Grecii, din veselia sărbătorilor câmpenești, produsură himnele și drama, Romanii nu fură în stare nici să se ridice prin inspirațiuni profunde către ideal, nici nu erau capabili pentru o acțiune dramatică mai înaltă. Sărbătorile nu dădură naștere de cât unei simple glumi țăărănești, rafinată în câtva cu progresul moravurilor. Și cu toate că, la Romani, popor de acțiune, literatura începe prin acțiune, prin genul dramatic, care la toate popoarele antice ca și moderne, apare în urma celorlalte genuri literare, cu toate acestea, succesele dobândite pe acest tărâm de locuitorii Romei sunt de tot neînsemnate față, mai ales, de cele ale poporului elin. În *fescenine*, cântece în dialog, comic și satiric, zărim pe deoparte izvorul nesecat al satirei, iar pe de altă parte embrionul din care avea să răsară drama națională a Romanilor.

Iată, pe scurt, originea și caracterul *fesceninelor*. *Horafiu* ne spune: «Țăranii de demult, oameni energici și mulțumiți cu puțin, îndată ce-și adunau bucatele depe câmp, își recreiau, în zile de sărbătoare, trupurile și sufletele chiar, cari în nădejdea de-a isprăvi odată cu recolta suferiau mari necazuri. Dimpreună cu părtașii lor de muncă,

copiii și nevestele lor credincioase, ei jertfiau pământului (Tellus) un porc, lui Silvan, lapte și geniului protector, care ne reamintește neconținut scurttimea vieții, flori și vin. Libertatea fescenină, introdusă de acest obicei, răspândia, prin cântece în dialog, glume țărănești grosolane. An de an, se reîntorcea timpul acestor sărbători cu glumele lor până când, în fine, jocul satiric a început să devină crud, să devină furios, străbătând amenințător și nepepedepsit în mijlocul familiilor oneste. Cei ce fură încolțiți de dintele crud al satirei începură să se plângă; cei cari fură cruțați se îngrijiră de pericolul comun; în fine se aduse o lege¹⁾, care opriă prin pedeapsă aspră de a se ataca cineva prin cântece răutăcioase (*malo carmine*). Teama de ciomag sili pe poeți să fie cuviincioși și să se gândească numai la desfătarea publicului²⁾».

Intocmai ca în Vicleimul și Păpușele noastre de Crăciun, tinerii romanii își puneau măști, pentru ca efectul comic și burlesc să fie cu atât mai mare. În adevăr, Vergiliu, între alții, ne spune următoarele:

Nec non Ausonii, Troia gens missa, coloni
Versibus incomptis ludunt risuque soluto,
Oraque *corticibus* sumunt horrenda cavatis;
Et te, Bacche, vocant per carmina laeta³⁾ etc.

Din aceste șire ale lui Vergiliu vedem totdeodată, că autorilor cântecilor fescenine li se încuviință o extremă libertate, nu numai în ce privește conținutul lor, dar și

1) Si quis occentasset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret, flagitiumve alteri precarerur, capite poenas luito, *Corp. Iuris*, XII tit. 25.

2) Horatii, *Ep.* II. 1, v. 139 et seq.

Articolae prisci, fortes parvoque beati,
Condita post frumenta levantes tempore festo
Corpus et ipsum animum spe finis dura ferentem, etc.

3) Virgilii, *Georg.* II, 386 et seq.: «Italii, neam de oameni venit din Troia, celebrează pe Bacchus prin versuri fără măsură și prin râsete fără frâu; apoi schimonosindu-și fața cu măști de scoarță de arbor, te învoacă pe tine, Bacche, în cântecile lor vesele.

al metricei și al armoniei generale a versurilor¹⁾. Nu se poate ști încă cu siguranță etimologia numelui de cântece *fescenine*. Numitu-s'au după orașul Fescenia așezat în Etruria, unde s'ar fi inventat sau ar fi înflorit aceste grosolane glume, după cum presupune Niebuhr în a sa *Istorie Romană*, chematu-s'au astfel după zeul *Fascinus*, simbolul puterii productive, după cum cred astăzi cei mai mulți critici literari, între alții Schanz²⁾ și Caussade³⁾, nu putem ști. În orice caz, din vorbele lui Festus⁴⁾, «Fescenini versus, qui canebantur in nuptiis, ex urbe Fescennina dicuntur allati, sive ideo dicti, quia fascinum putabantur arcere», nu putem conchide altceva de cât, că nici cei vechi nu erau dormiți asupra originii acestor cântece poporane. Și, după cum cântecele religioase aveau de scop de a îmblânzi și a face favorabili pe zei, «carmine di superi plancantur, carmine manes⁵⁾», tot astfel fesceninele luau în răs pe zei și pe oameni. Nu ni s'a păstrat nici o urmă din aceste vechi cântece poporane.

Cu trecerea vremii, năravurile cultivându-se și gustul artistic al poporului rafinându-se, cercul larg al fesceninelor se restrânse din ce în ce mai mult, așa că în timpul din urmă al republicei, aceste cântece nu se mai auziau de cât cu ocaziunea nunților⁶⁾, după cum puturăm aceasta vedea și din pasagiul de mai sus al lui Festus, iar în ultimele epoce ale literaturii latine fesceninele deveniră simple epitalame. Catul este cel dintâi și cel mai însemnat poet roman, care a izbutit să dea trup și suflet cântecelor poporane de nuntă în «Epitalamiul lui Peleu și

1) Cf. Caussade, *op. cit.* p. 28.

2) Martin Schanz, *Geschichte der römischen Litteratur*, in Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft, p. 14, 1890.

3) Caussade, *op. cit.* p. 28.

4) Festus, *op. cit.* p. 145.

5) Horatii, *Epist.* II 1, 138.

6) Cf. Plinii, *Nat. Hist.* 15, 86. Ovidii, *Fasti*, III, 695. VI, 407, Catulli, *Epiogr.* LXI, 126:

Nec diu taceat procax
Fescennina loquutio.

Thetidei». Din acest poet vom da câteva exemple de fescenine romane, pe cari le putem cunoaște după refren și formele repetate. În această recunoaștere a cântecului poporan, alături cu versurile proprii poetului, vom fi călăuziți în mare parte de poezia noastră poporană ce se cântă cu ocaziune nunților românești.

La noi, când preotul punând cununa pe capul tinerilor cununați, cântă obișnuitul tropar «Isaia dăntuește» vornicii, cari sunt de față sau un unchiaș mai hazliu, în unele regiuni, aruncă în toate părțile bisericii, dar mai ales asupra capetelor tinerei perechi, nuci, alune, ovăz, etc., spre a arăta prin aceasta pe deoparte, că tinerii cununați nu cer dela D-zeu nimic alta decât vremuri roditoare de nuci, alune, ovăz etc., iar pe de altă parte, că se lasă de aci înainte de zburdălniciile copilărești și că se vor îndeletnici numai cu lucruri serioase¹⁾. Această datină generală astăzi la toate popoarele romanice, o întâmpinăm și la vechii locuitori ai Lațiului. Căci desigur poporan este versul păstrat de Catul:

Da nuces pueris iners

Concubine: satis diu

Lusisti nucibus: lubet

Iam servire Thalassio.

Concubine, nuces da²⁾

La nunțile noastre țărănești se obișnuiește, ca mirele să-și bată mireasa. Așa, bunăoară, la nunțile cu călărași mirele mergând călare pe lângă carul, în care se află mireasa între femei ce cântă și chiue, își lovește din când în când mireasa cu o nuia sau o biciușcă. După ce a ajuns acasă, aducându-i-se mireasa înainte, 'i se zice:

Poftim înălțate

Impărate,

Sot îți dau,

Băț nu-ți dau,

Că-i trece printr'o luncă mare

Și-i tăia un băț mare

Și a fi și pentru spatele d-tale.

1) Cf. S. Fl. Marian, *Nuntă la Români* p. 442.

2) Dă nuci băeților, tu netrebnicul meu favorit, destul te-ai jucat cu nuci, să servim lui Talasiu, dă nuci Concubine. Catulli, *Iuliae et Mallii epithalamium*, 127—131.

Sau în Bocovina:

Poftim cinstite ginere,
Să nu gândești că ți-o dau

Că n'ar avea ce mânca,
Ori n'ar avea ce purtă, etc.¹⁾.

Simularea luptei o găsim și la Romani:

At tu ne pugna cum tali conjuge virgo!
Non aequomst pugnare, pater cui tradidit ipse,
Ipse pater cum matre quihus parere necesse est²⁾.

Obiceiul răpirii miresei, despre care avem atâtea dovezi în cântecele noastre de nuntă, — ba chiar în ținutul Sălăgiului și Șomcutei-mari, mirele trimite pe vornici (diveri = duumviri) să o fure, zicându-le:

Duceți-vă și-mi aduceți
Zâna zânelor,

Floarea florilor,
Doamna zilei acesteia!

— este un obicei moștenit dela Romani. Iată câteva versuri populare păstrate de Catul, referitoare la răpirea miresei:

Qui rapis teneram ad virum
Virginem, o Hymenaeae Hymen!
Hymen, o Hymenaeae!

Și într'alt loc:

Tu fero iuveni in manus
Floridam ipse puellulam
Dedis e gremio suae

Matris, o Hymenaeae Hymen!
Hymen, o Hymenaeae!³⁾.

Tot din mijlocul poporului este și următorul cântec din

1) Marian, *op. cit.*, p. 524.

2) Catulli, *carmen nuptiale*, 59—61. Însă tu, copilă nu te pune la luptă cu un astfel de bărbat, nu e cu cale să te lupți, căci i te-a dat în seamă însuș al tău tată și a ta mamă, pe cari trebuie să-i ascuți.

3) Cum răpești tânăra mireasă la bărbatul ei, o Hymen Hymeneu; și Tu, o Hymeneu, dai însuși furiosului june în stăpânire copila înfloritoare dela sânul mamei ei. Catullus, LXI, 3 și 56.

Catul, întonat de junimea romană la sfârșitul cinei date de părinții miresei:

Vesper adest, iuvenes, consurgite: Vesper Olympo
 Expectata diu vix tandem lumina tollit.
 Surgere iam tempus, iam pingues linquere mensas:
 Iam veniet virgo; iam dicetur Hymenaeus.
 Hymen, o Hymenaeae, Hymen ades, o Hymenaeae¹⁾.

Sau în poezia poporană română:

Foaie verde busuioc,	Foaie verde busuioc,
Mai sculați voinici la joc,	Scoal' nune mare la joc,
V'ajungă de când mâncați,	Să vă dea Domnul noroc.
Mai sculați de mai jucați.	

Ia-ți finișorul de mână,	De învățai o horă bună
Și cu fina de 'mpreună,	Să v'ajung' o săptămână ²⁾ .

Tot din gura poporului sunt și următoarele versuri:

Mitte brachiolum teres,	Vos bonae, senibus viris
Praetextate, puellulae;	Cognitae bene feminae,
Iam cubile adeat viri.	Collocate puellulam.
Io Hymen Hymenaeae, io!	Io Hymen Hymenaeae, io!
Io Hymen Hymenaeae!	Io Hymen Hymenaeae! ³⁾ .

Sau pe românește:

Frunză verde de sulcină,	Foarte bine's loviți ei,
Duc puiții la hodină,	Și la ochi și la sprâncene,
Sărării puiții mei,	Ca doi păunași la pene, etc. ⁴⁾ .

1) Seara a sosit, băeți, sculați! Luceafărul serei abiă ridică în fine depe Olymp lumina sa mult așteptată. E vremea să vă sculați și să părăsiți mesele cele bogate. Fecioara va veni, se va intona hymeneul, vino o Hymen Hymeneu, Catullus, LXII, 1.

2) G. Dem. Teodorescu, *Poezii populare române*, p. 271.

3) Catullus, LXI, 181. O june patrician, lăsa brășișorul rotund al copilului; Ea se apropie de patul nupțial, Triumphe Hymen, o Hymeneu! Hymen o Hymeneu. Voi, demne femei, bine probate în ceea ce privește virtutea, așezați copila pe pat. Triumphe, Hymen, o Hymeneu! Hymen, o Hymeneu!

4) Cf. Marian, *op. cit.* p. 688.

Aceste câteva exemple de fescenine din poeziile lui Catul, și comparațiunea lor cu cântecele noastre de nuntă ne îngăduie să a întrevădem caracterul poporan al epitalamelor romane, ultima fază a glumelor fescenine.

«Dar Fesceninele nu fură cel din urmă pas al geniului dramatic la Latini; în loc de astfel de jocuri neorânduie și nemăestrite, se ivi un soi de mică comedie, pe care o jucară cetățenii din Roma, luând titlul de *histrioni*, după zicerea etruscă însemnând pe actori, și care fu numită *Satira*, negreșit fiindcă într'insa eră vorba de tot felul de lucruri, dar mai cu seamă, socotesc, ceva critici și urzicări la adresa oamenilor însemnați din acea vreme» ⁴⁾). La anul 390 dela fondarea Romei, ridicându-se în Roma o bină publică, satira sau satura fu reprezentată și în public. Cu ivirea *Atellanelor*, comedii împrumutate de la națiunea oscă, satura a mai trăit numai pe josnica treaptă de *Fabula tabernaria*, adică comedie de cârciumă.

Atât Satura cât și Atellana sunt începuturi de poezie dramatică, cultivată de autori cunoscuți.

Caracteristice pentru poezia poporană romană sunt cântecele batjocoritoare ale soldaților, la adresa generalului triumfător (*Carmina triumphalia*).

Fiecare profesiune este însoțită de plăceri și de dureri, fiecare își are momente, când omul se îmbată de fericire și momente, când el este muncit de necazurile ce-l copleșesc. Emoțiunilor sale sufletești, omul le dă grai prin cântece cu ritm — poezia nefiind altceva decât limba pasionată. Ciobanul bunăoară pe vârful munților, pe colnice și prin câmpii, admirându-și oițele și împrejurimea, își înstrunează glasul prin versuri de veselie:

Măi ciobane dela oi,
Măi ciobane, măi,

Tu n'ai grije nici nevoi,
Măi ciobane, măi, etc.

iar aducându-și aminte de iubita sa de departe, cântă cam astfel:

4) Odobescu, *Satira latină în Scrieri literare și istorice*, vol. I, p. 41.

Arde focul și mă 'ncinge, Decât numai puicuța,
Nimenea nu-l poate stinge Puicuța cu gurița, etc.

Vânătorul, când pleacă cu pușca pe umăr, începe a-și cânta cântecul:

Foică peliniță,
Daică, daică, daiculiță, Să plec în sus pe Istriță,
D'ași aveă o puiculiță. Să vânez o prepeliță, etc.

Iar dacă n'a împușcat nimica, se întoarce acasă la nevastă, cântând cam astfel:

Vai, noroace de te-ași prinde, Că la toți le-ai dat noroc,
Ca pu'n câne te-ași întinde, Pe mine mă arzi în foc, etc.

Militarii în entuziasmul lor războinic (la an. 1848):

Frunză verde lemn uscat, Ungur, Ungur, Unguraș,
Unde-i drumul la Banat, Față de trandafirăș,
Cu Ungurul să mă bat, La Muscali dece te lași? etc.

Iar în timp de pace în cazarmă, cântecul de jale:

Frunză verde de stejar, Militar în miliție,
M'a dat satul militar, Murgul meu cui să rămăe? etc.¹⁾

Tot astfel își au cântecele lor, de veselie și de jale, și celelalte profesii ca: pescarii, corăbierii, haiducii, etc.

De felul acesta trebuie să presupunem că au fost și cântecele poporane romane ale păstorilor, de care ne pomenește Virgiliu²⁾, ale corăbierilor³⁾, cerșetorilor, soldaților și ale celorlalte profesii.

Din toate acestea însă nu ni s'au păstrat decât cântecele batjocoritoare și satirice ale soldaților victorioși.

1) Cf. G. Dem. Teodorescu, *Poezii populare române*, Alexandri, *Poezii populare ale Românilor*, Jarnik-Bârsan, *Doine și strigături din Ardeal*.

2) Vergiliu, *eclog*. III, 59.

3) Horatii, *Sat*, I, 5, 14.

Erà un obicei curios la Romani, moștenit, se vede, și de poporul nostru, ca legionarii, când se întorceau în triumf cu vr'unul dintre generalii lor vestiți, să cânte și să spună în gura mare, pe lângă laude, tot felul de ocări și de defăimări împotriva triumfătorului. Poporul dimprejur făcea haz și râdea cu hohote.

«Tot cam așa clevetitoare par a fi rămas și gurile Curcanilor noștri, de oarece se zice, că ei cântau prin taberele lor din Bulgaria, o horă care — dacă nu mă înșel — sună cam astfel:

Oștile stau față 'n față,
Maiorii la ambulanță,

Colonelii în depărtare,
Generalii la hotare»¹⁾.

Aproape toți comandanții vestiți ai Romanilor fură expuși prin cântecele triumfale râsetelor mulțimei. Liviu vorbind despre L. Quinctiu Cincinnat, ne spune că la întoarcerea sa în Roma (an. 226), încărcat de prăzi din războiu și urmat de prizonieri, soldații «epulantes cum carmine triumphali et sollemnibus jocis, commissantium modo, sequuti sunt»²⁾.

La triumful dictatorului Mam. Aemiliu (318) tribunul Cossu erà comparat de soldați cu Romul³⁾. Camil, dictatorul, ne spune istoricul Patavin, după ce a scăpat patria de dușmani și s'a întors în Roma triumfător, «inter jocos militares, quos inconditos jaciunt milites», fu numit în batjocură, «Romulus ac parens patriae conditorque alter urbis»⁴⁾.

Deși nu ni s'a păstrat din toate aceste cântece mai vechi nicio urmă, care să ne poată îndreptăți a face asupra lor oarecari aprecieri estetico-critice, cu toate acestea singura rămășiță de cântece triumfale, din ultimele decenii ale republicei, ne permite, pânăla un punct, a conchide și asupra celor de mai înainte.

1) Odobescu, *Curcanii*, în *Scrieri literare și istorice*, III, p. 609

2) Livii, *Hist. rom.* III, 29.

3) *Ibidem*, IV, 20.

4) *Ibidem*, V, 49 cf. și VII, 1 C; X, 30; XXXIX, 7, etc.

Când marele Cesar urcă Capitoliul, spre a mulțumi zeilor pentru triumful reputat asupra Galilor, soldații îi cântau următoarele versuri saturninice, triviale, a căror traducere nu o vom da în limba română:

Gallias subegit Caesar, Nicomedes Caesarem.
Ecce Caesar nunc triumphat, qui subegit Gallias;
Nicomedes non triumphat, qui subegit Caesarem.

și:

Urbani, servate uxores; moechum calvum adducimus.
Aurum in Gallia effutuisti, hic sumpsisti mutuum¹⁾.

Probabil că în același spirit și cu aceeași libertate de expresiune erau cântate și cântecele la adresa lui Cincinnat, Camil și a altor generali.

Carmina triumphalia erau în dialog *alternis versibus*²⁾, iar refrenul era, *io triumphe*.

Tempora Phoebea lauro cingetur; loque
Miles, Io, magna voce, Triumpho, canet,

ne spune poetul exilat în vechiul Tomi³⁾.

Batjocura și satira romană se arată nu numai în fescenine, atelane și versurile clevetitoare ale soldaților, dar și, mai ales, în cântecele scandaloase, ce se cântau cu mare sgomot înaintea caselor și cari din această cauză erau designate sub numele de *Pipulus*, (un fel de charivari, Katzenmusik), și în timpurile de mai apoi ale republicei în epigrame mușcătoare și pline de spirit, niște pamflete cari, parte se afișau pe zidurile edificiilor și localurilor publice, parte se lățiau din gură în gură și chiar prin scriere. N'avem exemple de *pipulus roman*, epigrame însă

1) Suetonii, *Iul. Caesar*, 49.

2) Livii, *op. cit.*, IV 53, Plinii, *Nat. Hist.*, XIX, 144.

3) Ovidii, *Trist.* IV, 2. 51; cf. Tibuli, II, 5, 118; Horatii, *Od.* IV, 2, 49.

ni s'au păstrat mai multe. Ele se deosebesc de cele ale poezilor clasici, Catul, Marțial etc. prin limba lor vulgară și print'o versificațiune poporană.

Iata câteva epigrame de acest fel:

Când Ventidiu Bassu s'a făcut consul (an. 43 a Chr.), el care în tinerețe nu fusese decât un închirietor de trăsură, se putea auzi cântându-se pe străzele Romei:

Concurrere omnes augures, aruspices,
Portentum inusitatum conflatum est recens:
Nam mulos qui fricabat, consul factus est ¹⁾.

Pe statua lui Cesar se putea ceti într'o zi următorul pamflet;

Brutus quia reges ejecit, consul primus factus est;
Hic, quia consules ejecit, rex postermo factus est ²⁾

Când Cesar introduse în senatul roman mai mulți Gali, poporul cânta în batjocură:

Gallos Caesar in triumphum ducit, idem in curiam;
Galli bracas deposuerunt, latum clavum sumpserunt ³⁾

Interesante în ceea ce privește spiritul poporan în care sunt făcute, sunt și epigramele lui Catul îndreptate în contra lui Cesar ⁴⁾.

Lui Octavian August, împăratul, purtând războiul cu Sex. Pompeiu, fiul lui Cneiu Pompeiu, și fiind bătut în

1) Gelii, *Noct. Att.* XV, 4: Alergați, voi toți auguri și aruspici, o minune neauzită s'a întâmplat, căci s'a făcut consul cel care jăsăla catării.

2) Suetonii, *Caes.* 80: Brut, fiindcă a izgonit pe regi, s'a făcut consul cel dintâi; acesta (Cesar) fiindcă a izgonit pe consuli, s'a făcut în urmă rege.

3) Suetonii, *ibidem*: Cesar aduce pe Gali în triumf, îi aduce și în senat; Galii și-au lepădat nădragii, și s'au învălit în laticlav.

4) În privința acestor epigrame este capital studiul lui Bernstein, *Versus ludicri in Romanorum Caesares priores olim compositi* 1810.

două lupte navale i s'a făcut următoarea epigramă, care se cântă în public:

Postquam bis classe victus naves perdidit,
Aliquando ut vincat, ludit assidue aleam ¹⁾.

Fără a ne indica timpul și ocaziunea, Suetoniu ne spune, că lui Tiberiu îi se făcù epigrama:

Non es eques! Quare? non sunt tibi millia centum,
Omnia si quaeras, et Rhodos exilium est ²⁾.

Lui Nero i se cântau următoarele versuri:

Quis negat, Aeneae magna de stirpe Neronem?
Sustulit hic matrem, sustulit ille patrem ³⁾.

Lui Domițian i se făcuse, înainte de a fi asasinat, următoarea prevestire în versuri:

Nuper Tarpejo quae sedit culmine cornix
Est bene, non potuit dicere: dixit, erit ⁴⁾.

Interesante sunt și versurile, ce se cântau de toată lumea în Roma și cari erau făcute de poetul Floru împăratului Hadrian:

Ego nolo Caesar esse,
Ambulare per Britannos
Scythicas pati pruinis ⁵⁾.

1) Suetonii, *Octav.* 90: După ce de două ori și-a pierdut corăbiile, voind ca să învingă în lupta navală, acum joacă mereu zarul (table).

2) Suetonii, *Tiber.* 59: Nu ești cavaler! De ce? N'ai cu totul, dacă-i căută, o sută de mii de sesterții și apoi ai fost și exilat în Rhodos.

3) Suetonii, *Ner.* 39: Cine poate să nege, că Nero nu este din stirpea lui Enea, căci dânsul (Nero) a ridicat (vicața) mamei sale, acesta (Enea), a ridicat pe tatăl său (din incendiu).

4) Suetonii, *Domit.* 23: O cioacă, (cucuvae) care nu de mult stătuse pe vârful stânței Tarpeia, nu putù să zică e bine, ci zise, va fi.

5) Spartiani, *Hadr.* 15: Eu nu vreau să fiu împărat, să mă trapd prin Britania și să îngheț prin Scitia.

La cele ce Hadrian răspunse:

Ego nolo Florus esse
Ambulare per tabernas
Latitare per popinas
Culices pati rotundos¹⁾.

La moartea lui L. Crassu apărură din public frumoasele versuri:

Postquam Crassus carbo factus
Carbo crassus factus est²⁾.

Iată dar, în cele de până aci, câteva — ca să nu întin-
dem prea mult cercetările noastre — din epigramele cele
mai poporane romane. Ele, dupăcum vedem și dupăcum
eră natural să ne așteptăm, au de scop ridiculizarea băr-
baților, puși în cele mai înalte sfere ale societății ca,
împărați, consuli, etc. La adresa oamenilor mai de rând,
uneori și fără de a viză o anumită persoană, sunt inscrip-
țiile numite *graffiti* și *dipinti*, adesea în versuri mai mult
lirice, zgâriate sau desemnate pe pereții din afară sau
din lăuntru ai edificiilor publice sau și prin case parti-
culare și cârciume. Cei mai mulți graffiti și dipinti scriși
în limba vulgară latină, ni s'au păstrat în vechiul oraș
Pompei, acoperit de lava Vezuului la an. 79 d. Chr.³⁾

Vom transcrie aci câteva inscripțiuni culese din *Corpus
Inscriptionum Latinarum* IV, dând traducerea celor mai
cuvîncioase; și fiindcă «*naturalia non sunt turpia*», vom
adăoga și vr'o câteva netraduse și din cele indecente,
scrise, probabil, de copiii rău crescuți sau de niscaiva
bețivi:

1) *Ibidem*. Eu nu vreau să fiu Floru, să mă târăsc prin cârciume,
să mă înfund prin taverne și să sufer înepăturile stelnițelor.

2) Dupăce Crassus s'a făcut cărbune (Carbo), Carbo (oratorul) s'a
îngrășat (a devenit puternic = crassus)

3) Asupra graiului vulgar al Romanilor, mai ales cum ne apare în
inscripțiuni, vezi în limba românească și al meu *Studiu asupra Ta-
belor cerate descoperite în Transilvania*, p. 155 et seq.

Admiror paries te non cecidisse ruinis
Qui tot scriptorum taedia sustineas.

(Te admir, o părete, că n'ai căzut în ruine, tu care porți
scrise pe tine atâtea prostii. C. I. L. IV. 1904)¹⁾.

Alter amat, alter amatur; ego fastidio.

(Unul iubește, celalalt este iubit, eu sunt desgustat. 346).

Pyrrhus Getae conlegae salutem.

Molesto fero quod audivi te mortuom, itaque vale.

(Pyrrhus salută pe confratele său Geta: Imi pare rău
auzind c'ai murit, adio dar. 1852).

Nemo est bellus, nisi qui amavit.

(Nimeni nu poate fi gentil, dacă n'a iubit. 1883).

Quisque amat calidis non debet fontibus uti,

Nam nemo flammis ustus amare potest.

(Cel ce e amoretat să nu întrebuițeze apă caldă, căci
nimeni nu poate iubi, când îl arde căldura internă. 898)

Cu toate că «le latin dans les vers brave l'honneteté»,
totuș nu îndrăznim să reproducem după inscripțiuni de
cât numai aceste mici poezii:

Quisquis ama(t) valia(t), peria(t) qui nosci amare,

Ri[scan]te(m) peria(t) quisquis amare voca(t).

(C. I. L. 1173).

Si quis forte meam cupiet violare puellam

Illum in desertis montibus urat amor. (1645).

etc.

În acelaș spirit sunt făcute și versurile murdare ce se
lipiau de columnele monumentului lui Priap, zeul sen-
sualității. O singură inscripțiune este de ajuns pentru a
ne face idee de gustul grosolan al vulgului:

1) Cf. și I. Calînderu, *Viața municipală la Pompei*, p. 44.

Hortis Hesperidum, Sabelle, cultis
 Nostrae cultior hortus¹⁾ est puellae:
 Mirari, o bene, desinas, Sabelle,
 Hortorum Deus ipse nam Priapus
 Cunctius hunc fodit et rigat diebus.

Cu timpul cântecele priapice au fost tratate și de autori artistici ca de Catul, Ovidiu, Tibul și probabil și de Vergiliu. Grație numai acestei împrejurări ni s'au păstrat o colecțiune de 87 poezii *Priapeia*²⁾.

Ca să terminăm, în sfârșit, aprecierile noastre supra poeziei poporane romane, socotim, că este trebuincios a adăoga câteva cuvinte și asupra versurilor glumețe sau serioase ce se cântau sau recitau de copiii Romanilor în veselele lor *jocuri*.

Iată câteva urme de aceste cântece:

Rex erit, qui recte faciet, qui non faciet non erit³⁾.

Regele din acest recitativ ne aduce aminte de craii din jocurile noastre, bunăoară în «D'a craiu slujesc»:

Slujitorul.—Craiu slujesc!
 Craiul.—Ce-mi slujești?
 Slujitorul.—Ce mi-i porunci!
 Craiul.—Dă o palmă tare
 lui (cutare) etc.⁴⁾.

Habeat scabiem, quisquis ad me venerit novissimus⁵⁾.

1) *Hortus* însemnează *pudendum muliebre*.

2) Capital este studiul lui Wernicke: *Priapeia sive diversorum poetarum veterum in Priapum lusus*, 1853.

3) Horatii, *Epist.* I, 1. 58: Cel ce-a face bine, va fi rege, cel ce nu, nu va fi. Lui Cesar 'i cântau soldații: *Plecteris si recte facies, si non facies, rex eris*, adică: Veți păți-o de vei face bine, de nu, veți fi rege.

4) G. Dem. Teodorescu, *op. cit.* p. 196; 195.

5) Horatii, *Ars. poet.* 417: Să-l lovească râia pe cel ce o veni la mine mai în urmă.

Imprecațiunea de aci ne amintește blăstemurile din jocurile copiilor noștri. În jocul «De-a ascunsele» se zice:

Cui s'o uită
Să-i sară ochii
'n patru
cum sare
scuipatul.

În epoca târzie a literaturii romane, sub împăratul Aurelian, copiii cântau, dupăcum ne spune biograful său Vopisc, în sărbători, la jocurile lor, următoarele puțin artistice versuri cu refrenul mille:

Mille, mille, mille, mille, mille decollavimus
Unus homo — mille, mille, mille decollavimus —
Mille, mille, mille, mille vivat, qui mille occidit.
Tantum vini nemo habet, quantum fudit sanguinis.

apoi:

Mille Sarmatas, mille Francos semel e semel occidimus,
Mille, mille, mille, mille, mille Persas quaerimus ¹⁾.

În fine credem, că aci e locul să spunem câteva vorbe și despre cântecele de leagăn.

Scoliaștul lui Persiu, la versul III, 18, ne spune, că doicele romane cântau copiilor:

Lalla, lalla, lalla, aut dormi aut lacte ²⁾.

Cine dintre noi nu a fost dezmerdat în leagăn cu cântece:

1) Vopisci, *Aurel.* 6 și 7: Mii de mii am omorît, fiecare în parte am omorît mii de mii. Cel ce a omorît o mie trăiască mii de ani; nimenea n'are atâta vin cât sânge a vărsat fiecare. O mie de Sarmati, o mie de Franci am omorît dintr'o dată, mii de mii de Perși căutăm acum.

2) Lalla, lalla, lalla, culcăte sau sugi. Lallare e o formațiune limbistică ca și papare.

Haida liuliu, nani nani.
 Liuliu, liuliu, puiul mamei, etc.
 Vină rață
 De-l răsfăță,
 Și tu curcă

De mi-l culcă,
 Și tu somn
 De mi-l adormi,
 Și tu pește
 De mi-l crește;

Iar în Italia:

Dormi, dormi, nel mio seno.
 Il mio cuor culla sara
 Fa la nina, nana na¹⁾.

Nimic nu ne îndreptățește să credem, că versul de mai sus, citat de scoliastul lui Persiu, ar fi un fel de *nenia*, după cum susține d-l Putnoki²⁾.

Adaus și concluziune.

De câte ori voim să analizăm o poezie, trebuie să o privim din două puncte de vedere: din cel al cuprinsului său partea internă și din cel al formei sau partea externă. În cuprinsul poeziilor, după care le clasificăm în genuri: liric, epic, dramatic, etc., vedem gândurile și pornirile poetului, fie individ, fie popor; în forma externă, după care constatăm timbrul național al poeziei, vedem limba și versificațiunea.

Până aci am vorbit despre poezia poporană latină cu privire la conținutul ei; în cele următoare socotim că este necesar, pentru a ne putea face o idee completă despre ea, a adăoga câteva cuvinte și despre forma externă a acestei poezii. Este firesc lucru a vede în niște cântece poporane o limbă poporană și un vers poporan. Nu vom insista asupra limbii; studiul nostru asupra graiului vulgar latin, foarte defectos, o recunoaștem, dar

1) Cf. Alexandri, *Poezii populare*. p. 382.

2) Putnoki în *Ungaria*, 1992.

în orice caz cel mai complet în literatura românească, ne scutește de a vorbi deocamdată despre limba poeziilor poporane¹⁾. Vom da însă câteva noțiuni asupra versului național ce-l găsim mai în toate poeziile citate în acest studiu.

O singură privire aruncată, și numai în treacăt, asupra noianului de poezii latine, câte s'au păstrat în cursul vremurilor, ne îndeamnă, ba oarecum ne silește să constatăm și din punctul de vedere al *metriciei*, al construcțiunii versurilor, acelaș fenomen, ce l-am văzut și din punctul de vedere intern, comparând poezia clasică cu cea poporană. Ba încă și mai vădit, luând ca punct de plecare metrica, reiese pe deoparte, că poezia cultă nu s'a dezvoltat în mod organic și natural, ca la alte popoare și în special ca la Elini, că ea nu este un product mai mult al geniului poporului roman de cât al geniului grecesc; iar pe de altă parte, că numai poezia poporană nemăestrită ce e drept, este adevărata poezie latină, numai ea a îmbrăcat forme originale, născute pe pământul Italiei antice.

Deosebim dar alături de metrica poeziei culte o *metrică a cântecelor poporane*. Iată principalele faze ale versului latin: La început toate poeziile erau în metru poporan; vine o epocă, așa numita epocă grecizantă a poeziilor scenici, când vedem tendința de a se imita versul grecesc; apoi o vreme, timpul de aur al literaturii latine când cei mai mari poeți ai Romei se folosesc exclusiv și în mod servil de tehnica versurilor eline și în sfârșit, în epoca decadenței, epoca literaturii creștine, zărim iarăș pornirea spre metrul poporan dela început. Această dezvoltare a metriciei latine este cu totul neorganică.

Presupunem, că dacă nu ar fi existat acea imitare, în timpul clasic atât de servilă, a metriciei grecești, Romanii ar fi ajuns să devină adevărații creatori ai ritmului și ai rimei poeziilor noastre moderne. Am fi putut să admirăm

1) *Tablele cerate descoperite în Transilvania*, p. 155.

în acest caz, și pe tărâmul literelor, modul cum spiritul roman, în întregimea sa, și-a revărsat asupra popoarelor moderne în general și asupra celor romanice, în special, razele sale binefăcătoare de cultură și de civilizațiune. Din nenorocire poeții de frunte ai Romanilor erau cu mult mai orbiți de strălucirea prea mare a spiritului grecesc, decât ca să mai poată distinge deosebirea de tendințe și aptitudini artistice a celor două popoare. Poeții Romani nu fură în stare să se dezvolte în sensul poeziei poporane.

Să vedem în scurt care este metrica întrebuițată în cântecele poporului de jos. Două faze mai principale recunoaștem și în structura versului poporan latin, prima în care găsim așa numitul «Numerus italicus» și a doua în care este întrebuițat metrul saturnin («Versus Saturnius» sau «Faunius».

«Numerus italicus», în care ni s'au păstrat cântecele sacrale și religioase, are ca principiu fundamental, întru cât se poate conchide după puținele urme rămase, *ritmul*. Sunt versuri ce depind dela o mai lungă sau mai scurtă accentuare a unor silabe. Aliterațiunea nu este absolut necesară, totuș însă e des întrebuițată. Exemplu:

Jupiter Dapalis / quod tibi fieri / oportet in domo

familia mea / culignam vini dapi

eius rei ergo / macte illace dape / pollucenda esto 1).

Versul saturnin, care nu este altceva decât o dezvoltare a ritmice și aliterațiunei vechiului «numerus italicus», a fost întrebuițat nu numai de popor în cântecele sale religioase și profane, dar chiar și de cei dintâi poeți artistici ai Romei, ca Liviu Andronic și Naeviu. Din cauză însă, că urmașii acestora, începând cu Enniu, s'au folosit exclusiv de principiul *cantității* silabelor din poezia gre-

1) Catonis, *De re rustica*, 132, vezi Gleditsch, *Metrik der Griechen und Römer* in Iwan Müller, *op. cit.* p. 577. II, 1885.

cească, metrul saturnin a fost părăsit cu totul, și în cele din urmă dat uitării. Această repulziune pentru metrul poporan, pe care Horățiu îl numește *horridus*, a făcut ca, în timpul înfloririi și în epoca de decadență a literaturii latine, să nu mai fie priceput și ca aproape toți cei vechi să caute a explica acest vers după legile prozodiei grecești. Nu numai atât, dar chiar nici cei moderni, cu toate cercetările lor aprofundate, încă până astăzi nu au putut cădea de acord asupra principiilor fundamentale ale structurii acestui metru. Iată în rezumat după Gleditsch principalele puncte asupra cărora nu mai încapă nici o discuțiune: «Fiecare vers este compus din doi membri despărțiți unul de altul printr'o cesură. În comisura acestor doi membri se află hiat. Tezele sunt exprimate, când printr'o silabă lungă, când printr'una sau două scurte; câteodată thesis poate să și lipsească. În fine ca o podoaă a versului se găsește pe ici-colea și aliterațiunea» Părerile învățaților nu conglăsuesc însă în ceea ce privește tehnica versului și numărul și felul arselor. Nu vom insista asupra celor două mari teorii a *cantității* și a *intonărei*, teorii cari dezbină pe criticii moderni în două tabere opuse. Observăm numai în treacăt, că cele mai recente studii au făcut, ca teoria ritmului să-și găsească din ce în ce mai mulți apărători.

Adăugând acum versului saturnin, cu ritm și aliterațiune, și refrenul atât de des întrebuințat în cântecele poporane, după cum am văzut, credem, că nu mai avem decât un singur pas de făcut, pentru ca să ajungem la poezia creștinească:

Dies irae, dies illa
Solvat saeculum in favilla
Teste David cum Sibylla, etc.

sau :

Stabat mater dolorosa
Iuxta crucem lacrimosa
Dum pendebat filius.

Cujus animam gementem
Contristatam et dolentem
Pertransivit gladius, etc,

Din cele de până aci sperăm, ca ne-am putut câștiga convingerea, că Romanii au avut o poezie poporană destul de dezvoltată, că această poezie avea caracter epic, liric, satiric, didactic, etc., că există prin urmare pe lângă cântecele militarilor și alte cântece poporane, că fondul acestei poezii se găsește în cântecele noastre poporane, și în fine că ea, și numai ea, a fost originală atât ca fond cât și ca formă.

NEGAȚIUNEA ÎN LIMBA LATINĂ ȘI ROMÂNĂ

I.

Exprimarea raportului dintre două noțiuni constituie în logică o judecată, în gramatică o propozițiune. Acest raport poate să fie sau afirmativ sau negativ. Afirmarea în gramatică se arată prin sufixele verbale, ale verbului predicativ sau ale celui copulativ; iar negarea prin adverbul de negare *nu*: priveghetoarea cânta, priveghetoarea *este* o pasere, priveghetoarea *nu este* un mamifer.

În limba latină, raportul de negare se exprimă prin mai multe adverbe. Acestea sunt unele simple și altele compuse.

Adverbele simple de negare sunt *nē* și *haud*. *Haud* are o întrebuițare mai restrânsă, de aceea nu vom insista prea mult asupra sa. Părând a fi de origine grecească, el corespunde, în orice caz, lui *οὐ* (*οὐχ*, *οὐχ*) și în limba primitivă se găsește și supt forma lui *hau*, înainte de consoane, format din *au*, după tipul lui *οὐ* grecesc¹⁾.

În proza clasică *haud* nu se întrebuițează decât înaintea adjectivelor și adverbelor și atunci numai spre a înlocui pe adverbul compus *non*: *haud magnus*, *haud facile*; Caesar nu întrebuițează pe *haud* decât o singură

1) În loc de *haud*, în inscripții, găsim uneori *haut*, C. I. L. 1306.

dată, într'o expresiune tipică: *haud scio an. Haud nu neagă deci niciodată o propozițiune.*

Cel mai important adverb de negare simplu este *nē*. Dar nici acest *nē* nu poate să nege raportul dintre două propozițiuni. El se găsește numai în compuneri și, împreună cu numeralul *unum*, a dat naștere celui mai însemnat adverb de negare, a dat naștere lui *non*.

Iată principalele vorbe compuse cu *nē*¹⁾: *Nē-oenum-noenu*²⁾, forma arhaică pentru *ne-unum*, de unde a rezultat *non*; *nē-uter*; *nē-fas*; *nē-queo*; *nē-que* și *ne-c* — într'o vreme cea mai obicinuită negațiune — de unde *nec-otium-negotium*, *nec-lego—neglego*, *nego*, în l. germ. *ver-nein-en*, în l. franc. *nier*; apoi *nē-hilum—nihil*; *nē-ullus—nullus*; *nē-hēmo* și *nē-homo—nemo*; *nē-unquam*; *nē-usquam* și *nē-vis—nonvis*.

Atât *haud*, cât și *nē*, *neagă*, după cele ce s'au văzut până aci, numai cuvinte, numai vorbe pozitive, iar nu raportul dintre două noțiuni, nu *neagă* prin urmare o propozițiune.

Adverbul de negare, cel mai principal în proza clasică, și care a trecut și în limbile romanice, este *non*.

Acest *non*, dupăcum am spus mai sus, este format din *nē* și numeralul *unus*, a *um*. Prin urmare, când zicem d. e. *equus non est avis*, după felul de concepere al Romanilor, înseamnă *equus ne est una avis*, calul nu este o pasăre; deci articulăm cu articolul nehotărît, ca și în românește, termenul al doilea, adică predicatul. *Rezultă de aci că de câte ori, în limba latină, se neagă raportul dintre două noțiuni, cu alte cuvinte, de câte ori se neagă o propozițiune prin adverbul non, predicatul trebuiește articulat cu articolul nehotărît unus a, um.*

1) Alături de primitivul *nē* a mai existat și *ne*, adverb și conjuncțiune, *nu*, să *nu*, în loc de *nei* și *ni*. Pe acest *nē* îl găsim în *nequitquam*, *nequidem*, *nequoque*, *neve*, *nēdum*, *nimirum*, *quidni*, de aceeași origine cu sanscritul *na*, grec, *νη* în *νηκερδής*, care n'aduce câștig, goticul *ni*, *nein*. Cf. Walde. *Lat. etym. Wörterbuch*.

2) Noenu 'queunt rabidi contra constare leones, Lucretii, *De rerum natura* IV. 710.

Din toate acestea rezultă constatarea, foarte importantă pentru noi, că în limba latină se neagă cuvinte, iar nu propozițiuni, că, în al doilea rând, atât adverbul *nē* cât și *haud*, nu se pot întrebuița singure, ci numai în unire cu vorbe pozitive: *nē-unum*, *ne-homo*, *haud magnus*, *haud sane*.

Spre a preciza înțelesul unei negări limba latină folosește substantivul nedeclinabil *nihil*¹⁾. Acest substantiv este format din primitivul *nē* și *hilum*, o formă dialectală pentru *filum*; *nihil* ar însemna deci un fir, nici un firicel, nici cât *negru sub unghie* cum zicem noi²⁾.

Acest *nihil*, dupăcum e și natural, are o întrebuițare mai restrânsă decât *non* și în vreme ce *pater non dixit* însemnează *tata n'a spus nici un lucru*, *pater nihil dixit* însemnează, *tata n'a spus nici cel mai mic lucru*, n'a spus nici o vorbă.

De altfel, de multe ori găsim întrebuițat *nihil* în loc de *non* sau *ne*: *Nihil feci—non feci*; *nihil feceris—ne fac*.

*

O particularitate caracteristică a limbii latine este întrebuițarea a două vorbe negative, adică a două negațiuni în aceeași propozițiune. Fenomenul pare a fi împrumutat din limba grecească, deși în limba aceasta, el are o aplicare mai redusă. Se știe anume că în limba latină, ca și în limba grecească, două negațiuni se nimicesc, sau, cum se zice în gramatică, două negațiuni ne dau o afirmare:

Τῶν ὁρῶντων οὐδείς οὐκ ἔπασχε τι τὴν ψυχὴν³⁾.

1) *Nihil* din *nē-hilum*, contras *nīl*, se întrebuițează și ca substantiv declinabil: *homo nihili*, *ad nihilum venire*, *pro nihilo*.

2) Prin urmare, când avem de tradus, în românește, *nihil*, nu trebuie să ne mărginim numai la equivalentul gramatical, *nimica*, așa precum stă scris în dicționare, ci putem întrebuița oricari din expresiunile românești, cu aceeași însemnare: *nici un pic*, *nici o iotă*, *nici o boacă*, etc.

3) Xenoph. *Banchet*. I, 9.

Aperte adulantem *nemo non videt*, nisi qui admodum excors est ¹⁾).

Fenomenul acesta, însă, nu este cu totul general, căci, atât în grecește, cât și în latinește, negațiunea poate să fie întărită, iar nu nimicită, de o a doua negațiune.

În grecește: Οὐκ ἔστι οὔτε τεῖχος, οὔτε χοίματα, οὔτ' ἄλλο δυσφύλακτον, οὐδὲν ὥς γυνή ²⁾).

În latinește: Iura te nociturum *non esse homini de hac re nemini* ³⁾; debebat *nullum nummum nemini* ⁴⁾).

Adeseori, în limba latină, sensul propozițiunii negative e reluat și clarificat de alte negațiuni: *Nihil tam tutum ad custodiam nec fieri, nec cogitari potest* ⁵⁾; *Nolite ne Tirones quidem, Numisios, Mustelas, Sejos contemnere* ⁶⁾).

Mai ales în limba populară, două negațiuni nu se exclud ci se întăresc: *Neque tu haud dices* ⁷⁾).

II

În limbile romanice negarea propozițiilor se face după modelul limbei vulgare: două negațiuni nu se exclud, ci se întăresc.

Neque tu haud dices = Tu nu vei spune nimic.

În al doilea rând, limbile romanice și mai ales limba franceză nu neagă, întocmai ca în latinește, raportul dintre două noțiuni, ci numai cuvinte pozitive.

1) Ciceronis, *De amic.* 26. cf. Riemann și Goelzer, *Grammaire comparée du grec et du latin, Syntaxe*, pag. 809.

2) Euripide, *Danae, fragm.* 13 cf. Riemann și Goelzer *op. cit.* 809.

3) Plaut, *Miles gloriosus*, 1403.

4) Cicero, *In Verrem*, II, 2, 24.

5) Cicero, *In Verrem*, II, 5, 27.

6) Cicero, *Philipp* 12, 6, 14.

7) Terentii, *Andria*, 205, cf. Riemann și Goelzer, *op. cit.* 809.

Incepem mai întâiu cu limba franceză, care este mai la îndemâna tuturor:

*Ille non vadit passum*¹⁾, expresie latină vulgară, a devenit în limba franceză: *Il ne va pas*. În *pas* avem o simplă negațiune, iar nu cuvântul latin *passus*. *Il ne va pas* nu însemnează *el nu merge nici un pas*, ci numai: *el nu merge*. Dacă am voi să spunem: *el nu merge nici un pas*, ar trebui să zicem: *il ne va pas un seul pas*.

Dacă comparăm expresiunea franceză *il ne va pas*, cu echivalentul său latin: *ille non vadit passum* și dacă finem seama și de faptul, expus mai sus, că *non* este un adverb compus, *nē-unum*, *ille non vadit passum* = *ille nē vadit unum passum*, vedem că limba franceză a făcut *un pas* mai departe în evoluțiunea sa, și că, în definitiv, și ea, întocmai ca și limba latină, nu neagă raporturi între noțiuni, ci numai cuvinte pozitive.

Ille non vadit punctum, desigur expresia latină vulgară, a devenit în limba franceză *il ne va point*. *Point* nu mai însemnează *punctum*, dela *pungere*, ci este, ca și *pas*, o simplă negațiune. Dacă am voi să zicem: *el nu merge nici un punct* mai departe ar trebui să ne exprimăm *il ne va pas un seul point*. În *il ne va point*, negațiunea *ne* neagă cuvântul pozitiv *punctum*.

Ille non manducat micam, expresie din latina vulgară a devenit în limba franceză *il ne mange mie*, el nu mănâncă nici o fărâmbă, nu mănâncă de loc. Și în acest exemplu *ne* neagă cuvântul pozitiv *micam*.

Ille non dicit rem, a devenit în limba franceză *il ne dit rien*. În *rien* nu mai recunoaștem pe *rem* din limba latină; *rien* a devenit o simplă negațiune, după cum se poate vedeă din expresiunile *Un homme de rien*; *dire des riens*.

Tot astfel se întrebuințează și vorbele *goutte*, *brin*, *guère*: *On n'y voit goutte* (lat. *gutta*), e întunec beznă;

1) Strigl H., *Sprachwissenschaft für Alle*, III, de unde împrumutăm câteva exemple.

*il n'y en a brin, nu-i nici un pic; buvez-vous du vin? Guère*¹⁾, o leacă.

Din cele de până aci se constată două lucruri:

1. Negarea unei idei, în limba franceză, se face prin două cuvinte negative.

2. Negațiunea simplă neagă o vorbă pozitivă, o vorbă care la origine nu eră negațiune: *passus, punctum, mica, res, gutta, brin, guère*.

III

În limba română negarea unei propozițiuni se face prin adverbul *nu*: *el nu scrie*; precizarea unei idei negative prin substantivul *nimenea*, pentru ființe: *nimenea nu scrie* și prin *nimica* pentru lucruri: *el nu scrie nimica*.

Ca și în limba latină vulgară, două sau mai multe cuvinte negative se întăresc, iar nu se exclud.

Nimenea sau *nime* (*ne... personne*, formă analoagă cu germanul *Niemand*, din *ni, nicht je* și *man, Mann, Mensch*, la care s'a adaus mai târziu neorganicul *d*, adică *nicht ein Mensch, nicht eine Person, ne... persone*²⁾ ital. *nissuno niuno*) este latinescul *nemo, neminem* (nă—hemo prin asimilare vocalică, *ne-homo*). Prefacerea lui *e* în *i* este sau o influență slavă, sau un fenomen de asimilare³⁾.

Mai interesantă este etimologia vorbei *nimica*.

Acest cuvânt este compus din *nă* și *mica*, adică din adverbul primitiv *nă* sau *nēc* și din substantivul, frequent în latina clasică, *mica* fărămitură: *mica panis, mica salis*, fr. *mie*, germ. *Krümchen, Brodkrume*.

Mica, din care a derivat *micidus*, mititel, minuscul și *micarius*, cel ce adună fărămiturile, are aceeaș rădăcină

1) Brin, fir. *Hilum*, este o vorbă celtică. *Guère* probabil *curare*, a lecuî; *guère*, o leacă.

2) Cf. Strigl, *op. cit.* pag. 42.

3) Cf. O. Densușianu *Histoire de la langue roumaine* I, p. 243.

cu gr. *σμικρός, μικρός*, dialectal *μικός*, latinul vulgar *micus*, a, um, de unde adjectivul nostru *mic*, *mică*¹⁾. Aceeaș rădăcină o găsim și în ger. *smar*, *klein*, *smachen*, a micșora²⁾.

Mica ne-a dat, în limbile romanice, fr. *mie*, *miette*, it. *mica* (dialectal *miga*), sp. *miga*, prov. *micha*.

Mica, ca substantiv simplu, de sine stătător, a dispărut, din limba română. El se găsește în scrierile noastre vechi, cu înțelesul de *clăpă*: Să-și piarză vieața într'o *mică* de ceas, de atâtea părți ce aveà răsboiu; să tămăduiască bolnavul într'o *mică* de ceas³⁾.

Mica îl mai găsim în compusele *ni-mica*, — în limba noastră veche *ne-mica*—în *du-micare*, *zdrumicare*, *dere-micare*⁴⁾.

Ille non facit micam sau *ille non facit nec micam*, expresiune desigur întrebuințată în latina vulgară, el nu face nici măcar o fărâamă, nici cel mai mic lucru, a devenit în românește, *el nu face nimica*⁵⁾.

Ca și în limba latină și ca și în limba franceză, adverbul de negare, *nu neagă raportul dintre subiect și predicat, ci cuvântul pozitiv* care este în cazul de față *mica*.

Uneori, în românește, nici nu este necesar adverbul *nu* d. e.: *a făcut nimica toată*, în loc de *n'a făcut nimica*.

Dar, pe când în limba franceză găsim mai multe cuvinte devenite negațiuni: *pas*, *point*, *mie*, *rien*, *goutte*, *guère*, *brin*, în limba românească locul acestor cuvinte îl ține numai cuvântul *mica*.

Cu toate acestea, și în limba noastră, mai puțin însă ca în limba franceză, avem câteva cuvinte întrebuințate în locul negațiunii *nimica*.

Astfel avem, în limba populară, expresiunea *cica-mica*

1) S. Pușcariu *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*. Cf. O. Densușianu. *op. cit.*, pag. 201.

2) A. Walde, *op. cit.* pag. 384.

3) Varlam, *Cazania* 1643 și 242. cf. Pușcariu *op. cit.*

4) Cf. fr. *émier* (mica-mie), sp. *migar*.

5) În limba germană veche: *nicht ein brôt, niht eine bône*. Cf. Strigl, *op. cit.* pag. 41.

sau *ciga mica*: a vorbi *ciga-miga*, plural *cicuri-micuri* sau *ciguri-miguri*.

De unde această expresiune?

În limba latină există, foarte rar întrebuințat de scriitorii clasici, cuvântul *ciccus-i* (*cicus*), cu însemnarea proprie de: *peșița ce înconjoară bobul, peșișoara ce învelește un fruct*, iar impropriu: *de fel, de loc*¹⁾. Din acest *ciccus*, în unire cu *mica* s'a format, fără îndoială, expresiunea românească, pe cale de a dispărea: *cica-mica, ciga-miga*.

În locul vorbeii *mica* noi avem expresiunile onomatopice: *fără și pic: dă-mi o făr' de pâine, stai un pic aci*, — după analogia lui *gutta* — *nici o fără și nici un pic*, fiind expresiuni identice cu substantivul *nimica*.

Tot în locul lui *mica* întrebuințăm ungurescul *fel-feliu*, parte-părticică, jumătate: *nu l-am văzut de fel și slavicul leac și leacă: stai o leacă aci, nici de leac nu-i bun*, format după analogia ital. *guari, non guèri*, fr. *guère, curare a lecuî*.

În expresiunea *nu l-am văzut de loc, de loc* este un echivalent al lui *punctum, point*, metaforă analoagă, dacă cumvâ expresiunea *de loc* nu va fi înlocuit slavicul *de leac*, în vremea când cuvântul acesta nu va fi fost destul de înțeles de cei cari îl întrebuințau.

În acelaș sens, spre a ne da o idee negativă, s'a întrebuințat desigur și următoarea frază:

Ille non dicit vocem, el nu zice o vorbă, *nu spune nici o boacă* (vocem), *nici o slovă, nici o iotă*.

Tot cuvinte negative sunt socotite în limba românească și: *fir, (firicel), bob, (boabă), picătură, neam, tufă*, etc.²⁾.

1) *Cicum non interduim*, nu mă îngrijesc de loc. Plaut, *Rudens* 580.

2) În programul școalelor secundare s'a introdus, la studiul limbei latine, *negațiunea dublă*. Nu există în latinește o negațiune dublă. Poate au voit autorii programului să zică: *întrebarea dublă*.

O ODĂ A LUI HORATIU TRADUSĂ

de ALEXANDRU ODOBESCU.¹⁾

Activitatea literară a lui Alexandru Odobescu s'a manifestat pe diferite tărâmurî, dar ea a fost rodnică și creatoare mai ales în domeniul artelor. Cunoscător adânc al literaturilor antice, al căror caracter este eminent artistic, Alexandru Odobescu a urmărit în deosebi, în în preocupările sale asupra lumii greco-romane și în studiile sale anticarice, latura artistică a operilor pe cari le cercetă. Pentru el, forma desăvârșită în care erau îmbrăcate ideile prezentă mai mult farmec și avea mai mare interes decât înseși ideile și, din acest punct de vedere, el pâșia pe urmele acelor scriitori antici cari, uneori, de dragul formii, sacrificau înșuș fondul, fapt care a avut ca rezultat, câte odată, chiar denaturarea adevărurilor istorice.

Fire de artist, și versificator de seamă — pe lângă cele două poesii publicate în «România Literară» a lui Alexandri, ni s'au mai păstrat în manuscris o mușumime de încercări poetice, mai ales din tinerețe, — Alexandru Odobescu s'a găsit îndemnat să redea în românește mai multe din producțiunile geniului poetic grec și latin. Aceste producțiuni le-a redat el atât în versuri cât și în proză. Și, după cum prozatorii clasici, în deosebi oratorii și istoricii se preocupau, în primul rând, de armonia frazei lor, tot astfel și Alexandru Odobescu puneă cea

1) *Orpheus*, I 1.

mai mare greutate pe muzicalitatea frazei. Urechia lui Alexandru Odobescu, întocmai ca și urechea muzicantului, simția un deliciu când percepea cadența periodului compus artistic și se revoltă, când o disonanță îi atingeă neplăcut timpanul.

Alexandru Odobescu scrie greu; din pana lui nu curgeau lin frazele. Cine a asistat vreodată la vre-o compunere literară a sa, sau cine l-a văzut pregătindu-și vre-o lecție pentru cursul său de archeologie, cum mi s'a dat mie prilejul să asist și să-l văd, a putut să constate că fraza lui Odobescu era muncită, că textul său, până să capete o formă definitivă, trebuia să sufere nenumărate ștersături și numai când urechea sa de artist era satisfăcută, era și fraza socotită ca definitivă. Era și el unul dintre discipolii lui Horatiu care recomandă *lima*, *pila*, și, pentru ca lucrarea să fie desăvârșită, cerea ca ea să fie neconținut prelucrată, timp de ani întregi, *nonum in annum*.

În dragostea sa pentru perfecțiunea formii și am putea zice în patimasa pentru literatura și cultura greco-romană, Alexandru Odobescu, ca descendent al Romei, cum îi plăcea să se numească adeseori ajunsese la convingerea, fără îndoială neîntemeiată, că limba românească are toate însușirile limbilor clasice și că în ea poate încăpea fraza ticluită după calapodul antic. Și, în aceasta privință, deși Odobescu adeseori își bătea joc, în glumă, de elevii săi cari, ca bunăoară Ionescu-Gion, afectau stilul arhaic al cronicarilor, întrebuința totuși și el, de multe ori, inversiunile ce le găsim în acești cronicari, a căror sintaxă evident se apropiă mai mult, într-o epocă când limba noastră literară nu era bine fixată, de sintaxa latină.

Spre a arăta superioritatea formei asupra fondului, Alexandru Odobescu a făcut o sumedenie de traduceri, atât din limba franceză pe care o cunoștea tot așa de bine ca și limba sa maternă, cât și din limbile clasice. A tradus pe Hesiod în întregime, tradusese pe Horatiu al cărui manuscris mi l-a arătat, tradusese nenumărate

pasagii din Homer și Vergiliu, dintre cari unele se mai găsesc pe la elevii săi, a redat în românește pe Pausanias, din care pasagii întregi a cetit studenților săi dela Universitate sau dela Școala Normală Superioară.

Din Horatiu, între manuscrisele sale, nu s'a mai găsit decât traducerea unei singure ode, pe care, fiindcă nu se află în colecția de școală a poetului, o redăm aci și în textul ei latin.

Horatius

Donec gratus eram tibi

Nec quisquam potior brachia

Cervici iuvenis dabat,

Persarum vigui rege beator.

Lydia.

Donec non alia magis

Arsisti neque erat Lydia post Chloen,

Multi Lydia nominis

Romana vigui clarior Ilia.

Horatius.

Me nunc Thressa Chloe regit

Dulcis docta modos et citharae sciens

Pro qua non metuum mori,

Si parcent animae fata superstili.

Lydia.

Me torret face mutua

Thurini Calais filius Ornyti,

Pro quo bis patiar mori,

Si parcent puero fata superstili.

Horatius.

Quid si prisca redit Venus

Diductosque iugo cogit aeneo,

Si flava excutior Chloë

Reiectaeque patet ianua Lydiae?

Lydia.

Quamquam sidere pulchrior

Ille est, tu levoir cortice et improbo

racundior Hadria

Tecum vivere amen, tecum obeam libens.

Oda aceasta, despre care învățatul Scaliger din secolul al XVI spune că este mai dulce decât ambrozia și decât nectarul și adăugă că el mai bucuros ar voi să fie autorul ei, decât rege peste toată Aragonia, este o aplicare practică a preceptului lui Terentius: *amantium irae amoris redintegratio*.

Oda, destinată să fie cântată, este un duet format din trei perechi de strofe dintre cari întâia strofă se referă la trecut, a doua la prezent și a treia la viitor, caracterizând ideea de fericirea trecută, de iubirea prezentă și de împăcarea definitivă pentru viitor.

Din punctul de vedere al formei, farmecul acestei ode constă în dramatizarea ideilor și în gradarea lor, în tocmai ca și în cântecul amoebean, în care persoanele puse în acțiune caută să spună cam acelaș lucru, însă cu mai multă tărie și grație; punctul culminat îl găsim în *pro quo bis patiar mori*.

În ce privește cuprinsul odei, el corespunde în chip desăvârșit formei. Lydia, faimoasa Lydia, *multi nominis*, pe care Horatiu o iubise cu patimă și care-l părăsise acum cu necredință pentru Calais din Thurium, — acelaș cu Sybaris, despre care într'alt loc spune poetul că l-a dat gata ¹⁾, — Lydia despre care într'altă odă ne cântă că e o fată părăsită și că o să pățească și mai rău ²⁾, această Lydia care procurase poetului multe suferințe, dar care odinioară îl făcuse mai fericit decât un rege din Persia, e gata să se împace acum cu iubitul ei de demult.

Fericirea de odinioară a trecut. Acum Horatiu iubește pe blonda fetișcană Chloe din Thracia, iar Lydia pe afemiatul Calais din Thurium. Chloe e meșteră în cântec și știe să-și instrune chitara-i melodioasă; pentru ea poetul e gata să-și dea viața. Dar și Lydia se usucă

1) Lydia, dic per omnes, *od. I. 8*. scrisă în aceeaș strofă asclepiadee

2) Horatiu I. 25: Și din ce în ce acuma tot mai rar auzi cântând
Lydio, tu dormi și eu

«Care te iubesc, eu deger nopțile întregi oftând»

Trad. D. C. Ollănescu.

după Calais, fiul lui Ornytus din Thurium, pentru care e în stare să moară de două ori.

Cu toate acestea, iubirea lor, ori cât de înflăcărată ar fi, nu este desăvârșită. Ea a ajuns monotonă. Chiar și seninul plăcut al cerului devine plicticos, când nu se arată din când în când și nori. Căci vorba lui Goethe:

Alles in der Welt lässt sich ertragen,
Nur nicht eine Reihe von schönen Tagen.

Iubirea monotonă a lui Calais și dragostea barbarei Chloe nu putea să satisfacă pe sentimentală Lydia și nici pe spiritualul poet. Sufletele lor aveau trebuință și de altceva, trebuiau să fie înțelese. Și atunci, în loc ca să se prăpădească ca Sappho, neînțeleasă de frumosul Phaon, se gândesc la o împăcare: Ce ar fi dacă s'ar întoarce din nou la iubirea de odinioară? *Quid si prisca redit venus?* Deși Horatiu e stăpânit de Chloe, *me nunc regit*, și deși Lydia arde de plăcerea iubirii lui Calais, *me torret face mutua*, totuș poetul s'ar scutura bucuros de blonda Chloe, *excutitur flava Chloe* și ar intra subț jugul iubirei desfăcute, iar Lydia, deși îl găsește ușuratic, mai ușor decât pluta, *levior cortice*, și mai arțăgos decât marea turbată, totuș mai bucuros ar vrea să moară cu el împreună.

Alexandru Odobescu, care putea să se emoționeze până la lacrimi și care, când cetia un pasagiu dintr'un autor clasic, își punea la contribuție întregul său suflet, a dat odei lui Horatiu, care poate fi mai mult simțită decât tradusă, următoarea interpretare:

Horaf.

Pe când ți-eram eu drag
Și când nici un alt june nu 'nconjoră cu brațu-i
Grumazul tău cel alb,
Trăit-am mai ferice decât tiranul Pers.

Lydia.

Pe când tu după altă
N'ardeai și când Lydia nu-și dase locul Chloe,
Lydia trăia mândră
Mai mult decât Ilia, slăvită de Romani.

Horaf.

Stăpână-mi e-acum Chloe
Ce ştie cu vers dulce să mângăe chitara
Şi pentru ea n'am teamă
Să mor dac'ar vrea soarta să cruțe viața sa.

Lydia.

În mine arde flăcări
De Calais aprinse, de dansu 'mpărtășite
Şi două morți răbda-voiu
D'ar vrea soarta să cruțe pe mândrul meu flăcău.

Horaf.

Ce zici! de s'ar întoarce
Amorul din nainte, legând iar lanțuri rupte,
D'ar fi respinsă Chloe cu pletile bălae,
De s'ar deschide poarta Lydiei isgonite ?

Lydia.

Deși el e mai mândru
De cât o stea, tu însă, mai ușurel ca pluta,
Mai arțăgos de cât turbata mare,
Cu tine-i viața-mi dulce, cu tine-aș vrea să mor.

Iată cum am tradus noi în proză această melo-
dioasă odă:

Horatiu. — Când cu drag mă țineai în brațu-ți alb ca zăpada,
când un altul mai iubit nu-ți cuprinsese gâtul, trăit-am mai fericite de
cât un rege pers.

Lydia. — Când o alta nu-ți aprinsese focul, când pe Lydia
desmerdată cu fel de fel de nume, nu o puseși mai prejos de
Chloe, trăit-am mai fericite ca Rea Silvia.

Horatiu. — Astăzi sunt stăpânit de Chloe, fată din Thracia,
ce ştie să cânte din lyra-i dulce ; pentru ea bucuros aş vrea ca să
mor, dacă soarta i-ar da o viață mai lungă.

Lydia. — Azi mă usucă iubirea lui Calais, fiul lui Ornytus din
Thurium ; pentru el bucuros de două ori aş vrea ca să mor, dacă
soarta i-ar da o viață mai lungă.

Horatiu. — Ce-ar fi, hei, de-ar veni din nou iubirea cea veche
și pe noi desbinați ne-ar duce în jugul cel aspru, dacă m'aș scutura
de Chloe cea blondă și poarta-aș deschide-o Lydiei gonită ?

Lydia. — El i-o stea lucitoare, iar tu mai ușor ca o plută,
mai arțăgos cu marea turbată ; totuș aş vrea bucuros viața să-mi
duc în iubire cu tine, cu tine împreună să mor.

PARTEA III

Λ Ε Υ Κ Η

INSULA ȘERPILOR¹⁾

I

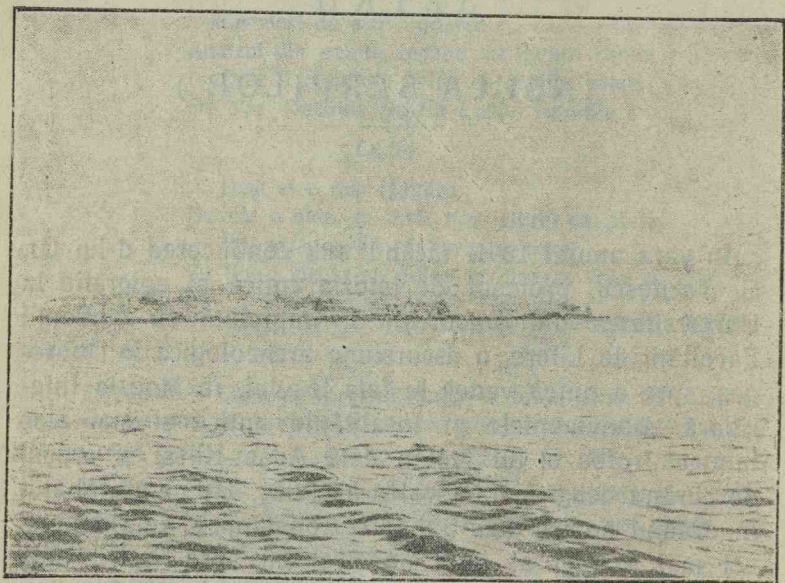
În vara anului 1891, făcând sub conducerea d-lui Gr. G. Tocilescu, profesor de Istoria antică și epigrafie la Universitatea din București și împreună cu studenții Facultății de Litere, o excursiune archeologică în Dobrogea, spre a putea vedea la fața locului, în Moesia Inferioară, monumentele și localitățile antice și mai ales falnicul trofeu al lui Traian dela Adam-Klissi și orașul de curând desgropat în valea aceluiaș sat, ne-am abătut în drumul nostru dela Sulina la Constanța și pela punctul cel mai extrem al țării noastre din spre răsărit, pela mica dar celebra — mai ales în anticitate — Insula Șerpilor.

Impresiunea ce acest mic ostrov a lăsat asupra-mi, când, după o legănare de patru ore pe întinsul luciu al mării, am dat iarăș de siguranța uscatului, a fost atât de vie și neobicinuită, încât a redeșteptat cu mai multă putere în sufletul meu simpatiile ce le aveam pentru insula lui Achile, albicioasă în mijlocul *Pontului* negru și ospitalieră în mijlocul celei mai *inospitaliere* mări.

1) Studiu publicat întâia oară în *Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie* vol. VII, 1894.

Interesul deosebit ce prezintă această insulă din punct de vedere archeologic și însemnătatea-i din punct de vedere geografic și, în fine, datoria ce-o avem ca Români de a face cunoscută și Românilor o țară românească, m'au determinat să o studiez, să dau o idee cât se poate mai completă și în acelaș timp mai exactă, bazată pe mărturii antice și moderne, despre această insulă atât de puțin cunoscută în literatura noastră.

Nezăbovind pe insulă, în excursiunea noastră, mai mult de două-trei ore, deabiă avurăm timpul necesar să facem

Insula Șerpilor, văzută din N. V.

Bul. Soc. Șc. Cluj.

cunoștință cu ea și cu ceea ce în pripă puturăm vizita.

Cercetări mai de aproape n'am făcut, n'am avut timp să facem, și nu acesta eră scopul călătoriei noastre aci. E posibil și în orice caz de dorit, ca Statul Român, astăzi stăpân pe insulă, să facă cercetări mai întinse și sistematice. Nu putem prevedea când acestea se vor face, ele fiind costisitoare și împreunate cu multe greutăți, nici care ar fi rezultatul lor, ele fiind numai o continuare a

celor făcute de Ruși. Și tocmai fiindcă aceste cercetări sunt deocamdată atât de problematice — Statul Român trebuind mai întâiu să cultive sau mai bine să continue cultivarea țarinei, al căreia rod n'a desmințit până acum pe cultivator, Dobrogea și Oltenia—ne-am hotărît să dăm acum la iveală rezultatul cercetărilor făcute de alții, să strângem într'un tot atât lucrările modernilor, cât, și mai ales, cunoștințele ce cu atâta profusiune și uneori cu imaginație și fantezie, ne procură cei vechi. Izvoarele de cari ne vom servi în expunerea de față vor fi de două feluri: izvoare interne pe cari ni le-a dat la lumină descoperirile, întâmplătoare sau intenționate, ale vizitatorilor moderni ai insulei și izvoare externe pe cari le găsim în literatura greco-romană.

Înainte însă de a începe cercetările noastre, credem că este necesar să determinăm mai întâiu, în mod precis și sigur, situația geografică și topografică a insulei, pentru ca pe aceste neîndoioase date să putem dezvoltă apoi studiul nostru de archeologie.

Pentruca să se poată urmări mai de aproape dezvoltările ce vom face, am crezut de neapărată trebuință să adăogăm în același timp și harta geografică a insulei. Ea va cuprinde toate indicațiile citate în cursul acestei lucrări.

Marea Neagră este săracă în insule; câteva pe lângă țărm, mici și neînsemnate. Între acestea ceva mai mare și mai îndepărtată este insula numită în antichitate *Λευκή*, alba, sau *Achillea*, — de unde foarte probabil numele de *Chilia*, dat unui braț al Dunărei, iar astăzi *Phidonisi*, *Ilan Adassi* sau *Insula Șerpilor*. Ea este situată în fața brațului de mijloc al Dunărei la o distanță dela Sulina de 44814 metri și așezată sub $45^{\circ} 15' 53''$ latitudine nordică și $30^{\circ} 14', 41''$ longitudine răsăriteană. Insula Șerpilor e o stâncă compusă din gresii silicioase dure, conglomerate și cuarțite făcând parte din sistemul *Permian*, grupa *Primară*,¹⁾ și având o suprafață de 17 hectare²⁾. Circum-

1) Gr. Ștefănescu, *Curs elementar de Geologie*, pag. 146.

2) P. Oprea, *Geografia județului Tulcea*, pag. 42.

ferența insulei e de 1973 metri; neavând însă o formă regulată, învățatul archeolog H. Köhler într-o importantă lucrare¹⁾, des citată în studiul nostru, ne dă următoarele măsurători: dela Sud la Nord lungimea luată la mijloc e de 440 m., diametrul cel mai lung în direcțiune dela Sud-Vest spre Nord-Est e de 662 m. Înălțimea țărmurilor se ucă pe alocurea pânăla 21 m., mai ales spre Sud și Est, și sunt în această parte a insulei prefiși și prăpăstioși. În partea nordică și vestică stâncile deabia se ridică peste nivelul mării. Nici apa în aceste părți nu este adâncă. Pe când în celelalte părți marea are o adâncime de 15 până la 20 și chiar 25 metri, pe aci adâncimea ei nu e mai mare de 4 metri.

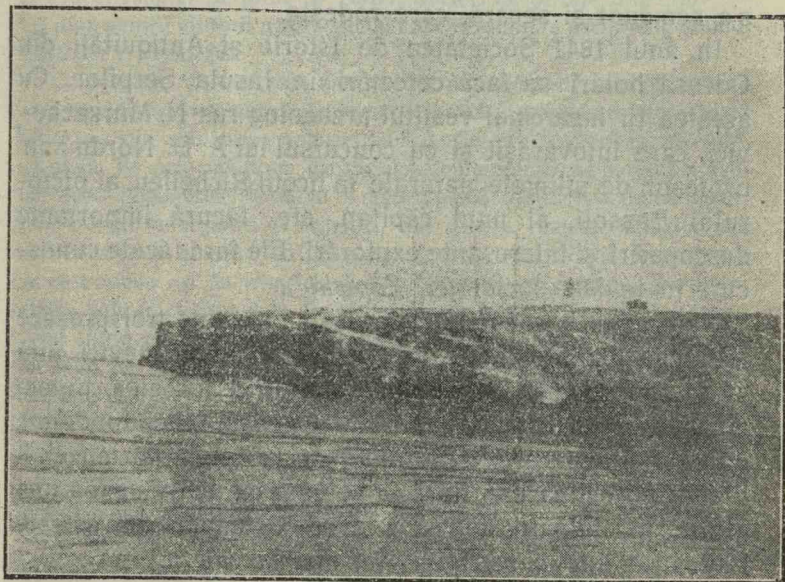
În apă de jurîmprejurul ostrovului se văd blocuri mari de piatră, cari par a fi provenit din rostogolirea depe insulă. Pe platoul ei, pe punctul cel mai culminant, se înalță astăzi un far, înalt de 50 m. și întreținut de Comisiunea internațională de navigațiune pe Dunăre și sub paza a patru gardieni, un sergent și șase soldați. Atâtea erau în anul 1891. El se află în corpul unei clădiri ce servește de adăpost îngrijitorilor săi. Cu toate că farul sfidând valurile ce nu-l pot atinge se înalță impunător, totuș nici cea mai ageră privire nu poate zări depe înălțimea lui, țărmurii continentului. Aceștia dupăcum observaseră și cei antici, sunt prea lăsați, ca să poată fi văzuți din aceasta relativ nu prea lungă îndepărtare. Un motiv acesta mai mult ca navigatorii în vremuri de grea cumpănă, nezărind limanul de scăpare, să binecuvinte pe zeul, care le-a scos în cale spre mântuire un loc de adăpost.

Deși Insula Șerpilor n'are nici un port, totuș poate fi abordată pe trei diferite locuri. Corăbiile, neputându-se apropiă de țărm din cauza stâncilor submarine, ancorează la oarecare distanță, iar abordarea se face prin ajutorul

1) H. Köhler, *Mémoire sur les Iles et la Course consacrées à Achille dans le Pont-Euxin*, în *Mém. de l'Acad. de Petersb.* T. X pag. 531, a. 1825.

bărcilor și prin punctele *A*, *B*, *C*, însemnate pe harta ce o împrumutăm dela Köhler. Dintre aceste trei intrări cea mai lesnicioasă este prin punctul *C*. Pe aci și vântul este mai puțin puternic și stâncile submarine mai rari și mai puțin periculoase. O a patra intrare, impracticabilă de altfel, este însemnată pe harta noastră cu litera *D*. Pe țărmul Sud-Vestic lângă punctul *A* se zăresc urmele unui drum.

În mijlocul platoului se mai găsesc astăzi urmele unui templu de o înțindere neobicinuită. Pel lângă acestea și afară de rămășițele a trei ziduri și două edificii, despre

Insula Șerpilor, Promontoriul de N.

Bul. Soc. Șc. Cluj

cari vom vorbi mai târziu cu amănunte, se mai pot vedea pe insulă trei puțuri în stâncă, dintre cari unul la spațele templului cu o adâncime de 15 picioare și cu o deschidere circulară de 6 picioare. El serviă probabil ca rezervoriu pentru apă. Înaintea templului mai eră, pare se, încă un puț cu aceeaș destinație. Celelalte două puțuri cari s'au descoperit pe insulă au o deschidere pătrată. Pe hartă sunt însemnate cu literele *d* și *c*. Apa din ele

este dulce, confirmând astfel notița lui Ammian Marcellin care vorbind despre Leuce, ne spune: *ibi et aquae sunt* ¹⁾ Evident că istoricul roman, ne vorbește acî despre apă dulce și bună de băut, iar nu despre apă de mare, căci în acest al doilea caz notița n'ar mai fi fost la locul ei. Se găsește deasemenea și o cisternă.

Pelângă stîncile ce împrejmuesc insula, și cari se întind peste o mare parte a ei, se află în mijloc un platou, a căruia suprafață e formată dintr'un strat, de două picioare adîncime, de pămînt negru și fertil. În timpul din urmă s'a semănat și secară, care rodește.

În anul 1841 Societatea de Istorie și Antiquități din Odessa hotărî să facă cercetări în Insula Șerpilor. Cu acestea fu însărcinat vestitul archeolog rus N. Murzachevici, care întovărășit și cu concursul lui A. D. Nordmann profesor de științele naturale la liceul Richelieu, al pictorului Bassoli, al unui căpitan, etc., făcură importante descoperiri și interesante explorări. Ele fură făcute cunoscute în revista societății, *Zapiski* ²⁾.

Nordmann a constatat cu această ocaziune treisprezece feluri de plante anuale, pe cari însă Murzachevici uită să le consemneze în studiul său. Între acestea putem enumăra *pirul* (*triticum repens*), *laba gâstii* (*chenopodium*), *răgozul* (*flava carex*) și *timoftica* (*phleum pratense*). ³⁾ Plante mirositoare și flori nu se găsesc; deasemenea nici arbori sau tufișuri, despre a căror existență ne povestește Philostrate într'un pasagiu citat mai la vale ⁴⁾.

1) Ammiani Marcellini, *Res gestae XXII*, 8.

2) *Zapiski imperatorskago odesskago obscestva istorii i drevnostici*. I, pag. 594: Călătorie în insula Leuce sau Phidonissi. Datorim traducerea acestui studiu Domnului Emil M. Teodorescu, căruia ne simțim datori a-i aduce pe această cale mulțumirile noastre.

3) F. Ukert, *Geographie der Griechen und Römer*, III pag. 448.

4) Philostrati, *Heroica*, pag. 244: Dela 1894, când am publicat pentru întâiaș dată acest studiu de archeologie și până astăzi, Insula Șerpilor a mai fost studiată, după cunoștința ce avem, de Procopian Procopovici, în *Etliche Pflanzen der Schlangen Insel*, Publicațiile Societății naturaliştilor din România, No. 3 (1902), de G. Murgoci, în *Cercetări geologice în Dobrogea nordică*, *Anal. Inst. Geol. al Ro-*

Stăpânele ostrovului, se poate spune cu drept cuvânt, sunt păsările. Sunt nenumărate ca mulțime, cu toate că nu sunt decât numai de două specii. *Lari* (*Iarus cachi-nans*), al căror țipăt seamănă foarte mult cu râsul de copil și *cormorani negri* (*phalacrocorax*), cari își fac

mâniei V. 1912, apoi de d. Dr. P. Enculescu, în *Contribuțiuni la vegetația fanerogamică a Insulei Șerpilor*, Bulet. de inform. al grăd. bot. și Muz. Univ. Cluj, IV, Cluj și de Dr. Al. Borza, în interesantele sale studii «*Contribuții la cunoașterea vegetației și Florei Insulei Șerpilor*, 1924 și *Nouă contribuțiuni la cunoașterea Vegetației și Florei Insulei Șerpilor în Bulet. Societ. de Științe din Cluj*».

Cităm pentru cititorii noștri numai concluziunile la cari ajung domnii Enculescu și Borza :

«Constatarea de mai sus, zice d. Enculescu, ne dă posibilitatea de a ne explica originea vegetațiunii de pe insulă în modul următor: Odată ieșită de sub stăpânirea valurilor mării, fie prin coborîrea nivelului acesteia, fie prin înălțarea uscatului — înălțare care se pare că a avut loc după depunerea loessului — stânca goală a suferit acțiunea agenților externi anorganici și organici, din care a rezultat actualul său sol. Paralel cu aceasta s'a dezvoltat și vegetația sa din semințe ce au fost aduse aci de vânt, ca în cazul semințelor de papus și a unora dintre cele mici, de valuri, de păsări și, de sigur, chiar omul a intervenit într-o măsură oarecare în aducerea de semințe de plante de tot felul pe această insulă, cu ocazia numeroaselor sale vizitări. Selecționarea plantelor ce constituie azi vegetația Insulei Șerpilor a fost efectuată numai de solul său, foarte bogat în humus și care în genere se reazemă direct pe stâncă», pag. 94.

«Rămâne stabilit, zice d. Borza, că a) Vegetația Insulei Șerpilor este o stepă în înțelesul clasic al cuvântului, o stepă ierboasă, cu puține asociații și cu faciese de subasociații stepice, condiționate de factori edafici.

b) Flora săracă a Insulii Șerpilor are caracterul unei flore eupontice, cu precumpănirea elementelor pontico-mediterane, având tendința de a produce unele rasse proprii acestei insule.

c) Flora aceasta este tânără și pare a fi introdusă în bună parte și de om, pe lângă factorii, cari sunt următorii, în ordinea importanței lor: păsări, vânt, apă; nu este deci de înfățișare primară, ci mult influențată de om.

d) Din punctul de vedere floristic și genetic, Insula Șerpilor poate fi deci considerată ca o unitate floristică distinctă, bine caracterizată, pe care o numesc «Circumscripția Insulei Șerpilor», făcând parte din Ținutul central european, provincia Pontică, regiunea sau zona stepelor ruso-române». pag. 66.

cuiburile prin crăpături de stânci. Larii sunt albi și frumoși, însă așa de răutăcioși, că nu lasă pe nici o altă pasăre să se odihnească pe insulă. Urmăresc chiar și pe oameni. Se nutresc cu pești. În timpul clocitului nu poți face doi pași fără să dai peste cuiburile lor. Mulțimea lor, probabil, face ca insula să fie roditoare.

În afară de păsări, insula mișună de *șerpi negri*, (coluber hydrus) — de unde și numele ei de Insula Șerpilor — având capul mic, pântecele roșiatic și o lungime de 4—5 picioare. Se nutresc cu păsări și se ascund în stânci. Sunt mai mult hidoși decât rai.

În fine ultima clasă de stăpânitori ai insulei, și cei mai primejdioși în acelaș timp, sunt niște insecte numite *scolopendrae cingulatae*, cari în cea mai mare parte se ascund în pământ¹⁾,

Nordmann a observat în apă *raci* negri de patru feluri cancer maenas, thalitrus montagii, eriphia spinofrons și grapsus variegatus.

II

Până aci am determinat cu date precise și după izvoare moderne situațiunea și topografia Insulei Șerpilor. În cele următoare să o studiem din punct de vedere archeologic și istoric.

Oricât de imaginare și închipuite, oricât de plăsmuite și fictive am fi dispuși să socotim azi în mintea noastră rece și pozitivistă nenumăratele notițe ce le găsim răspândite în literatura greco-romană despre această insulă celebră, totuș urmele și resturile ce au rămas neclintite, în cursul veacurilor și în mijlocul celei mai turbate mări, cu toată furia valurilor ce se încearcă să le nimicească, ne silesc, fără voia noastră chiar, să admitem, că tradi-

1) Murzachevici, *op. cit.* pag. 550.

fiunea clasică despre Leuce este, cel puțin în parte, ade-vărată și ne impune în acelaș timp să examinăm, tot cu date sigure și cu monumente existente, întrucât mărtu-riile celor vechi sunt vrednice de credință.

Nici o alta parte a țărilor locuite azi de Români n'a atras atât de mult și așa de curând atențiunea și admi-rațiunea celor vechi ca Insula Șerpilor. Situată într'o mare de miracole, într'o mare, care înainte de dezvoltarea relațiunilor comerciale se credea ca cea mai întinsă—de unde numirea de mare prin excelență, *Pontus* — la nordul ei ne mai existând țări,—insula Leuce a devenit și mai miraculoasă prin faptul că a fost atribuită celui mai mare dintre vitejii Grecilor, lui Achile, celebrul erou al Iliadei lui Homer. În general, cei vechi nu și-au putut forma nici odată o idee exactă despre Marea Neagră și împrejuri-mile ei. Spre apus lumea se întindea până la Columnele lui Hercule, spre răsărit pânăla Borysthene (Dniepru) și bogatul în fasani Phasis. Cunoștințe mai sigure dobân-diră însă numai dupăce se stabiliră coloniile romane pe țărmurii Pontului, în Istrus, Olbia, Callatis, Apollonia etc., în secolul al VII și al VI înaintea erei noastre. Din aceste vremuri începând, tradițiunea despre insula lui Achile se răspândește din ce în ce mai mult; din aceste vremuri Leuce e privită ca sanctuarul lui Achile, comun tuturor Grecilor de pe țărmurii Portului Euxin.

Cel dintâiu scriitor, care înainte de Pindar ne pome-nește de Leuce, este Arctinus din Milet. Acest poet, pe la anul 777, în *Aethiopida* sa, ne povestește cum Thetis «luând de pe rug pe fiul său, Achile, îl duse în insula albă», ἐκ τῆς πυρᾶς ἀναπάσασα τὸν παῖδα εἰς τὴν Λευκὴν νῆσον διακομίζει ¹⁾. Din aceste cuvinte ale lui Arctinus rezultă că încă de pela anul 777 a. Chr. există tradiția despre con-sacrarea Leucei fiului lui Peleu și al Thetidei, cu toate că, o sută de ani mai târziu chiar, Ibycus din Rhegium și Simonide din Ceos și mai apoi poetul atenian Callistrat

1) Photius, cod. 239, la C. Müller, *Geographi Graeci minores*, I. pag. 397.

ne spun că Achile petrece pe câmpiile elisee împreună cu alți zei și semizei ¹⁾. Că Achile locuiește după moarte într-o insulă, nu este ceva nou, de oarece lăcașul de repaus al eroilor după părăsirea vieții pământești, eră insulele Oceanului. Astfel găsim bunăoară pe Menelau locuind într'un ostrov al Oceanului. Și, pentru cei vechi Πόντος ἄξενος eră tot un fel de ocean, dar mai primejdios.

Dacă însă Arctinus nu ne spune unde se află acea insulă albă, Pindar într-una din ode cântă «în Pontus Achile are o insulă strălucitoare».

Ἐχει

Ἐν δ' Εὐξείνῳ πελάγει

Φαεινὴν Ἀχιλλεύς

Νᾶσον. ²⁾

După Arctinus și Pindar, cel mai vechiu poet, care face mențiune de Leuce este Euripide. Marele tragic pune pe Thetis să promită lui Peleu că «va vedeà pe Achile locuind în lăcașurile insulare, pe termurul cel alb din mijlocul Pontului Euxin, ³⁾

Ἀχιλλέα

Ὅφει δόμους ναίοντα νησιωτικὸς

Λευκὴν ἐπ' ἄκτῃν ἐντὸς Εὐξείνου πόρου,

iar în alt loc pomeneste despre «țara bogată în păsări, de țărmul cel alb, și frumoasa Cursă a lui Achile din Pontul Euxin». ⁴⁾

Τὰν

Πολύορνιθον ἐπ' αἶαν,

Λευκὰν ἄκτᾶν, Ἀχιλλῆος

Δρόμους καλλισταδίου, Εὐ-

ξείνον κατὰ πόντον.

1) Köhler, *op. cit.* pag. 533.

2) Pindari, *Nemea* IV, 49.

3) Euripidis, *Andromacha*, v. 1249.

4) Euripidis, *Iphig. in Taur.* v. 435. Cf. și Ukert. *loc. cit.* pag. 443.

În acest ultim pasagiu al lui Euripide vedem pelângă numirea insulei de *alba*, amintindu-se și Cursa sau Dromul lui Achile. În adevăr eroul Grecilor eră adorat de toate coloniile eline din jurul Pontului Euxin. Și de aceea nu trebuie să ne mire împrejurarea, că în Marea Neagră găsim închinată Pelidului și Leuce și Dromul.

Mica insulă din fața fluviului Borysthene (Dniepru), numită ἡ Βορυσθένης νῆσος, astăzi Berezan, cu toate afirmările lui Köhler, că ar fi fost *consacrată tot lui Achile*, după toate probabilitățile, n'are a face cu cultul acestui erou; pelângă aceasta toți scriitorii antici, câți ne vorbesc de Leuce, nu ne pomenesc nimic despre insula lui Achile și viceversa cei cari amintesc de aceasta din urmă, trec cu vederea pe cea dintâiu. Marea răspândire a cultului Thetidei în Leuce și Drom și mai ales în Istrus și Olbia, unde după mărturia lui Dione Chrysostom se știa Iliada lui Homer pe de rost¹⁾, se datorește faptului că Achile eră eroul național al Ionienilor.

Arctîn, Pindar și Euripide vorbind de insula Leuce ne spun numai, că ea se află în Marea Neagră, dar nu-i determină situațiunea. De oarece însă în literatura clasică, după cum vom vedea îndată, întâlnim acest nume dat și altor localități, ni se impune să cercetăm cari erau părerile celor vechi despre situațiunea insulei ce ne preocupă.

Am observat mai sus, că cei vechi n'au fost nici odată în stare să-și facă o idee clară despre Marea Neagră în general și despre situațiunea Leucei în special. Pe aceasta din urmă unii o puneau prea la Nord, în fața fluviului Borysthene, confundând-o de multe ori cu insula ce poartă acelaș nume, alții, geografi vestiți ca Ptolemaeu, o așezau prea la Sud, lângă țărmurii Moesiei Inferioare.

În *Heroica* sa, vorbind Philostrat despre Achile ne spune că locuște în Leuce, o insulă «pe cari cei ce intră în Pont o au în stânga, ἡ τίθενται ἀριστερὰν οἱ τὸ στόμα

1) Dionis Chrysostomi, *Oratio XXXVI Borysthen*. pag. 78, la Köhler, *op. cit.* pag. 632.

τοῦ Πόντου ἐσπλέοντες.¹⁾ Mai puțin precis chiar decât Philostrate determină situațiunea insulei gramaticii Stephan din Byzanțiu și Hesychiu. Cel dintâiu, autor al dicționarului geografic *Ethnica*, vorbind pela anul 610 d. Chr. de Ἀχιλλέως δρόμος, ne spune că «există și o insulă Achilea, pe cari unii o numesc Leuce, ἔστι καὶ νῆσος Ἀχιλλεία, ὡς δ'ἔνιοι Λευκή; cel de al doilea, vestit gramatic Alexandrin de prin sec. III al erei noastre, cu câteva sute de ani, prin urmare înaintea lui Stephan din Byzanțiu, se exprimă aproape în aceiași termeni. La vorba Ἀχιλλείον πλάκα ne spune că ar fi identic cuvântul cu «insula lui Achile numită Leuce, τὴν Ἀχιλλέως νῆσον, τὴν Λευκὴν λεγομένην».²⁾

Istoricul Roman Ammian Marcellin greșește când așează insula noastră în apropierea Tauridei. Căci iată ce ne spune în scrierea-i citată mai sus: «De această Tauridă (azi Crimea) se ține și nelocuita insulă Leuce, consacrată lui Achile. Cei cari din întâmplare sunt aruncați aci, după vizitarea urmelor antice, a templului și a ofrandelor, închinatе aceluiaș erou, pleacă seara la nave, căci se zice că nu fără pericolul vieței înoptează cineva aci. Sunt și ape în insulă și păsări albe, asemenea halcyonilor (păsări marine). In hac Taurica insula Leuce sine habitatoribus ullis Achilli est dedicata. In quam si fuerint quidam forte delati, visis antiquitatis vestigiis, temploque et donariis eidem heroi consecratis, vesperi repetunt naves: aiunt enim, non sine discrimine vitae illic quemquam pernoscere. Ibi et aquae sunt, et candidae aves nascuntur halcyonibus similes.»³⁾

Ceva mai precis decât scriitorii citați, a determinat pozițiunea Leucei poetul Alexandrin Lycophron, care vorbind despre Achile ne spune că: Locuește de mult

1) Philostrati, *Heroica*, pag. 244.

2) Stephanus Byzant. și Hesychius la vorbele respective. Imitatorul lui Homer, Quintus Smyrnaeus (la vers III 671-779) și Hermias, scoliastul lui Platon (*Phaedr.* XIX) vorbesc despre Leuce, însă numai în treacăt. Cf. Köhler, *op. cit.* pag. 543.

3) Ammiani Marcellini. *op. cit.* XXII, 8.

timp pe stânca albă de spume dela gurile mlăștinoase ale fluviului Celtic (Istrul).

Δαρόν φαληριῶσαν οἰκήσει σπύλον,
Κέλτρου πρὸς ἐκβολαῖσι λιμναίων ποτῶν“²⁾

Unul dintre cei mai vechi geografi, Scylax, se exprimă în Periplul său: «Drumul în linie dreaptă dela Istru până la Criumetopon (Arietis frons, promontoriu în Chersonesul Tauric) e de trei zile și trei nopți. Dacă ia însă cinevă țărnul, drumul e dublu, căci aci este un golf, în care se află o insulă, deșartă ce e drept, numită Leuce și consacrată lui Achile, Παράπλους εὐθὺς ἀπὸ Ἰστρου ἐπὶ Κριοῦ μέτωπον τριῶν ἡμερῶν καὶ τριῶν νυκτῶν, ὁ δὲ παρὰ γῆν διπλάσιος ἔστι γὰρ κόλπος. Ἐν δὲ τῷ κόλπῳ τούτῳ νῆσός ἐστι, νῆσος δὲ ἐρήμη, ἣ ὄνομα Λευκή, ἱερὰ τοῦ Ἀχιλλέως»³⁾.

Scriitorul anonim al «*Descrierei pământului*», probabil Scymnus din Chios, după cum de obicei se crede, determină și mai precis depărtarea insulei noastre de continent. El vorbind despre Istru, care se varsă pe cinci guri⁴⁾ în Pont zice între altele: Peuce se numește după marea mulțime de pini (πεύκη) ce cresc pe ea. Drept în față-i este așezată în mare insula lui Achile. Aceasta are o mulțime de păsări domestice și oferă un sfânt spectacol celor cari aci sosesc. De pe insulă nu se poate vedea nicăirea continentul, cu toate că acesta nu-i mai departe decât patru sute de stadii, după cum spune Demetriu,

Πεύκη δὲ λέγεται διὰ τὸ πλῆθος ὧν ἔχει
Πευκῶν ἐκ εὐθείας κατ' αὐτὴν πελαγία

1) Lycophronis, *Cassandra*, v. 186.

2) Scylacis Caryandensis, *Periplus*, 68.

3) In antichitate se cunoșteau mai multe brațe ale Dunării, sau ale fluviului Celtic, care izvorăște dela Rin; Ptolemaeu ne spune că avea ca și Nilul șapte guri. Herodot între alții ne spune că avea numai cinci. In general se numărau următoarele șase brațe, începând dela Nord: Psilum, Boreum, Pseudostomon, Calum, Naracum și Sacrum (Hieron sau Peuce).

Ἀχιλλέως ἡ νῆσός ἐστι κειμένη.
 Θεὸν ἱεροπρεπῆ τε τοῖς ἀφικνουμένοις.
 Οὐ δυνατόν ἀπὸ ταύτης δ' ἰδεῖν χώραν τινά
 Καίπερ ἀπεχούσης τῆς πέραν στάδια μόνον
 Τετρακόσι', ὥς δὴ συγγράφει Δημήτριος» ¹⁾

Dionisiu Periegetul în scrierea sa «*Orbis Descriptio*» așază insula Leuce prea spre Nord, în fața fluviului Borysthene. Cîtăm pasagiul, căci el este important și pentru alte cunoștințe ce aflăm în el.

«În partea stîngă a Pontului Euxin se găsește în mare o vestită insulă în fața lui Borysthene. Ea este închinată eroilor. Se numește Leuce, fiindcă animalele, cari trăesc acolo, sunt albe. Se spune că prin văile deșerte ale insulei rătăcește sufletul lui Achile și al altor eroi, căci o astfel de recompensă s'a dat de Jupiter celor buni pentru virtutea lor; virtutea atrage după sine onoare eternă,

Ἔστι δέ τις σκαιὸν ὑπὲρ πόρον Εὐξείνιοιο
 Ἄντα Βορυσθένεος μεγαλόνυμος εἶν ἄλλῃ νῆσος
 Ἡρώων Λευκὴν μιν ἐπονυμίην καλέουσιν,
 Οὐνεκά οἱ τὰ πάρεστι κινώπετα λευκὰ τέτυκται·
 Κεῖθι δ' Ἀχιλλῆός τε καὶ ἡρώων φάτις ἄλλων
 Ψυχὰς εἰλίσσεσθαι ἐρημαίας ἀνὰ βήσσας·
 Τοῦτο δ' ἀριστήεσσι Διὸς πάρα δῶρον ἐπηδεῖ
 Ἄντ' ἀρετῆς· ἀρετὴ γὰρ ἀκήρατον ἐλλαχε τιμὴν» ²⁾

În determinarea pozițiunei Leucei mai mult se apropie de exactitate geograful Strabo. Împărjind întreg Pontul

1) Anonymi (vulgo Scymni Chii), *Orbis Descriptio*, 789-796, în *Geographi Graeci minores*. I. pag. 228. După cum se vede de aci, Scymnus citează un fragment din scrierea perdută a lui Demetrius din Callatis (Mangalia).

2) Dionysii, *Orbis Descriptio*, 541-548. Aceeași eroare face Conon în Narațiunile sale. Cononis, *Narrat.* XVIII, 257-258, la Köhler, *op. cit.* pag. 545.

în două jumătăți, așează în partea vestică ἡ λευκὴ νῆσος. Mai apoi ne spune «La cinci sute de stadii departe de revărsatul fluviului (Tyras, Dnistru), se află în mare insula Leuce, consacrată lui Achile. Διέχει δὲ τοῦ στόματος ἡ νῆσος ἡ Λευκὴ, διάστημα πεντακοσίων σταδίων ἑρὰ τοῦ Ἀχιλλέως, πελαγία». ¹⁾ Această cifră de 500 de stadii, autorul Crestomației lui Strabo, din eroare o aplică distanței dintre Leuce și Peuce: «că insula Leuce se află în mare la o distanță de cincisute de stadii spre răsărit dela Peuce și consacrată lui Achile,

Ὅτι ἡ Λευκὴ νῆσος ἀπὸ τῆς Πεύκης ἀπέχει πρὸς ἀνατολὰς στάδια πεντακόσια εἰς τὸ πέλαγος, ἑρὰ Ἀχιλλέως» ²⁾.

Am spus mai sus că în determinarea pozițiilor geografice niciodată cei vechi n'au putut ajunge la precizie-neoastră de astăzi. Oricât de dezvoltat a fost în antichitate comerțul maritim, totuș, navigațiunea neajungând la perfecțiunea modernă, cei cari călătoriau pe apă, rareori se hasardau să plutească pe întinsul mării și mai ales în *Pontul neospitalier*. Peste tot, cei vechi au rămas navigatori de țărni. Direcțiunea nordică pentru cel care pleacă din Bosforul Tracic este fluviul Borysthene. Istrul chiar ca să se verse în mare își îndreaptă mai întâiu cursul spre miazănoapte. Strabo ne spune că el nu se varsă departe de gurile lui Tyras și Borysthene. De aceea, geograful roman Pomponius Mela se exprimă: «Leuce, situată la răvărsatul lui Borysthene, e foarte mică și poartă numele de Achillea, fiindcă aci Achile a fost îngropat: Leuce, Borysthenis ostio objecta, parva admodum, et quod ibi Achilles situs est, Achillea cognomine» ³⁾. Tre-când peste inexactitatea, că Achile ar fi fost înmormântat în Leuce, când se știe că cenușa sa a fost îngropată pe țărmurii Troadei, trebuie să observăm că aci nu este

1) Strabonis, *Geographica*, VII, 3. Cf. Ukert, *op. cit.* pag. 444.

2) *Chrestomatiæ ex Strabonis*, lib. VII, 19, în *Colecțiunea Geograph. gr. II*, pag. 568.

3) Pomponii Melae, *De Situ Orbis*, II. 7.

vorba de mica insulă Borysthene (Berezan), din fața fluviului cu acelaș nume, ci de Leuce, care una singură se află în întreg Pontul Euxin.

Aceeaș confuziune între insula Borysthene și Leuce se pare că face și Pliniu. Distanțele însă ce are grijă să le dea marele naturalist, îi luminează textul. «Apoi pe țărm portul Acheilor; insula lui Achile, vestită pentru mormântul acestui erou; la 125,000 de pași o peninsulă numită Cursa lui Achile: Rursus in littore portus Achaeorum; insula Achillis, tumulo ejus viri clara. Et ab ea CXXV millibus passuum peninsula.... cognominata Dromos Achilleos». ³⁾ Și în paragraful următor din aceeaș carte. «In fața lui Borysthene se află Achillea numită și Leuce și Macaron. (Μαζάρων, a fericicilor). Observațiuni din zilele noastre o așeză la 140,000 pași de Borysthene, la 120,000 de Tyras și la 50,000 de Peuce. Circuitul îl are de 10,000 pași: Ante Borysthenem Achillea est supra dicta, eadem Leuce, et Macaron appellata. Hanc temporum horum demonstratio a Borysthene CXL.M, ponit, a Tyra CXX.M, a Peuce insula quinquaginta M. Cingitur circiter decem M. passuum». In veacul al III după Chr. C. Iuliu Solin făcând în scrierea-i intitulată *Polyhistor* niște extrase după Pliniu, vorbește și despre Leuce, fără ca să adaoge însă vr'o nouă idee. «In fața lui Borysthene se află insula lui Achile cu un templu sacru, de care templu nici o pasăre nu se apropie și cele cari din întâmplare ar fi zburat spre el, în grabă o iau la fugă: Ante Borysthenem Achillis insula est cum aede sacra quam aedem nulla ingreditur ales: et quae forte advolaverit, raplim fuga properat» ¹⁾.

Aceeaș situațiune atribuie ostrovului nostru și poetul și gramaticul Priscian în poema sa *Periegesis*, tradusă liber după Dionysiu, citat mai sus: «In partea stângă a Pontului Euxin și în fața fluviului Borysthene se află o insulă, care se numește Leuce, fiindcă hrănește pe ea

1) C. Plinii Secundii, *Natur. Histor.* IV, 26 și 27.

2) C. Iulii Solini, *Polyhistor*, XIX, cf. și Köhler, *op. cit.* pag. 546.

multe păsări albe ca zăpada. Se mai spune că aci sufletele eroilor vestiți petrec în tihnă, frumoasă recompensă a virtuții.

Est etiam laevis Euxini partibus una,
Quam Leucen perhibent, adversa Borysthenis amni,
Pascit aves quoniam multas candore nivali.
Hic animas perhibent heroum laude potentes
Degere securas, virtutis munere pulchro.¹⁾

Mai multe date asupra configurațiunei insulei Leuce ne dă Festu Rufu Avien în poema sa «*Descriptio orbis terrae*», tradusă după opera lui Dionisiu. «Dacă de aci începe cinevă să taie în stânga apa de marmoră a Pontului Euxin, pe unde fluviul Borysthene se aruncă în mare, va zări de departe culmile Leucei. Leuce cu vârfurile cele albe, Leuce reședința sufletelor; căci după tradiție aci petrec sufletele pacinice ale eroilor, aci unde din cauza golfului celui întins stâncile formează peșteri găunoase, aci unde stâncile se desfac prin măcinarea pământului și bolta lor scobită atârnă deasupra. Acestea sunt darurile celor pioși, căci Jupiter i-a scos pe ei din adâncurile întunecate, căci virtutea nu cunoaște pe Erebus (Infernul),

Si quis laeva dehinc Euxini marmora sulcet,
Ora Borysthenii qua fluminis in mare vergunt,
E regione procul spectabit culmina Leuces:
Leuce cana jugum, Leuce sedes animarum,
Nam post fata virum semper versarier illic
Insonites ajunt animas, ubi concava vasto
Cedit in antra sinu rupes, ubi saxa dehiscunt,
Molibus exesis, et curvo fornice pendent.
Haec sunt dona piis: sic illos Juppiter imis
Exemit tenebris, Erebi sic inscia virtus.²⁾

Dacă autorii citați până aci au fixat pozițiunea insulei Leuce prea la Nord, Ptolemaeu și imitatorii săi o pun

1) Prisciani, *Periegesis*, v. 557-561. Cf. Dionysii, *Orb. Descrip.* citat pag. 398.

2) Rufi Festi Avieni, *Descriptio Orbis terrae*, v. 720-729.

prea spre meazăzi. Marele geograf și astronom, în cartea a treia a *Geografiei* sale, o admite lângă țărmul Moesiei inferioare, împreună cu mica insulă Borysthenis: «Lângă țărmul amintit al Moesiei inferioare se află insula Borysthenis și Leuce a lui Achile, νῆσοι δὲ παράκεινται τῇ κάτω Μυσία τῷ εἰρημένῳ μέρει τοῦ πόντου, ἣ τε καλουμένη Βορυσθενίς νῆσος, καὶ ἡ Ἀχιλλέως ἢ Λευκὴ νῆσος¹⁾. Pe Ptolemaeu, îl urmează întocmai Tzetzes, poet din secolul a. XII: «Lângă țărmul pontic al Moesiei se află două insule una e insula Leuce a lui Achile, cea de a doua insula Borysthenes,

Μυσίας νῆσοι δύο

Χύσιν πρὸς αὐτὴν ποντικὴν τεθειμένα.

Ἀχιλέως νῆσος μὲν ἡ Λευκὴ μία

Βορυσθένης ἄλλη τε νῆσος δευτέρα²⁾.

Iordanes în *Istoria Goților*, menționând și insula Leuce, ne spune numai că se află înaintea Istrului. «Ad cujus ostia (Danubii) insula est in fronte, Achillis nomine»³⁾. Într'un important pasagiu din *Laconica*, important mai ales din cauza multelor informațiuni ce ne dă, Pausanias ne spune: «La gura Istrului se află în Pontul Euxin o insulă, cu numele Leuce; periplul ei e de douăzeci de stadii, acoperită toată de o pădure și plină de animale sălbatice și domestice, având un templu și o statuă. Leonim ne spune că a văzut pe Achile, pe Ajax al lui Oileu și pe al lui Telamon, că se află împreună cu ei și Patroclu și Antiloc și că Elena trăiește împreună cu Achile.

1) Ptolemaei, *Geographia*, III, 10, la Köhler, *op. cit.* pag. 546; în charta IX a lucrării sale, Ptolemaeu o pune înaintea lui Borysthene.

2) I. Tzetzes, *Chiliad.* XII, *Hist.* 396. v. 937-940. Cf. Ukert *op. cit.* pag. 445.

3) Iordanes, *De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*, cap. V.

Ἔστιν ἐν τῷ Εὐξείνῳ νῆσος κατὰ τοῦ Ἰστροῦ τὰς ἐκβολὰς ὄνομα μὲν τῇ νήσῳ Λευκὴ, περίπλους δὲ αὐτῇ σταδίων εἴκοσι, δασεῖα δὲ ὕλη πᾶσα, καὶ πλήρης ζώων ἀγρίων καὶ ἡμέρων, καὶ ναὸς Ἀχιλλέως καὶ ἄγαλμα ἐν αὐτῇ. — Λεώνυμος — ἰδεῖν μὲν ἔφασκεν Ἀχιλλέα, ἰδεῖν δὲ τὸν Οἰλέως καὶ τὸν Τελαμῶνος Αἴαντα, συνεῖναι δὲ καὶ Πάτροκλόν σφισι καὶ Ἀντίλοχον. Ἐλένην δὲ Ἀχιλλεῖ μὲν συνοικεῖν¹⁾.

Ca și Pausania, filosoful Maxim din Tyr așază insula Leuce la gura Istrului, «Achile locuște în insula din dreptul Istrului în marea Pontică, templul lui Achile și altarele lui Achile; și de bună voie nimenea nu călătorește acolo, decât ca să aducă jertfe; făcând sacrificii, intră în templu, Ἀχιλλεὺς νήσον οἰκεῖ εὐθὺς Ἰστρον κατὰ τὴν Ποντικὴν θάλασσαν, Ἀχιλλέως ναὸς καὶ βωμοὶ Ἀχιλλέως, καὶ ἐκὼν μὲν οὐκ ἄν τις προσέλθῃ, ὅτι μὴ θύσων. Θύσας δὲ ἐπιβαίνει τῆς νεῶς²⁾.

În fine, spre a termina cu expunerea cunoștințelor celor vechi în privința determinării pozițiunei insulei Leuce, trebuie să mai amintim că istoricul Arrian, care trăia în jumătatea întâia a secolului al doilea al erei noastre, așază, din auzite, Insula Șerpilor înaintea gurei, numită Pylon, a Dunării, în loc s'o fixeze înaintea brațului Calenstoma.

În resumat, din pasagiile de până aci, citate din autorii Greci și Romani, — citate în întregime cu scopul de a sprijini afirmările noastre de mai târziu, — s'a putut vedea că anticitatea greco-romană n'a avut o idee clară despre pozițiunea insulei noastre. Unii ne spun numai că se află în Pontul Euxim, alții o pun prea la Nord, alții prea la Sud, alții o confundă cu mica insulă Borysthene, alții, în fine, o așază la gurile Dunării, fără a-i determina însă distanța. Adeseori, greșelile și afirmările unuia se găsesc neîndreptate și necontrolate la altul care-l urmează. Circuitul insulei după măsurătorile exacte moderne e de

1) Pausaniae, *Lacon.* XIX. § 11.

2) Maximi Tyrii, *Dissertatio* XV, 7.

10 stadii, după Pausania de 20, după Philostrate de 30 și după Pliniu de 80.

III

Până aci am vorbit, după scriitorii moderni și antici, despre topografia și geografia Insulei Șerpilor. Să vedem în cele următoare care este tradițiunea despre acest curios ostrov, cari au fost locuitorii și stăpânitorii lui și să studiem în urmă monumentele aci descoperite. Frumoasa poveste despre Leuce, în parte, am putut-o vedea din autorii pomeniți mai sus, în întregimea ei însă o găsim la contemporanul lui Adrian, la prea învățatul istoric și filosof Flaviu Arrian. Cităm în traducere această dragă-lasă istorisire:

«Dacă din dreptul acestei guri (Pylon a Istrului) plutești cu vântul de Nord spre largul mării, îți stă înaintea o insulă pe care o numesc unii Insula lui Achille, alții însă Cursa lui Achile, alții în fine Alba, pentru culoarea sa. Se zice că Thetis a scos-o din mare pentru fiul ei, și că Achile o locuiește. În adevăr, se și găsește în ea un templu al lui Achile și o statuie de lemn, care este o lucrare veche. Insula însă este deșartă de oameni și e păscută de capre, nu multe la număr, pe cari cei ce se opresc le aduc jertfă lui Achile. Și daruri multe sunt puse în templu, precum fiole, inele și pietre mai de preț.

«Toate aceste daruri sunt închinat lui Achile și inscripțiile de pe ele, unele în latinește, altele în grecește, în fel de fel de metre, sunt laude iarăși pentru Achile. Iar unele sunt și pentru Patroclu, de oarece îl cinstesc și pe Patroclu împreună cu Achile, acei cari vor să placă lui Achile. Și mai locuiesc pe insulă o mulțime de păsări fulice, lări și coturnice de mare, nenumărat de multe. Aceste păsări servesc templul lui Achile. În fiecare zi de dimineață ele zboară spre mare și apoi dela mare înmuindu-și aripele, zboară repede spre templu și-l stropesc. Când este stropit îndeajuns, ele mătură podeala tot cu aripele.

«Unii istorisesc și acestea, că: Dintre cei ce se coboară pe insulă, cei veniți înadins, aduc pe corăbii victime, pe cari parte le jertfesc, parte le lasă libere în onoarea lui Achile; iar cei cari vin împinși de vr'o furtună, de vreme rea cer dela însuș zeul o victimă, întrebând pe oracul în privința sacrificiului: dacă nu-i mai bine și mai folositor să înjunghie pe aceea, pe care au ales-o după chibzuiala lor, pe când pășteă, depunând în acelaș timp și prețul care li se pare lor potrivit.

«Dacă oraculul îl respinge,—căci se află și oracule în templu, — ei adaogă la preț, dacă iar respinge, adaogă iarăș, până când primind, ei cunosc că prețul e de ajuns. Atunci victima stă de voia ei și nu mai fuge. Și în chipul acesta bani mulți sunt dăruiți eroului drept preț al victimelor.

«Se mai zice, că Achile se arată în vis celor ce se coboară pe insulă, iar celor ce plutesc, când nu sunt departe de ea, li se arată pe mare și le spune ce parte a insulei este mai bună pentru debarcat și pe unde să se apropie. Alții mai spun că, fiind în veghere, li s'a arătat Achile pe catart ori pe vârful antenei, în acelaș chip ca și Dioscurii. Cu atâta doară, Achile mai puțin decât Dioscurii, căci aceștia se arată ori și pe unde celorce plutesc și cei ce îi văd sunt mântuiți, pe când acesta (Achile) se arată numai celor ce plutesc spre insula lui. Iar alții, în fine, mai spun că au văzut și pe Patroclu arătându-li-se în vis.

«Și le scriem acestea despre insula lui Achile, auzindu-le sau dela cei cari s'au coborât ei înșiși pe insulă, sau dela cei ce le-au auzit dela alții,—și mie mi se pare că nu-s vrednice de crezare. Căci eu sunt convins, că Achile a fost un erou—ca nimenea altul—judecând după noblețea și frumusețea lui, după tăria-i sufletească, după moartea-i prea timpurie, după poema lui Homer despre el, și după firea amoroasă și prietenoasă, care l'a făcut a-și dorească moartea, după a celor sieși iubiți». ¹⁾

1) Arriani, *Periplus Ponti Euxini*, 32 și 33. Traducerea acestui pasagiu s'a făcut și de Domnul S. Mehedinți, pe când se află la Paris, și s'a publicat în *Buletinul societății geografice române*, 1893.

Dintr'acest citat al lui Arrian, confirmat și de alte mărturii aduse mai sus, se vede care erà mitul despre originea Insulei Șerpilor și care erà tradițiunea ce în anticitate se legà de numele acestui ostrov. Neptun puternicul zeu al apelor, ar fi scos, la rugăciunile Thetidei, din valurile spumegânde ale mării, pentru fiul ei, insula, căreia i s'a dat numele de Λευκή, alba ¹⁾. Voià anume Thetis ca fiul său, scăpându-se odată de toate mizeriile lumii acesteia, să-și petreacă după moarte vecinicia în liniște și tihnă în îndepărtatele regiuni ale Nordului. Pe lângă numele de *Leuce* mai purta în vechime ostrovul nostru numele de «*Insula lui Achile, Achillea și Macaron* (insula fericirilor la Pliniu, în al cărui text probabil erà scris cu caractere grecești: Μακάρον).

Cele din urmă trei numiri le are insula evident după stăpânul ei, Achile, care împreună cu sufletele fericirilor (μακάρον) eroi Patroclu, Ajax, Antiloc, etc., despre cari dealtfel vom vorbi mai târziu, în loc să petreacă în câmpiile elisee, trăiesc în mijlocul celei mai periculoase mări. De unde însă numele de Λευκή, alba? Cestiunea n'a fost deslegată în anticitate și nedeslegată rămâne și în present. Cu toate aceștea, nu este fără interes să se cunoască diferitele păreri în această privință. Unii o numesc *alba* din cauza spumelor ce formează valurile isbindu-se de stâncile ei, de aceea Lycophron în pasagiul citat o nu-

1) În anticitate purtà acelaș nume, dat după colorarea albă, mai multe alte localități, dintre cari enumărăm aci câteva, după Köhler, *op. cit.* pag. 723: O peninsulă în Acarnania, numită Leucas; Leuce vis-à-vis de Cydonia din Creta; altă Leuce lângă promontoriul Itanum, tot din Creta; Albion, vechiul nume al Angliei; cinci insule lângă Lesbos, fiecare având numele de Leuce; o insula puțin depărtată de țărmul Arabiei; alta lângă țărmul Lybiei și mai multe în aceeaș parte; țărmii de mare: Laodicea, oraș al Siriei, odinioară Λευκή ἀκτὴ; țărmul de lângă Halicarnas; două localități, unul pe țărmul Lybiei, altul pe al Propontidei, etc.; promontoriul Acarnaniei, Leucas; altul în Bosforul Tracic; alt promontoriu în Eubea, altul în Lybia, etc.; munții albi ai Cretei; orașul Alba Longa, Leuce, oraș în Ionia, altul în Smirna, Λευκή ἀκτὴ, oraș grecesc în Propontida, Λευκή κάμη, oraș în Arabia, etc.

mește φαληριῶσαν σπῖλον, stâncă acoperită de spume; alții din cauza culorii albe, după cum ne spune Arrian, οἱ δὲ λευκὴν ἐπὶ τῇς χροιάς ὀνομάζουσιν; alții din cauza țărmurilor ei albi, după cum se vede în Euripide în cele două pasagii, despre cari am vorbit mai sus, λευκὴν ἐπ' ἄκτῃν și λευκὰν ἄκτῃν și după cum rezultă și din Avien, Leuce cana jugum; alții din cauza nenumăratelor păsări, cari îi acoper țărmurii, după cum rezultă din pasagiul tradus din Euripide, unde marele tragic o numește πολυόρνιθος; alții în fine, și aceștia sunt cei moderni, din cauza construcțiilor de marmoră albă, a căror urme se văd încă și astăzi pe insulă.

Populațiunea de odinioară a Leucei se compunea din păsări și animale,—despre șerpi cei vechi nu pomenesc nimic.—Dintre cele trei feluri de păsări mai trăesc și astăzi după mii de ani, numai larii cei albi și frumoși. Și întocmai după cum la Hiperborei, amoroasele lebede scoborându-se în stoluri din munții Riphei și sburând împrejurul templului lui Apolline, îl măturau cu aripile lor, tot astfel păsările Leucei, după ce-și înmuiau penele în undele mării, dând ocol templului, îl stropiau și-l măturau. Nu îndrăsniau însă să sboare pe deasupra sanctuarului eroului. Naturalistul Pliniu ne spune că «în Boeotia prepe-lițele nu pot să sboare preste hotarele țării și în Pont nici o pasăre preste templul cel sacru din insula, în care este îngropat Achile: Perdices non transvolant Boeotiae fines in Attica: nec ulla avis in Ponto, insula qua sepultus est Achilles, sacratam ei aedem»¹⁾).

Pentru caprele aduse lui Achile jertfă sau dăruite și liberate, pământul Leucei putea oferî destulă pășune. Că acestea sau astfel de animale au trăit mai mult timp sau chiar au fost cultivate pe insulă, rezultă din faptul, că sau găsit urme de staule, niște construcțiuni despre cari vom vorbi de altfel mai târziu.

Nu putem ști în afară de caprele lui Arrian ce fel de animale sălbatică și domestice vor mai fi fost pe insula.

1) Plinii, *Natur. Histor.* X, 41.

πλήρης ζώων ἀγρίων καὶ ἡμέρων după cum ne spune Pausania ¹⁾. In afară de acest călător și geograf, nimenea nu ne vorbește nici despre ulmii și plopii, așezați pe rând în jurul templului și despre cari ne spune Philostrate: «In insulă cresc și arbori, plop și ulmi, etc. ²⁾ după cum se întâmplă, cari sunt împrejurul templului și cresc în șir, Δένδρα τε ἐν αὐτῇ πεφύκει, λεῦκαί τε καὶ πελέαι, τὰ μὲν ἄλλα, ὡς ἔτυχε, τὰ δὲ περὶ τὸ ἱερόν, ἐν κόσμῳ ἦδη ³⁾».

In insulă, Achile avea un templu. Mulți scriitori, chiar dintre cei citați până aci, ne spun că Pelidul ar fi înmormântat în Leuce,—și Martianus Capella confundând Leuce cu Borysthenis comite o îndoită eroare, punând în aceasta din urmă *mormântul* lui Achile: Borysthenis, propter Achillis insulam ejus sepulcro celebratam, — în realitate însă se știe că eroul lui Homer a fost îngropat pe țărmurii Troadei. Vom reveni mai târziu asupra acestui templu celebru.

Insula și vieața de pe insulă o aflăm amănunțit descrisă în opera citată a lui Philostrate. Vom urmări pe acest scriitor, traducându-l și pe alocurea resumându-l. Cu toate că amorul își are de locuință ochii,—zice Philostrate—și de aceea poezii cântă amorul, totuș Achile și Elena înaintea tuturor, nevăzându-se niciodată unul pe altul, unul fiind la Troja, celalalt în Egipt, din auzite numai s'au iubit cu înfocare. Fiind destinați să trăiască împreună și în jurul Troii neexistând nici o insulă potrivită, Thetis se rugă de Neptun să scoată din mare vr'o insulă pentru fiul ei. Stăpânul mării o ascultă și îndreptându-și privirile pe întinsul Pontului și negăsind nici o insulă a scos din valurile mării insula Leuce, pentru Achile și Elena de locuit, pentru corăbieri însă că loc de retragere. Neptun — continuă mai departe Philostrate — creiă insula Leuce din materialul adus din Scitia și depus pe fundul mării de râurile Thermodonte, Borystene și Istru. Aci se văzură și se îmbrățișară mai întâiu Achile și Elena, aci veniră

1) Pausaniae, *loc. cit.* pag. 41.

2) τὰ μὲν ἄλλα.

3) *Heroica*, pag. 244, ed. Boissonade.

la nunta lor însuși Neptun și Amphitrite, toate Nereidele, Fluviile și Demonii, toți câți se aflau în Pont și Maeotida.... Oamenilor, cari se apropie de țărm, insula li se pare sfântă, căci ea este un liman ospitalier al navelor.

De altfel nimenea nu poate să-și facă aci locuință, nici Greci și nici Barbari. Iar cei cari vor fi debarcat în insulă după sacrificiu, trebuie să plece la apusul soarelui și să nu înopteze aci, iar dacă un vânt contrariu îi oprește de a pluti pe mare, să se repauzeze în golf pe corabii. Seara se zice că Achile și Elena se ospătează împreună și-și cântă cântece unul altuia, celebrând chiar și pe Homer. Căci Achile se fălește că musa Caliope i-a dat lui darul poeziei.

Philostrat lăudând cântecele lui Achile ne citează următorul:

«Tu renume, care dealungul nenumăratelor unde, locuești țărmurii marelui Pont, lira te cântă cu mâinile mele: Cântă-mi pe divul Homer, gloria oamenilor, gloria necazurilor mele, din cauza căruia n'am murit, din cauza căruia Patroclu al meu trăește, din cauza căruia iubitul meu Ajax este deopotrivă cu zeii, din cauza căruia cele învinse și celebrate sunt lăudate, din cauza căruia n'a perit Troja.

Ἀρχὸν παρὰ μυρίον ὕδωρ,

Μεγάλου ναίοισα πλευρὰ Πόντου,

Ψάλλει σε λύρα διὰ χειρὸς ἐμᾶς.

Σὺ δὲ, θεῖον Ὅμηρον ᾄειδε ἐμοὶ

Κλέος ἀνέρων, κλέος ἀμετέρων πόνων.

Δι' ὃν οὐ θάνων, δι' ὃν ἔστι μοι

Πάτροκλος, δι' ὃν ἀθανάτοις ἴσος

Αἴας ἐμός, δι' ὃν ἄ δορίληπτος

Ἀειδομένα σοφοῖς, κλέος, ἥρατο,

Κοῦ πέσε Τροία ¹⁾.

1) Philostrati. *op. cit.* pag. 250.

Apoi Philostrate continuă: Cam astfel erau cântecele, melodia lor însă admirabilă și divină. Și așa de puternic străbatea peste valurile mării, încât călătorii în loc de admirațiune erau cuprinși de un sentiment de groază. Cei cari au fost purtați spre această insulă spun că au auzit și freamătul cailor, și sgomotul armelor și strigătul de războiu. Iar dacă o corabie, mânăta spre Leuce, caută să ancoreze în partea de miază-noapte sau miază-zi a insulei, apare pe pupă Achile arătându-le în ce parte să cârmească luntrea. Și mulți dintre cei cari s'au întors din Leuce ne spun că îndată ce au zărit insula și îndată ce s'au abătut din nemărginita mare se îmbrățișează unui pe altul și de bucurie varsă lacrimi. După ce au salutat și au debarcat în insulă, se îndreaptă spre templul lui Achile, ca să-i aducă rugăciuni și sacrificii; iar animalul pentru jertfă vine de bună voie și se așază înaintea altarului.

Am putut vedeă din cele de până aci, că stăpânul insulei era Achile, care împreună cu soția sa, frumoasa Elena — Achile era al cincelea bărbat al acesteia — și însoțiți de eroii Patroclu, cei doi Ajax și de Antiloc, își duceau viața după moarte în liniște și fericire.

Locuitori nu se aflau în Leuce, după mărturisirea tuturor scriitorilor citați. De aci însă nu rezultă, după cum crede Köhler, că insula era deșartă de preoți, cari îngrijau templul, oracolul, vitele de jertfă și în fine tezaurul eroului.

Cu toate că nici unui muritor nu-i era permis să petreacă noaptea pe insulă, totuș, se spune că Achile, contrar obiceiurilor altor zei, era prevenitor și ospitalier. Bunăvoința și ospitalitatea lui se poate vedeă din următoarele două povestiri ce ne-au procurat Maxim din Tyr și Philostrate în operele lor citate. Un vizitator al Leucei, obosit de drum, adormi fără voie și îl apucă noaptea pe insulă. Achile îl văzu, îl deșteptă și îl duse în palatul său, unde în prezența Thetidei și a altor zeități, îl ospătă oferindu-i mâncări alese și, în vreme ce Patroclu îi vărsa vin, Achile însuș îi cântă cu lira ¹⁾.

1) Maxim din Tyr *Diss.* XV, pag. 173, la Köhler, *op. cit.*

Un neguțător, care venia des pela Leuce, și pe care Achile îl primia în totdeauna cu bunăvoință, odată a fost însărcinat, se zice, de stăpânul insulei să-i aducă din Iliu, o tânără fată troiană, pe care i-o indicase. Streinul mirându-se îl întrebă: «Ce trebuință poți avea de această sclavă din Troia? Fiindcă e din familia lui Hector, răsunse Achile, și odraslă din sângele lui Dardan și Priam». Neguțătorul crezând, că Achile e împins de amor pentru tânăra fată, îi îndeplini cererea și se întoarse după câțva timp cu juna troiană. Eroului îi păru bine de aceasta, îi mulțumi și îi ordonă să o țină în corabie, probabil după cum credea neguțătorul, fiindcă era cu desăvârșire interzis oricărei femei să calce pe insulă. Seara Achile invită pe strein în incinta templului, ca să se ospeteze împreună cu el și cu Elena. Neguțătorul sosi la ora hotărâtă, mănca și în urmă primi o însemnată sumă de bani. Achile îl declară totdeauna și pentru totdeauna oaspe al său, asigurându-l, că va face bune afaceri în negoțul ce-l poartă și că va avea o bună călătorie pe mare. Când sosi ziua Achile îi zise: Pleacă acum, ia-ți darurile și lasă-mi pe țarm fecioara troiană. Abia se depărtă de un stadiu, când neguțătorul și mateloții auziră vaetele și strigătele îngrozitoare ale nefericitei, pe care Achile o sfâșia într'o mie de bucăți ¹⁾.

Tot Philostrate ne-a mai păstrat încă o interesantă povestire despre insula Leuce. Fiicele lui Marte, războinicele Amazoane — etimologia Philostrate o reduce la α și $\mu\alpha\zeta\acute{o}s$, fără mamele, — și-au găsit sfârșitul lor în lupta cu Achile pe Insula Șerpilor. Dar să urmărim pe autorul *Heroice*: «Niște neguțători și constructori de corăbii au fost aruncați de o furtună pe țărmurii ținutului Amazoanelor, dintre Phasis și Thermodonte. Prinși de ele fură aruncați în lanțuri, pentru ca să poată apoi fi duși și vânduți Scitilor antropofagi. Pe una dintre Amazoane coprinzând-o mila de frumusețea unui tânăr prizonier, și din aceasta născându-se apoi o dragoste, se rugă cu stăruință de regină,

1) Philostrati *op. cit.* pag. 254 — 257.

soru-sa, ca străinii să nu fie vânduți. Deslănțuiți și petrecând împreună cu Amazoanele, ei începură să învețe limba acestor femei. În povestirile lor, vorbindu-le despre furtunile de pe mare, veni odată vorba și despre bogățiile templului (lui Achile), de care nu erau departe, în călătoria lor. Auzind aceasta Amazoanele se bucurară, că au pus mâna pe niște oameni cari știau să plutească și să facă și corăbii. Acești bărbați construiau din pădurile ce le ofereau un bogat material, nave potrivite pentru a le transporta cu caii lor cu tot, căci Amazoanele se decisersă acum să învingă pe Achile într'o luptă equestă — (pe jos Amazoanele erau simple femei). După ce învățară, atunci mai întâiu, arta navigațiunei, imbarcându-se de la gura Thermodontului pe cinci-zeci de corăbii, ajunseră la templul lui Achile, oprindu-se în mare la o distanță de 2000 de pași. De aci porunciră prizonierilor lor să taie arborii ce împodobeau de jur împrejur templul. Securile însă se întorceau înspre capetele și gâturile tăietorilor și în scurt timp toți căzură morți lângă arbori. Amazoanele strigând se repeziră cu furie asupra templului. Achile însă, crunt și amenințător, întocmai ca odinioară înaintea Scamandrului și a Iliului, uitându-se spre iepele ce le purtau, le îngrozî mai tare decât ca să le mai poată conduce cu frânele. Scuturându-se le trântesc jos, le călcă cu copitele, ca niște lei turbați le sfășie, le sfărâmă pepturile și le smulg brațele, pe cari le mănâncă. Sătule de carne omenească, pline de sânge și nebune, alergau pe insulă. Oprindu-se pe un promontoriu, uitându-se la întinsul mării și socotindu-l o vastă câmpie, se aruncă în mare. Apoi navele Amazoanelor, izbindu-se între ele în urma unei groaznice furtuni, se cufundară și se înecară una câte una. Multe din cele naufragiate fiind aruncate spre templu și oamenii pe jumătate vii fiind împrăștiați pe insulă, Achile făcu o purificațiune, atrăgând apele Pontului, cari trecând peste ostrovul său îl lăsară nepătat și purificat¹⁾.

1) Philostrati, *op. cit.* pag. 258—266. El ne spune tot odată că această nenorocită expedițiune s'ar fi întâmplat la anul 168 după Christos.

Ospitalitatea lui Achile se poate vedeà și din împrejurarea, că adese ori veniau în insulă oameni, cari să viziteze antichitățile și ofrandele aduse eroului. Ammian Marcellin în pasagiul citat mai sus ne spune: visis antiquitatis vestigiis, temploque et donariis eidem heroi consecratis...

Între oaspeții lui Achile se menționează eroul tesalian Protesilau, care își trăia vecincia în Chersonesul Tracic și de unde adesea ori vizită pe Achile în Leuce. Tot în această insulă Leonym, generalul Crotoniaților, vizitând într'una din zile pe Achile, întâlni și pe Elena, care îl însărcină să spună lui Stesichor că, dacă voește să-și redobândească vederea, să compună o palinodie.

Nu arare ori și Achile își părăsiă insula, fie ca să facă exerciții în *Cursa* sa, fie ca să ia parte în războaiele ce le purtau Grecii.

IV

Dupăce am fixat în partea întâia a studiului nostru topografia și geografia Insulei Șerpilor, după ce, în partea a doua, am determinat, după izvoare antice, pozițiunea ei discutând părerile diferiților scriitori greco-romani, după ce în partea a treia am vorbit despre viața pe insulă, dând în acelaș timp în rezumat lungile și puțin veridicele povești ale lui Philostrate, să vedem acum în a patra și ultima parte studiului nostru templul lui Achile, construcțiunile de pe insulă și urmele ce ni s'au mai păstrat.

Descoperirile întâmplătoare și săpăturile intenționate, făcute în secolul nostru de către Ruși în insula Șerpilor, au dat la lumină rezultate neașteptate și în acelaș timp de o mare importanță. Tradițiunea antică despre insula celebră, πολυώνυμος și μεγάλωνυμος νῆσος, după cum spun cei vechi, în fața mărturiilor moderne, se pare astăzi a fi fost adevărată.

În anul 1823 căpitanul Kritzky, din ordinul amiralului Greig, comandantul suprem al flotei rusești pe Marea Neagră, cercetând cu deamăruntul Insula Șerpilor, a dat de urmele vestitului templu al lui Achile. Notițele ce și le-a cules și însemnat cu această ocaziune, precum și planul insulei, le-a împărtășit Kritzky archeologului Köhler, care la rândul său face memoriul, citat de atâtea ori în studiul nostru.

Templul are o întindere extraordinar de mare—dovadă poate de marea venerațiune ce o datoriau Grecii eroului lor național. Forma lui este pătrată. Fiecare lature are o lungime nu mai mică decât 29,87 m. Un zid dela Nord spre Sud împarte templul în două părți egale, dintre cari jumătatea vestică e din nou împărțită în trei părți, iarăș între sine egale și însemnate pe harta noastră cu litera *g*. Corpul principal, adecă jumătatea răsăriteană a templului are în partea sudică încă un despărțământ, însemnat cu litera *m* și asemenea celorlalte trei dinspre vest. Cele trei despărțăminte *ggg* au o lungime — socotindu-se și grosimea zidurilor—de 14,93 m, pe o lărgime de 11,93 m. Despărțământul *m* are o lungime numai cu un metru mai mare, ca celelalte trei, iar lărgimea este aceeaș.

Căpitanul Kritzky a văzut în unele părți urmele zidurilor înalte de 36 cm. peste pământ, în alte locuri deabiă sau de loc nu se puteau distinge de suprafața terenului ¹⁾. În partea răsăriteană a templului, în partea principală, se află sanctuarul cu statua lui Achile. Templul aveă o poziție răsăriteană, după cum rezultă din notița lui Philostrat. Templul este îndreptat spre Maeotida, τὸ δὲ ἱερόν ἴδεται μὲν πρός τῇ Μαϊώτιδι ²⁾, și după cum rezultă din urmele ce s'au găsit. Evident însă că astăzi n'avem nici o siguranță în această privință, ci numai bănueli. Este

1) Pe harta noastră liniile groase ne indică zidurile pe cari le-a văzut Kritzky, iar cele punctate zidurile presupuse. Cu literile *d* și *e* am însemnat cele două puțuri, cu *x* cisterna din incinta templului și cu *z* stâncile ce par a fi provenit în mare din năruirea depe insulă.

2) Philostrati, *op. cit.* pag. 244.

foarte probabilă presupunerea lui Köhler că dispozițiunea antică a templului a fost modificată în timpul atâtor mii de ani. S'ar fi putut chiar ca în antichitate, adoratorii lui Achile, văzându-i templul în derăpănare să-l fi reconstruit, adăogându-i poate elemente noi; s'ar fi putut de asemenea, ca în cursul evului mediu, cultul eroului Grecilor, căzând în disuetudine prin introducerea creștinismului, să se fi făcut oarecari modificări noi. Căci cine poate ști ce fel de oameni își vor fi găsit refugiul în cursul vremurilor într'această insulă retrasă? În orice caz nu este inadmisibilă părerea că planul, pe care îl dăm noi acî după indicațiunile lui Kritzky dela începutul secolului trecut, ar putea să nu fie întocmai planul templului eroului național al Grecilor, depe timpul îndepărtatei cuceriri a Troiei.

Templul și construcțiunile Leucei se reduc, pe cât se pare, la arhitectura primitivă a Grecilor, la una din epocile arhitecturii numite Ciclopeene. Aceasta se constată din zidurile formate din blocuri mari de peatră prea puțin cioplite și din lipsa cimentului. Petrile sunt calcare și de obicei de culoare albă. Peste tot templul seamănă foarte mult în privința contrucțiunei cu templele ciclopeene ce în mare număr se găsesc în Tracia și Tesalia. Templul lui Achile, impunător prin grandiozitate, trebuia în acelaș timp să fie și o operă de artă. De sigur, în dosul acestui falnic monument, în opistodom, vor mai fi fost și camere, rezervate pentru oracol, pentru aurul, argintul și ofrandele eroului, pentru preoții și paznicii insulei. Templul eră bogat împodobit cu marmoră albă, dovadă resturile ce s'au descoperit în timpurile noastre.

În afară de urmele templului, pe cari însă în anul 1841, nu le-a mai putut recunoaște învățatul archeolog rus Murzachevici, trimis de Societatea de Istorie și Antichități din Odessa ca să facă cercetări, se mai pot vedea pe insulă și urmele unor construcțiuni, cari, sub reportul materialului, nu se deosebesc întru nimic de cele ale templului. Se vede că origina lor este aceeaș.

În dosul templului, în partea despre apus a insulei și

dealungul țărmului, se pot bine distinge încă și astăzi urmele a două ziduri, puțin răsărite din pământ și notate pe harta noastră cu literile *a a* și *b b*. Aceste ziduri, după opiniunea lui Kritzky, ar fi fost construite pentru a împedica năruirea de pe insulă, aceasta fiind înclinată în partea apuseană a sa; după părerea lui Köhler însă, pentru a preveni atacurile dușmanilor, cari ar fi căutat să năvălească în ostrovul lui Achile și să garanteze, în acelaș timp, cele două edificii ce serviau spre a închide vitele și spre a păstra bucatele aduse de călători lui Achile pentru jertfă, preoților și paznicilor pentru întreținere. De părerea lui Köhler este și Marzachevici, care în anul 1841 a putut încă vedea urmele acestor ziduri. Rândul al treilea de petre, din colțul nord-estic al insulei și însemnat pe harta noastră cu literile *c c*, nu se știe încă ce destinațiune avea.

Pe lângă urmele templului și ale zidărilor de mai sus, s'au mai găsit și desgropat în jurul sanctuarului, și pe ici-colea pe insulă, multe și interesante resturi antice. Dar e de regretat, că nici cel puțin solitara Leuce, din mijlocul mării, n'a putut rămâneă neatinsă de mânilor distrugătoare ale ignoranților veacului nostru, cari, tot în numele științei, ridicând un far pentru orientarea vapoarelor, au prăpădit totul.

De ceea ce nu s'au atins cei vechi, din cauza venerațiunei pentru Achile, de ceea ce nu s'au atins cei din evul mijlociu și modern, din cauza temerei de șerpii, pe cari îi credeau veninoși, de aceasta s'au atins tocmai, lucru curios, contimporanii noștri. Acei pentru cari fiul Thetidei nu mai apărea sfânt și insula lui sacră, vaporul basat pe rezultatele științei, asigurându-i împotriva furiei lui Neptun; acei pentru cari șerpii cei negrii, în urma rezultatelor științei zoologice, nu mai apăreau veninoși și vătămători, aceia tocmai, neținând seamă de trecutul insulei, au sfărâmat și nimicit aproape toate resturile falnicului monument. Constructorii farului din anul 1837, în loc să-și pearză vremea și să se obosească cu transportarea petrelor dela țărmul insulei, au găsit mai avan-

tagios să desgroape temeliile vechiului templu. Deaceea, în 1841 Murzachevici n'a mai găsit bazele templului, ci numai sfărâmături de piatră așezate în stânjini cubici. Acest vandalism a făcut ca să nu mai avem astăzi decât numai câteva bucăți, cari să ne grăiască de minunatul monument al Leucei.

Iată-le:

În anul 1828 s'au descoperit numeroase fragmente de marmoră și de piatră calcară, bucăți dintro cornice frumos și cu îngrijire lucrată. Dar deja înainte de această dată, la 1814, după cum ne spune Köhler în memoriu-i dela 1825, căpitanul unei corăbii italiene a luat din Insula Șerpilor, «les morceaux les plus considerables et un chapiteau de colonne aussi en marbre blanc» ¹⁾.

În anul 1839 după deciziunea guvernatorului militar din Basarabia, P. I. Teodorov, învățatul P. V. Soloviev, corespondent al Societății de Istorie și Archeologie din Odessa, făcând cercetări în insulă, a găsit multe urme vechi, blocuri de marmoră, între cari o bucată de piatră cu inscripție, câteva bucăți de cornice, monede și alte obiecte mărunte. Inscripția o vom reproduce mai jos.

Anul următor, Sideri, un comerciant din Ismail, aduse din Insula Șerpilor, câteva table de marmoră și diferite mărunțișuri.

În anul 1841, Murzachevici, dela care împrumutăm aceste date, făcând cercetări amănunțite, a aflat câteva bucăți de marmoră, de piatră calcară albă, întocmai ca și marmora, o inscripție cu câteva litere, cari nu ne pot da nicio fraasă, monede și obiecte mici.

Inscripțiuni s'au găsit trei, dintre cari două se păstrează în Odessa și una în muzeul nostru din București. Iată-le în ordinea descoperirii lor:

1. Prima e găsită de P. V. Soloviev și dăruită în 1850 muzeului societății din Odessa. E săpată pe o piatră albă de calcar, lungă de 0,75 m., lată de 0,63 m. și înaltă de 0,26 m. și puțin cam stricată.

1) Köhler. *op. cit.* pag. 605.

..... ΝΕΣΤΡΑΤΟΑΧΙΑΛΕΙ

..... ΗΣ ΜΕΔΕΟΝΤΙΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΙ

Σ

Μενέστρατο(ς) Ἀχιλλεῖ

(Λευκ)ῆς μεδέοντι Ὀλβιοπολίτης,

adecă «Menestratos Olbiopoliteanul a ridicat o statuă lui Achile, stăpânul Leucei».

2. A doua inscripțiune s'a găsit pe fundul unui λίχνος de lut, nu prea bine lucrat. Vasul e mare, negru peste tot, afară de gât și mâner, cari sunt colorate în galben. «Un oarecare Glaucos, probabil chiar aducătorul de jertfe, voia să lase în scris amintire de jertfa sa, dar nefiind în deajuns instruit, a scris: ΓΛΑΥΚΟΣ ΕΞΗΝΝΑΙΟΕΟ, n'a sfârșit însă, ci a dat altuia mai iscusit și mai instruit care a terminat-o astfel:

ΓΛΑΥΚΟΣ ΜΕ ΑΝΕΘΗΚΕΝΑΧΙΑΛΛΗΙ ΛΕΥΚΗ
ΜΕΔΕΟΝΤΙ ΓΑΙΙ ΕΞ ΠΟΣΙΔΗΟ,

adică, Glaucos din Posidia pe mine m'a închinat lui Achile stăpânitorul pământului Leuce. Acest vas fără îndoială este una din acele jertfe numeroase ale corăbierilor aduse lui ΑΧΙΑΛΕΙ ΠΟΝΤΑΡΧΕΙ»¹⁾.

3. A treia inscripțiune, mai mare decât cele precedente, de 15 rânduri, se află pe o peatră astăzi în Muzeul nostru Național. Peatra calcară — nu marmoră cum afirmă în anul 1885 învățatul E. Egger, care cel dintâiu a publicat-o²⁾ — are o înălțime de 1,12 m., o lățime de 0,24 m. și o grosime de 0,17 m. După urmele ce se văd încă pe ea, a trebuit să servească de bază unei statui astăzi dispărute. Inscripțiunea în fotografie i-a comunicat-o lui Egger,

1) Murzachevici, în *Zapiski*, vol. II, pag. 414.

2) *Bulletin de Correspondance Héléniqne*, IX, 1885.

— prin baronul d'Avril, — dr. Val. Vignard, medicul șef al Comisiunii Europene pe Dunăre, cu reședința în Sulina. Textul inscripțiunei defectuos cetit, după fotografie, de Egger, într'una din ședințele Academiei de Inscriptiuni și Litere din Paris, în anul 1885, a fost restabilit după original și publicat de d. Gr. G. Tocilescu în *Neue Inschriften aus der Dobruđscha* în 1887 ¹⁾.

///////////////////////////////////
 ///////////////////////////////////
 ΟΛΒΙΟ //////////////////////////////////
 ΑΝΚΑΙΤΟΥΣΤΕΚΑΤΑΛΑΒΟΙ
 ΑΙΣΤΕΙΑΙΤΩΝΕΛΛΗΝΩΝ
 ΚΤΕΙΙ ΑΙΤΟΥΣΜΕΘΑΥΤΩΝΕΚΤΗΝ
 ΕΒΑΛΕΝΚΑΙΠΑΡΑΓΕΝΟΜΕΝΟΣΙΣΤΗΝΠΟΛΙΝ
 ΑΛΑΚΑΙΜΕΓΑΛΑΧΡΗΣΙΜΟΣΓΕΙΟΝΕΝΤΩΙΔΗ
 ΟΛΒΙΟΡΟΛΙΤΩΝΚΑΙΔΙΑΤΑΥΤΑΟΔΗΜΟΣ
 ΟΝΚΑΙΣΩΝΤΑΕΤΙΜΗΣΕΝΔΩΡΕΑΙ
 ΕΛΕΥΤΗΣΑΝΤΑΕΘΑΥΕΝΔΗΜΟΣΙΑΙ
 ΝΤΩΙΔΗΜΩΙΤΩΝΟΛΒΙΟΡΟΛΙΤΩΝ
 ΑΥΤΟΥΕΙΚΟΝΑΟΡΩΣΑΝΑΙΤΕΡΡΑΣΕΙ
 ΝΗΜΟΝΕΥΩΝΤΑΙΚΑΙΗΠΟΛΙΣΦΑΝΕΡ
 ΣΕΛΛΗΣΙΝΟΤΙΚΑΙΤΗΣΝΗΣΟΥΡΟΛ- / 15
 ΡΟΕΙΤΑΙΚΑΤΑΤΑΡΑΤΡΙΑΚΑΙΤΟΥΣ
 ΝΟΥΣΕΙΣΑΥΤΗΝΚΑΙΖΩΝΤΑΣΤΙΜ
 ΙΝΑ//ΟΙΣΑ/ΙΛΣΑΡΟΔΙΔΩΣΙ

.....

 Όλβιο[πολ]

αν και τούς τε καταλαβόντας

- 5 θάλασσαν λη]στείαί τῶν Ἑλλήνων
 ἀπέ]κτει[νεν κ]αί τούς μεθ' αὐτῶν ἐκ τῆς ν-
 ήσου ἐξ]έβαλεν καί παραγενόμενος ἰς τὴν πόλιν

1) Archäol. epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn. XI, fasc. I.

πο]λλά καὶ μεγάλα χρήσιμος γέ[γ]ονεν τῷ δή-
 μῳ] Ὀλβιοπολιτῶν καὶ διὰ ταῦτα ὁ δῆμος
 10 αὐτ[ὸν καὶ ζῶντα ἐτίμησεν δωρεᾷ
 καὶ τ]ελυτήσαντα ἔθαψεν δημοσίαι,
 ἔδοξε[ν τῷ δήμῳ τῶν Ὀλβιοπολιτῶν,
 στήσαι] αὐτοῦ εἰκόνα ὅπως ἂν αἱ τε πράξει[ς
 αὐτοῦ μ]νημονεύωνται καὶ ἡ πόλις φανεο[ροῖ
 πᾶσι τοῖς] Ἑλλήσιν ὅτι καὶ τῆς νήσου πογ[εί-
 15 τας περὶ πολλοῦ] ποεῖται κατὰ τὰ πότρια καὶ τοὺς [φι-
 λους καὶ εὐ]νους εἰς αὐτὴν καὶ ζῶντας τιμ[αῖ καὶ
 τελευτήσας]ιν α[ὐτ]οῖς ἀξίας ἀποδίδωσι
 χάριτας κτλ].

După cum se vede, textul inscripțiunei acesteia nu este complet. De aceea, nici nu-l traducem. Iată însă, după Egger, ceeace totuș putem cunoaște:

«1. Că inscripțiunea nu este originară din insula Leuce, ci din Olbia sau Olbiopolis, de pe continentul opus; 2. că ea cuprinde un decret al Olbiopolitanilor, decret conceput după un formular cunoscut în arhivele lapidare ale cetăților grecești, între altele Bizanțiul și Olbia; 3. că decretul aveă de obiect onorarea unui personagiu mort, personagiu al cărui nume lipsește și care probabil eră un cetățean din Leuce; 4. că Olbiopolitani îi îngropaseră pe cheltuiala publică, că-i ridică o statuă, și că blocul de marmoră (de peatră) cu textul inscripțiunei, trebuia să servească de bază acestei statui, ceeace am cunoaște mai bine, dacă s'ar fi păstrat și partea superioară, căci fără îndoială s'ar găsi urmele, prin care baza se încheia cu statua» ¹⁾.

Pelângă aceste trei inscripțiuni s'a mai găsit pe insulă și se află astăzi în Muzeul din Odessa următoarele resturi antice:

Un fragment dintr'un vas frumos, lucrat de Epictet, fiul lui Ikosthenos, după cum rezultă din inscripția ΕΠΙΚΤΕΤ ΙΚΟΣΘΕΝ ΕΠΟΙΕΣ.

1) Egger, *Inscription de l'Île de Leuce*, în Buletinul citat, pag. 377.

Alături cu acest fragment s'a mai descoperit o statuă mică de lut, reprezentând un copilăș și câteva jucării tot de lut.

Un alt vas de lut poartă inscripția:

ΚΟΟC
ΙCΜΗ
ΠΑCΑΝ

Mai multe inele de fer și câteva de bronz, dovedesc o lucrare ordinară. În inele au fost puse petre fără preț și chiar sticle colorate, având pe ele reprezentate în relief zeități ca Serapis, Jupiter, Diana, Pallas, Apolon, Marte, Mercur, Hygia, Victoria etc. sau chiar animale ca de pildă lei, iepuri, tauri, câini, păsări etc. Pe un inel se găsește scris întors ΟΙΒΛΟ (Ολβιόπολις).

S'au mai descoperit pelângă acestea încă 6 arșice, mici statuete reprezentând oameni, un cocoș, cue de fer și de bronz, petricele colorate pentru colier, agrafe, ace cu gămălii, un olan semi-rotund de pe coperișul templului, o amforă și opt vase de diferite mărimi, toate de o lucrare ordinară¹⁾.

Toate obiectele au fost aduse în insulă probabil în timpul când templul lui Achile eră în splendoare.

Cercetările făcute până la anul 1850 au descoperit o mulțime de monede, peste 2000, dintre cari vr'o 600 putând fi curățite de rugină, au fost cetite²⁾. Ele au fost publicate de N. Murzachevici³⁾ și sunt din:

1) Murzachevici, *op. cit.* pag. 415.

2) Cele mai vechi au fost descrise de Mionnet în *Description des medailles antiques grecques et romaines*, de Blaremborg în *Choix de medailles antiques d'Olbipolis* și alții.

3) Murzachevici, *Zapiski*, vol. III, fasc. 2, an 1853.

a) Megara Siciliei	2	u) Adramythium	1
b) Tyras	5	v) Lampsac	2
c) Callatis	5	z) Abydos	1
d) Dionysopolis	3	aa) Efes	1
e) Istros	3	bb) Heraclea din Ionia	1
f) Markianopolis	6	cc) Insula Chios	1
g) Nicopolis	2	dd) Prusia	1
h) Tomis	29	ee) Cyzic	4
i) Anchial	3	ff) Apollonia din Caria	1
j) Byzanțiu	5	gg) Patara	1
k) Adrianopolis	1	hh) Perga	1
l) Haraclea din Bithinia	3	ii) Deale lui Lisimac	1
m) Mesembria	1	jj) » » Rimital- cus, rege al Traciei	2
n) Nicea	1	kk) De-ale lui Inismeus, rege al Callipizilor	1
o) Odessus	4	ll) De-ale lui Chanitus	3
p) Ferae	1	mm) » » Ilios	1
q) Pylos	1	nn) » » Kesma- gaku	2
r) Amastris	2		
s) Nicomedia	2		
t) Tios	6		

Pelângă aceste monede grecești, romane și callipidice ¹⁾ s'au mai găsit încă câteva tătare, turcești și polone.

În resumat, descoperirile ce s'au făcut în veacul al XIX în Insula Șerpilor, descoperiri în urma unor săpături în pripă și poate nu prea sistematice, au dat la lumină un material anticaric foarte bogat. Când acest material, găsit aproape la suprafața pământului, îl comparăm cu cel desvălit în alte locuri, de pildă cu cel dela Tropaeum Trajani din Dobrogea, trebuie să ne uimească marea diferență. Două mii de monede în Insula Șerpilor, și deabia câteva într'un oraș întreg! E foarte probabil, părere ce o enunță Köhler, că în insula Leuce n'au fost stabilimente permanente sau de o lungă durată. De altfel nici solul expus din toate părțile, intemperiilor nu eră sufi-

1) Callipizii se nascură din amestecul Elenilor cu Sciții și Tracii în apropierea orașului Olbios.

cient ca să producă destulă hrană pentru familii. Dacă Insula Șerpilor ar fi devenit o locuință permanentă, desigur s'ar fi distrus cu totul urmele antice, ca d. ex. vase, statuete etc. și de bună seamă marea cantitate de monede greco-romane ar fi dispărut prin cultivarea pământului. Teama de Achile odinioară, frica de șerpi mai apoi și sărăcia împreună cu nesiguranță în totdeauna, au împedicat pe oameni să se stabilească cu locuințele în solitaria insulă.

În fine, înainte de a termina aceste notițe asupra Insulei Șerpilor, să mai adăogăm încă câteva cuvinte asupra istoricului ei. Cu trecerea vremii și cu introducerea creștinismului pierind tradiția despre Achile, a pierit și tradiția despre Leuce. E adevărat, că în secolul al X-lea Anonymul Ravennat amintește de insula lui Achile dela Dunăre; această cunoștință o are însă dela scriitorii clasici, iar nicidecum din tradițiunea timpului său¹⁾.

În evul mediu Insula Șerpilor poartă mai multe numiri, cari de cari mai arbitrare. Se spune că ea s'a numit *Selina* sau *Cacearia*, probabil Chazaria, numire luată dela neamul Chazarilor, cari au stăpânit-o, sau *Isola Rosia*, adică rusă, sau *Nisi*, sau *Rubra* și *Rubea* etc.

În harta lui Fredutius de Ancona din secolul al XV-lea, Insula Leuce o găsim numită *Fidonixi*, vorbă coruptă din *Phidonisi* sau *Fidonisi* din ὤφις și νῆσος, Insula Șerpilor sau cu numele turcesc *Ilan Adassi*²⁾.

La anul 1856 Insula Șerpilor devine proprietate turcească, iar la 12 Aprilie 1879 e ocupată de Români, fiind ministru de războiu Dabija.

1) Anonym. Reven. VI, c. 19, la Köhler, *op. cit.* pag. 607.

2) Amănunte vezi în Köhler, *op. cit.* pag. 607.

TABLELE CERATE DESCOPERITE IN TRANSILVANIA

CAP. I.

Textul Monumentelor

No. 1. (anul 142 d. Chr. mai 16=Blaj).

Pag. I. Dasius Breucus emit mancipioque accepit | pue-
rum Apalaustum, sive is quo alio nomine | est,
n(atione) Grecum, apocatum¹⁾ pro uncis dua-
bus | *) DC de Bellico Alexandri, f(ide)
r(ogato) M. Vibio Longo. | esse | Eum puerum
sanum traditum furtis noxaque | solutum, erro-
nem fugitium²⁾ caducum³⁾ non esse | prestari:
et si quis eum puerum, q(uo) d(e) a(gitur),
| partenve⁴⁾ quam quis ex eo evicerit, q(uo)
m(inus) | emptorem s(upra) s(criptum) eunve⁵⁾
ad q(uem) ea res pertinebit | uti frui habere

1) adică *apochatum*, cum se vede în No. 4 v. 4.

2) *fugitivum* în scrierea externă.

3) *kaducum* extern.

4) *partemve* ext.

5) *eumve* ext.

*) Semnul Steluței indică aci semnul convențional latin pentru
Denari, adică un X tăiat la mijloc cu o dungă horizontală.

Pag. II.

possidereq(ue)¹⁾ recte liceat: | tunc²⁾, quantum
id erit quod ita ex eo evic- | tum fuerit.
t(antam) p(ecuniam) duplam p(robam) r(ecte)
d(ari) f(ide) r(ogavit) Dassius Breucus³⁾ d(ari)
f(ide) p(romisit) | Bellicus Alexandri. Id[em]
fide sua esse | iussit Vibius Longus. | Proque
eo puero, q(ui) s(upra) s(criptus) est, pretium
| eius * DC accepisse et habere se dixit |
Bellicus Alexandri ab Dasio Breuco. |
Act(um) kanab(is) leg(ionis) XIII g(eminae)
XVII kal. Junias | Rufino et Quadrato cos.

Pag. III.⁴⁾

Appi Procli vet(erani) | leg(ionis) XIII g(eminae)
| Antoni Celeris | Iul(i) Viatoris | Ulp(i)
Severi- | ni. | L. Firmi Primiti- | vi. | M. Vibi
Longi | fideiussor(is) | Bellici Alex[a]n- | dri
vendit(or)s.

No. 2. (a. 139 mart. 17=lung. m 0,16, lat.
0.43=Pesta).

Pag. I.

Maximus Batonis puellam nomine | Passiam,
sive ea quo alio nomine est, an- | circiter
p(lus)m(inus) empta sportellaria⁵⁾ | norum sex
emit mancipioque accepit | de Dasio Verzo-
nis Pirusta ex Kaviereti[o] | * ducentis quin-
que. | Iam puellam sanam esse a⁶⁾ furtis
noxisque⁷⁾ | solutam, fugitium⁸⁾ erronem non

1) possideretque ext.

2) liceatum ext.

3) Dassius Breuci ext.

4) Numele marturilor.

5) Vorbă necunoscută. Momsen zice: «Fortasse puella cum matre empta est infans ita, ut pro ipsa pretium non computaretur, sed accessionis et quodammodo corollarii.... ita usurpatum esse demonstrare nequeo».

6) a omis în scriptura externă.

7) noxaque ext.

8) fugitivam ext.

esse | praestari. Quot si quis em¹⁾ puellam |
partemve quam ex eo quis evicerit, | quominus
Maximum Batonis quo- | ve ea res pertinebit
habere possi- | dereque recte liceat, tum quanti |
ea puella empta est, tam²⁾ pecunim³⁾

Pag. II. et alterum tantum dari fide rogavit | Maximus
Batonis, fide promisit Dassius | Verzonis Pi-
rusta ex Kaviereti. | Proque ea puella, quae
s(upra) s(cripta) est, * ducen- | tos quinque
accepisse et habere | se dixit Dasius Verzonis
a Maximo Batonis |

Actum Karto XVI K. Apriles | Tito Aelio
Caesare Antonino Pio II et Bruttio | Prae-
sente II cos.

Pag. III⁴⁾. Maximi Ve | neti princi- | pis | Masuri Messi |
dec(urionis). | Anneses An | dunocnetis. | Plani
Verzo | nis Sciaietis. | Liccai Epicadi | Marci-
niesi. | Epicadi Plaren- | tis, qui et Mico | Dasi
Verzonis | ipsius vendi- | toris.

No. 3. (a. 159 mai 6=lung. 0.178, lat.
0.13=Pesta).

Pag. I. Andueia Batonis emit manci[pioque accepit] |
Domus partem dimidiam interantibus partem
[dex-] | tram, que est Alb(urno) maiori vico Pi-
rustar[um in]t[er] ad[fin]es Platorem Accep-] |
tianum et Ingenum Callisti⁵⁾ * trecentis de
Veturi[o Valente. | Eam domus partem dimi-
diam, q(ua) d(e) a(gitur), cum su[is] s[ae]pibus
sae- | pimentis finibus aditibus claustris fienes-

1) eam ext.

2) a trebuit să fie tantam.

3) pecuniam ext.

4) Numele marturilor.

5) Scriptura externă mai adaugă «*filium et si quo ali adfines sunt et viam publicam*».

tris ita uti | clao fixsa et optima maximaque
est¹⁾, h(abere) r(ecte) l(iceat). | [E]tsi quis eam
domum partemve quàm quis[e]x [ea] | evicerit,
q(uo) m(inus) Andueia Batonis e(ive) a(d)
q(uem) e(a) r(es) p(ertinebit) h(abere) p(os-
sidere | u(suque) c(apere) r(ecte) l(iceat), qu[o]d
ita licitum n[on] erit²⁾, l(antam) | p(ecuniam)
r(ecte) d(ari) f(ide) r(ogavit) Andueia Batonis³⁾,
fide promisit | Veturius Valens. Proque ea
do[mu] partem | [dim]idiam pretium * CCC
Vetur[ius] V[alens].

Pag. II. a[b A]n[du]lei[a] Ba[tonis] accepiss[e et] ab[er]e
se dixit. | Convenitq(ue) int[e]r eos, [uti] Ve-
turius Va[lens] pro ea] domo tributa usque ad
recensum dep[e]n[dat.] | Act(um) Alb(urno) ma-
iori prid. nonas Maias | Qui[n]tillo et Prisco
cos.

Pag. III⁴⁾. L. Vasidius V[i]c-[tor] sig(navit). | T. Fl(avi)
Felicis | M. Lucani Melio-[ris] Platoris Carpi. |
T. Aureli Prisci. | Batonis Annaei | Veturi Va-
lentis vendi-[toris].

No. 4. (a. 160 oct. 4=Blaj).

Pag. I. Cl(audius) Julianus mil(es leg(ionis) XIII g(emi-
nae) 5) Cl(audi) Mari emit mancipio- | que
accepit mulierem nomine Theodotem, sive ea |
quo alio nomine est, n(atione) Creticam, apo-
chatam pro uncis | duabus, * quadringentis vi-
ginti de Cl(audio) Phileto, | f(ide) r(ogato)]
Alexandro Antipatri. | Eam mulierem sanam

1) Andueia Batonis ext.

2) Ext. adaus «tum quantum id erit quod ita habere possidere
licitum non erit».

3) dari adaus ext.

4) Numele marturilor.

5) centuria.

traditam esse emptori s(upra) s(cripto): et si
 | quis eam mulierem, q(ua) d(e) a(gitur), par-
 tenve quam quis ex ea | evicerit, (q(uo) m(inus)
 emptorem s(upra) s(criptum) eunve, at¹⁾ quem
 | ea res pertinebit, uti frui habere possidereque
 recte | liceat, tunc, quantum id erit, quot ita ex
 ea quit.

Pag. II. evictum ablatunve fuerit, sive quot ita licitum |
 non erit, tantam pecuniam probam recte dari
 f(ide) r(ogavit) | Cl(audius) Julianus mil(es) l(e-
 gionis) s(upra) s(criptus) d(ari) f(ide) p(romisit),
 Cl(audius) Philetus. | Id fide sua esse iussit
 Alexander Antipatri. Inque eam mulierem, quae
 s(upra) s(cripita) est, pretium eius * CCCCXX |
 accepisse et habere se dixit Cl(audius) Philetus
 a Claudio | Juliano mil(ite) s(upra s(cripto)).
 | Act(um) canab(is) leg(ionis) XIII g(eminae) |
 IIII nonas Octobres Bradua | et Varo cos.

Pag. III²⁾. Val(eri) Valentis | (le)g XIII g. | Cn. Vari A.. ae |
 | Ael(i) Dionysi vet(erani) | leg(ionis) | Paulini
 s... ris | Iul(i) Victorini | Αλεξανδρει | Αντι-
 πατρι | σεκοδα αυξ- | τωρ σεγναι³⁾ | Cl(audi) Phi-
 leti vendi- | toris ibsius.

No. 5. (a. 167 mart. 28=lung. 0.162, lat.
 0.085=Berlin.)

Pag. I. Inter Cassium Frontinum et Iulium | Alexan-
 drum societas dani[st]ariae⁴⁾ ex | X Kal. Ia-
 nuarias q(uae) p(roximae) f(uerunt) Pudente
 e[st] Polione cos. in | prid[i]e idus Apriles
 proximas venturas ita conve- | n[i]t ut quid-

1) d ext.

2) Numele marturilor.

3) adecă secundus auctor signavi. Dig. 21, 2, 4 pr. «fideiussorem...
 quem vulgo auctorem secundum vocant.»

4) adecă negotium mensae argintariae, dela δανειστική.

q[ui] (d)in ea societati arre- | natum¹⁾ fuerit lucrum
damnumve acciderit, | aequis portionibus s[us]-
cip]ere debebunt. | In qua societate intuli[t]
Iulius Alexander nume- | ratos sive in fructo *
[qu]ingentos et Secundus | Cassi Palumbi ser-
vus a[ctor] intulit * ducentos | p[ro] (F)ron]ti-
no. . . . | Sexaginta septem s . . c . .
um . . s.

Pag. II. (mi)ssum Alburno d[ebe]bit. | In qua so-
cie[tate] si quis d[olo] ma]lo fraudem fec[isse]
de- | prehensus fue rit], in a[sse]uno * unum .
. | [denarium] unum * XX. . . . alio in-
ferre deb[ebi]t] et tempore perac[t]o de[duc]to
aere alieno sive | sumam s(upra) s(criptam)
s[ibi] recipere sive], si quod superfuerit, | di-
videre d[eb]ebunt]. Id d(ari) f(ieri) p(raestari)que
stipulatus est | Cassius Frontin[us, spo]pon] dit
Iul(ius) Alexander. | De qua re dua paria
[ta]bularum signatae sunt. | [Item] debentur
Lossae * L, quos a socis s(upra) s(criptis)
accipere debebit. | [Act]um Deusa]re V kal.
April. Vero III et Quadrato cos.

Pag. III. Inter Cassium Frontinum et | Iul[i]um [Alexan-
drum societa]s dan[i]. | s[tariae].

No. 6. (a. 164 mai 20=Cluj).

Pag. I. [Macri]no et Celso cos XIII Kal. Junias. Fla-
vius Secundinus scripsi rogatus e Mem- | mio
Asclepi (filio), quia se lit[ter]as scire negavit,
it quod dixit se locas[se] et locavit | operas
s[ua]s opere aurario Aurelio Adjutori ex ha[c]
die [in] idus Novembres | proximas [* sep]tua-
ginta liberisque. [Mercede]m per [te]mpora

1) *arrha* e aceiaș vorbă ca românescul *arvună*. Amanetul *pignus*, uneori se zicea și *arrha*.

accipere | debebit. S[u]as operas sanas va[le]n-
tes [ede]re debebit conductori [s(upra)s(cripto)].
| Quod si invito condu[c]tore recedere aut ces-
sare voluer[it, da]re | debebit in dies singulos
HS V (sextertios quinque) numeratos.....c...
[Quod si] | fluor impedit, pro rata computare
debebi[t]. Conductor si tem[po]- | re peracto
mercedem sol[v]endi moram fecerit, ead[em]
p[oen]a | tenebitur exceptis cessatis tribus.
Actum Immenoso majori | Titus Beusantis |
qui et Bradua | Socratio Socra- | tionis |
[M]emmius Asclepi. ¹⁾

No. 7. (a. 163 oct. 23=lung. 0.158, lăf.
0.085=Pesta).

Pag. I. Laelia[no] et [Pa]store cos. X k[a]l. Novembr.
Adjutor Macari scripsi rogatus | [co]ram ipso
pra[e]senti L. Vlpio Valerio, quia s[e] litteras
scire negavit, it q[uod] di- | xit: se loca[sse] et
locavit Socrati S[o]c(r)atis [op]eras suas ex
[ha]c [d]ie in i[dus] | sequentes anno uno *
[sept]aginta. Mer[c]edes suis tem[poribus] solv |
entu[r]. | Quas operas sanas valentes [ede]re
debebit... [con]ductor..... | impedit... [de]be-
[bit]... dis-cedere vel cessare... | cessatis.... A[ct]
A[l]l[b] ma[iori].

No. 8. (lung m. 0.142; lat. 0.065=Pesta).

Pag. I. ...cus ²⁾ scripsi rogatus per... m Restitutum ag-
nomi(ine) | Senioris quia se litter[a]s scire ne-
gavit: fatetu[r] | se locasse et [l]oca[v]it oper[as]

1) Aceste cinci rânduri de subsemnături sunt scrise oblic pe tabla cerată.

2) Probabil Dorcus, dupe Zangemeister, în C. I. L. III. p. 949.

s]uas opere aurarioius | quidquit opus fu-
erit ex hac die in id[uls] | Novemb. proximas
venturas Tito Beusantis qui | et Bradua *
centum quinque. Ex qua mer- | cede a[d]huc in
cesso accepit * viginti quin- | qu[e]. Reliqua(m)
mercedem per tempora | acci[pe]re debebit.
Quas operas sanas valen- | tes edere debebit
conductori s(upra) s(cripto). Quod si | in[vit]o
conductore a re cessa[b]it in dies.....

No. 9. (a. 162 iun. 20—Blaj și Cluj).

Pag. I. * centum quadraginta sortis et eorum | usuras
ex ea die sing(ulas) centensimas, quandiu |
abstinuerit ¹⁾, id utrumque probos recte dari
| f(ide) r(ogavit) Anduenna Batonis, d(ari) f(ide)
sue promisit | Iulius Alexander: quos eae
reddere debe | bit, qua die petierit, cum usuris
s(upra) s(criptis). | Id utrumque sorte ²⁾ et usu-
ras probos recte | dari fide rogavit Anduenna
s(upra) s(cripta), | dari fide sua promisit Iulius
Alexander | Actum Deusare ¹⁾ XII kal. Iulias
Rustico II et Aquilino cos.

No. 10. (a. 162 oct. 20—lung. m. 0,17, lăf.
0.83=Pesta).

Pag. I. * LX, q(ua) d(ie) p(etierit), p(robos) r(ecte)
d(ari) f(ide) rogavit Jul(ius) Alexander, dari
f(ide) p(romisit) ³⁾ | Alexander Cari ⁴⁾, et se

¹⁾ adică nu.

²⁾ sortem ext.

³⁾ Deusarae în scriptura exter. Numele marturilor nu se poate bine
ceti.

⁴⁾ În scriptura exterioară sunt toate complet scrise.

eos * LX, q(ui) s(upra) s(cripti) s(unt), mutuos |
 numeratos accepisse et debere se dixit. | Et
 eorum usuras ex hac die in dies XXX J I ¹⁾ |
 dari Iul(io) Alexandro e(ive) a(d) q(uem) e(a)
 re(s) p(ertinebit) f(ide) r(ogavit) Iul(ius) Ale-
 xander, | dari f(ide) p(romisit) Alexander Caricci.

Pag. II. Id fide sua esse iussit Titius Primitius d(ie)
 s(upra) s(crupta) s(ortem) | c(um) u(suris) r(ecte)
 p(robe) s(olvi). | Act(um) Alb(urno) maiori XIII
 k. novembr. | Rustic(o) II et Aquilino c[ols].

Pag. III ²⁾. L. Vasidi Vi[c]toris | . . . ctati. as | Batonis
 Pr. . . vi | Tovetis | Titius Prim- | itius | Alexandr
 Carrici i[p]- | sius debitori[s].

No. 11. (lung. poll. 6.2, lăf. 2.3=Alba-Iulia)¹

Pag. I. καὶ τῶν λοιπῶν κ' γων * κγ' κ[αί] | τούτων
 ἑκατοστῇ[ν τίσει]ν ἀπὸ τῆς | προγεγραμμένης
 ἡμέρας εἰς [τὴν δ']κ. Ὁκ[τω- | βρίας] ἐὰν
 δὲ μὴ ἀποδώσ[οι εἰς] τὴν ἡ- | μέραν ὠρισ-
 μένη[ν], ἀποδώσω ὥ[ς] | παρίον. ἔτι * κέ
 Ἐγένετο εἰς [Αλ]β[ουρ]- | νὸν μεγάλῃν ³⁾.

1) Centesimas singulas.

2) Numele marturilor.

3) După cum se vede, textul acestei table nu e complet. Dettlesfen presupune că începutul ar fi cam acesta. Γάιος Τίτω χαίρειν. Τῶν χρημάτων, αἱ μοι παρεγγυῆσαι ὑπισχνοῦ εἰς τῆς ἡμέραν τὴν δεῖνα, ὧν ἡν σοι ἀποδώσειν εἰς τὴν δ'καλάνδας Ὁκτωβρίας ὑπισχνοῦμαι τῶν τόσων *τόσους. Textul complet latin ar fi: «Gaius Tito. Rerum, quas mihi te traditum esse promisisti die hac vel illa (probabil a. d. . . . K. Oct. promitto, scilicet pro parte earum *tot vel tot, et pro reliquis . . . *XXII et horum centesimam usuram me soluturum esse ex die supra scripta ad. III k. Octobres si vero non tibi dedero die praestituta, dabo ut additamentum etiam * XXV. Actum Alburni maioris».

No. 12. (a. 167. mai 29=lung. m. 0.165,
lăf. 0.081=Pesta.

Pag. I. Vero III Quadrato cons. IIII kal. Iunias | *
quincuaginta L commendatos Lupus Ca-|rentis¹⁾
dixit se accepisse et accepit a Iulio | [Al]exan-
dro, quos ei reddere deb[et] | sine ulla contra-
versia. | Actum Albur[no] maiori

No. 13. (a. 167. febr. 9=lung. m. 0.16, lăf.
0.13=Pesta).

Pag. I. Descriptum et recognitum factum ex libello,
qui propositus | erat Alb(urno) maiori ad sta-
tione²⁾ Resculi, in quo scriptum erat³⁾ id quod⁴⁾
i(nfra) s(criptum) est. |
Artemidorus Appolloni magister collegi Iovis
Cerneni et | Valerius Niconis et Offas Menofili
questores collegi eius- | dem posito hoc
libello publice testantur: | ex collegio⁴⁾ s(upra)
s(cripto), ubi erant ho[m](ines) LIIII, ex eis non
plus | remasisse ad Alb(urnum)⁵⁾ quam quot
h(omines) XVII: Iulium Iulli quoque | comma-
gistrum suum ex die magisteri sui non acces-
sisse | ad Alburnum neq[ue] in collegio: seque
eis qui presentes | fuerunt rationem reddedis-
et si quit | eorum abuerat reddedisset sive
funeribus.

Pag. II. et cautionem suam, in qua eis caverat, rece-
pisset: | modoque autem neque funeraticis suffi-

1) Dig. 16, 3, 24 pr.: Centum . . commendasti . . Respondid[er]i
depositit actionem locum habere; *quid est enim aliud commendare,
quam deponere?*

2) Stationem în scriptura externă.

3) quot, ext.

4) ex collegis ext.

5) remasisse Alburni ext.

cerent | neque loculum aberet neque quis-
quam tam magno | tempore diebus, quibus legi
continetur, convenire | voluerint aut conferre
funeraticia sive munera: | seque i[d]circo per
hunc libellum publice testantur, | ut, si quis
defunctus fuerit, ne putet se colle- | gium abere
aut ab eis aliquem petitio- | nem funeris
abiturum. |

Propositus Alb(urno) maiori V idus Febr. imp.
L. Aur(elio) Vero III | et Quadrato cos. | Act-
(um) Alb(urno) maiori.

Pag. III'). L. Vasidi Victo | ris | ...C. Secundini Legiti | mi |
Sertini Rustici | Aeli Platoris | ...Geldonis | ... |
Ulpi Felicis | Septembris Platoris.

No. 14. (Hunedioara).

Pag. I. IIII non. April. ac
pr. non. April. a
VII idus April. acc
idibus April. acce
XVII Kal. Maias acce XX
XV Kal. Maias acce[p]it * XXII
XIII Kal. Maias pensio * XXV
VIII Kal. Maias accepi * XXV
VII Kal. Maias accepi * XX
IIII Kal. Maias accepi * XXV
Kal. Maias accepi * XX...
... non Maias accepi
p[rid.] non Aug. XXIII

Pag. II. pr. Kal. Maias ex * CLXVI[X]
agnos n. V. * XVIII
porcellum * V

panem candid(um)	* II	
thus prim(um) S	* II[I]	
meri § III	* II	
vini Q II q II	* XCVIII	
peganinum	* I ₂	
impensam	* S ₂	
aceti § I	* S	
salem et cep(am)	* S ₂	
.	* IIS	* CL
.	* II	* CLX

NB. Am reprodus textul numai a patrusprezece din tablele cerate ardelene, câte s'au păstrat prin colecțiuni publice sau private, căci numai acestea mai înfățișează un înțeles oare câtva lămurit. Totuș Mommsen, în *Corp. Inscrip. Lat.* vol. III, 2, p. 921—960, a reprodus, transcris și explicat un număr de douăzeci și cinci table cerate, dintre care unsprezece sunt mai mult niște neînsemnate fragmente, fără sens explicit.

Dăm aci corespondența numerelor romane din *C. I. L.* cu cele arabe ale listei noastre:

I	13
II (Pesta)	0
III	9
IV	11
V	10
VI	2
VII	1
VIII	3
IX	7
X	6
XI	8
XII	12
XIII	5
XIV (Pesta)	0

XV	14
XVI (Pesta)	0
XVII (Cluj)	0
XVIII (Pesta)	0
XIX (Pesta)	0
XX (Blaj)	0
XXI (Blaj)	0
XXII (Ackner in Gușterița)	0
XXIII (Pesta)	0
XXIV (Blaj)	0
XXV	4

CAP. II.

Istoricul Monumentelor

Dacă în diferite ocazii suntem siliți să ne plângem de concursul fatal al împrejurărilor diverse cari au contribuit ca monumentele antichității să se reducă la un prea restrâns număr, atunci de bună seamă trebuie să ne bucurăm de fericita întâmplare care a venit, în contra oricărei așteptări, să ne aducă la lumină un șir de monumente prețioase, scăpate ca prin minune de acțiunea distrugătoare a forțelor naturii. Ascunse în sânul pământului, tablele cerate, după optsprezece secole, ies la iveală pentru ca, în fața unei posterități târzii, ca un *monumentum aere perennius*, să ne dea dovadă despre limba latină vulgară din secolul II d. Chr., despre scrierea cursivă a Romanilor, până acî cu totul necunoscută și despre relațiunile sociale și de drept privat ale națiunii fără îndoială cea mai însemnată în antichitate. Dar dacă cele optsprezece veacuri n'au putut să nimicească aceste monumente prețioase, secolul nostru a făcut ca, din numărul destul de considerabil—peste 40 de table—să avem astăzi numai douăzeci și cinci, dintre cari numai patru triptice complete și nici acestea toate nevătămate. Ajungând în mîna unor oameni ignoranți, cari nu-și puteau da seamă de valoarea lor, tablele aflate, nu numai că nu s'au păstrat cu toată acuratețea ce meritau niște documente atît de rare și de așa mare importanță, dar

unele dintre ele au căzut în mâni profane—ca să ne exprimăm cu vorbele lui Cipariu,—și multe chiar au pierit cu totul. Ba încă un Pirro Ligorio s'a găsit și pentru tablele cerate.

Nu numai că s'au fabricat documente după modelul tablelor autentice, dar și celor originale li s'a modificat textul, sau s'a înlocuit cu altul. Pe astfel de falșficatori îi vom recunoaște ușor, îndată ce ne vom uita la numele ce ne vin înainte pe tablele falșificate și reproduse de Massmann. ¹⁾ Pe lângă unele vorbe barbare fără de nici un înțeles, scrise cu litere pseudo-scitice și cursive neo-grecești rău formate, întâlnim numele mai multor eroi din migrațiunea huno-ungarică. Falșficatorul îndrăzneț voia mai bine ca proto-părinții săi să fie foști sclavi ai Romanilor, decât să fi venit în Dacia în urma coloniștilor lui Traian. Este, fără îndoială, o fasă mai veche a teoriei lui Rösler și Hunfalvy. Timotheiu Cipariu ne spune, în Archivul său, ²⁾ că a avut două exemplare de astfel de falșificate, unul în original, altul în copie, amândouă comunicate de S. Mihailescu, profesor la Craiova ³⁾: «In tabla originală, de laturea dreaptă se află scris XLVIII u litere latine cari, după forma lor cea rudă, nici decum nu pot fi antice. In mijloc e impresă în ceară negrită o armă (Wappen) cu doi sfincși întorși cu spatele unul cătră altul, însă a căror figură e rasă dinainte. Intre sfincși e un cerc eliptic prin care e închisă figura unei aquile, însă de mână iarăși foarte rudă. Iar de desuptul acelei arme se vede scris, cu litere grecești recențiori foarte rude, cuvântul sau numele Βουλτζους. Celelalte cuvinte, afară de vr'o două trei grecești nu'mi sunt cunoscute, nici nu mi-am bătut capul să le înțeleg.

«In copie, cuvintele toate sunt scrise iarăș numai

1) Massmann, *Libellus aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae et unicae romanae*, Lipsca 1841.

2) *Archiv pentru filologie și istorie*, No. III, p. 44.

3) D-l Mihălescu avu bună voința să 'mi facă cunoscut că le-a primit de la reposatul protopop Balint pentru a le da lui Cipariu ca membru al Comisiunei pentru conservarea monumentelor vechi tranșilvane.

în litere grecești cursive, precum se pare tot de aceeaș mână rudă, fiind-că liniamentele, precât se poate presupune după copie, sunt tot acelea și pentru că în amândouă tablele ocure cuvântul Φαλις. Intre cuvintele copiei care, după lungime și lățime, nu e dintr'un corp cu tabla originală, se află vr'o câteva, apriat grecești, unele chiar din Homer, numai cât unele sunt scrise cu erori în contra limbei grecești. Aceste sunt: δηλός în loc de δῆλος și λευκ-άλευος ἥρη în loc de λευκόλευος ἥρη.»

Este ușor de a ne explică, în urma celor spuse, cum de au ajuns Natalis de Wailly și Letronne să aducă în *Journal des Savants* niște conclusiuni atât de nefavorabile tabulelor noastre. ¹⁾ Dacă în privința tabulelor latine, judecata acestor doi învățați francezi a fost prea pripită, în privința celor grecești însă, ea a fost bine fondată. Pronunțându-se dar cei doi paleografi competenți în contra autenticității tablelor din Ardeal, nu ne putem mira dacă vedem pe Silvestre căutând un model care să fi servit falsificatorilor. ²⁾

Toate aceste monumente s'au găsit în diferite rânduri în Transilvania, la satul românesc de astă-zi *Roșia Abrudului* (*Verespatak*).

Prima descoperire o făcù întâiu cunoscută Massmann în «Libelul său aurar». În privința istoricului descoperirii, el însă ne dă niște notițe foarte scurte, neprecise și chiar contradictorii, ³⁾ lucru care întări și mai mult pe cei doi paleografi francezi în conclusiunile lor.

N. Iancovich de Wadass (lângă Pesta), mergând în anul 1835 la Munich, a arătat lui Massmann două triptice (cărți cu trei foi), unul de brad, scris cu litere latine, iar altul de fag, cu litere grecești. Învățatul bavarez însă nu

1) Natalis de Wailly et Letronne, *Libellus aurarius, sive tabulae ceratae, nuper repertae*, în *Journal des Savants*, Paris 1841.

2) Silvestre, *Paléographie universelle*, Paris, 1841. La pag. 250, Vol. II, presupune că libelul lui Velius Fidus din a. 155 d. Chr., scris cu litere rustice, neegale, înclinând către cursive, a servit de model falsificatorilor tablelor din Dacia.

3) *Lib. aur.* p. 5 § 7 și p. 25 § 50 nota 2. Cf. *Journ des Sav.*, p. 4.

ne spune de la cine le dobândise Iancovich, ci zice numai: «Vir ille nobilissimus, qui eas emptione sibi comparatas dum Monaci hospes moratur nobiscum liberaliter communicavit, haec se a priore possessore edoctus accepisse mihi coram significavit. Triptychum fagineum (1807) în fodinis Torockköensibus, quae quatuor quinqueve milliariibus ab Abrudbánya distant Transsilvaniae vico; abiegnum vero in hoc ipso vico, in rupturis cameratae olim aurifodinae jam per longum temporis spatium non exercitae aquaque sulphurosa obrutae delituisse usque ad annum 1790».

Este foarte puțin probabil ca una și aceeași persoană să fi avut, tocmai după șaptesprezece ani de la aflarea tabulelor latine în minele de aur de la Roșia, norocul de a găsi și pe cele grecești în băile de fer de la *Trăscău* (Torockó). A trebuit de sigur, ca până să ajungă tablele latine la Iancovich și prin acesta la Massmann, să treacă prin mai multe mâini, după cum vom vedea; în acest interval s'au făurit de sigur tablele grecești. Iată acum relațiunea cea adevărată.

Tablele publicate de Massmann, cele latine, — căci de cele eline numai vorbim, fiind apocrife, — fură descoperite după spusa lui Érdy ¹⁾ admisă de Neigebauer și de toți câți s'au ocupat cu antichitățile Transilvaniei ²⁾, în anul 1788, aproape de Roșia Abrudului. Într'una din minele de aur din muntele *Letea* (Letty), părăsită din timpul Romanilor, apoi descoperită și restaurată din nou la finele secolului trecut de către Societatea *Sf. Iosif* (Ioseph-gewerkschaft), al cărei conducător (magister) eră pe acea vreme Paul Laurențiu Kovács din Abrud, un băiaș oarecare a aflat, în anul 1788, trei table de lemn (*fakönyv, Holzbücher*). Pentru un bacșiș, el 'dete una lui Kovács, iar despre celelalte două nu s'a putut afla nimic. Momm-

1) Érdy. *Erdélyben talált viaszos lapok* (De tabulis ceratis in Transilvania repertis). Pesta 1856.

2) Neigebauer I. F., *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Altertums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt 1851.

sen presupune că nu s'au aflat trei table (triptice), ci trei tăblițe ale unuia și aceluiaș triptic și numai zvonul a făcut să se crează să s'au aflat trei triptice ¹⁾. Kovács le dăruî cumnatului său Ștefan Lázár, superintendentul unitarilor din Cluj, scriindu-i tot de o dată că s'au păstrat împreună cu o mulțime de alte obiecte, într'o mină a muntelui Letea, unde au stat în niște condițiuni cu totul extraordinare; «căci, zice Érdy, apa ce se scurge chiar din localitatea unde s'au găsit tablele cerate, este plină de vitriol, ceea ce-i dă o culoare verde și un gust acru. Atât în această apă cât și în râul Roșiei (Veres-patak, pârâu roșu) în care se varsă, până la satul Bistra, în depărtare de câte-va ore de muntele Letea, nu pot trăi nici pești, nici altă vietate». Ștefan Lázár, cunoscându-le valoarea, le dăruî la rândul său, colegiului Unitarilor din Cluj, unde ele se păstrară ca un *curiosum* până la 1811. În acest an murind Ștefan Lázár, fiul său Samuel, însemnat colector de antichități, reclamă aceste table, le dobândi și-și scrisese numele pe ele: «*Samuelis Lázár*» ²⁾.

Fiul acestuia, Ștefan Lázár, le vându în anul 1834 librarului anticar Samuel Nemes Literati de la care le cumpără la 1835 Iancovich, pe prețul de 100 florini. Probabil este că acel anticar a falsificat și tabelele grecești. Iancovich, după ce le arată lui Massmann, le vându împreună cu o tabulă falsă Museului Național din Pesta pe prețul de 1000 florini. Aci se păstrează ele și astăzi, (No. 13 din lista noastră).

Dar încă cu doi ani mai înainte (1786), în minele numite *Lörincz Igren*, în baia de aur a lui George Iank, se aflară, după notița făcută în anul 1797 de impiegatul de mine Ioan Mihelyes, două tabule de lemn ceruite. Pe când una din ele se uscă la foc, se întâmplă ca, din nebagare de seamă, ceara să se topească așa de mult încât scrierea deveni nelegibilă; cealaltă ajunsese în mâna asesorului de mine (Berggerechtsassessor) Daniel Gombos

1) *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III. 2. p. 924.

2) Érdy, *Viaszos lapok*. p. 5.

din Zlagna. De la finele secolului trecut aceasta din urmă se află în Muzeul Seminarului episcopesc *Bocsányi* din Alba-Iulia. «Mai trăesc în Roșia oameni, — ne spune Neigebauer la anul 1851, — cari le-au văzut când ele fură aflate într'o mină de aur antică. Dimpreună cu dânsesele s'au mai găsit și un stil pe care Românii îl numesc *condeiu*, fiindcă ei se servesc cu un astfel de instrument încălzindu-l la foc ca să-și încondeieze cu dânsul ouăle de Paști¹⁾». Din cauza nedibăciei descoperitorilor, chiar și tabla ce ni s'a păstrat este într'o stare destul de deplorabilă. Cu greu se pot deosebi literile antice în limba greacă, de sgârieturile căpătate până să ajungă în Muzeul din Alba-Iulia, (No. 11).

Tot în muntele Letea de lângă Roșia se aflară, la 1790, alte două tabule de lemn, însă cu mult mai subțiri decât cele de până aci. Funcționarul camerar (Camerabeamte) Fiker le dete inspectorului silvic Seles din Unedioara, de la care trecură mai pe urmă în mâna comitelui Iosif de Kemény. Acesta le trimise Academiei maghiare din Pesta, în a cărei bibliotecă se păstrează și astăzi. Neigebauer ne spune că într'o mină a acestui munte s'a mai aflat, în anul 1791, cadavrul unui bărbat cu barbă lungă, în etate de vre-o patru-zeci de ani. Indată ce fu atins, se prefăcu în pulbere²⁾. Lângă cadavru se aflau șease tabule de lemn despre care însă nu se știe ce s'au făcut.

Mai târziu, la 1820, făcându-se curățirea și restaurarea unei mine vechi din muntele *Cârnicul-mare* (Nagy-Kirnik) de lângă Roșia, se aflară în baia numită *Sf. Ladislau* mai multe tabule subțiri de lemn de teiu, într'o baltă, amestecate cu ciment și cu vitriol. Descoperitorul Ioan Winkler dăruî două din aceste tabule lui Thot, parohul catolic din Roșia, care le dete intendentului de mine din Baia (Offenbánya), lui Gretze. Două fragmente din aceste două triptice se află în colecțiunea parohului archeolog Ackner din Gușterița (Hamersdorf, St. Elisabeth) de lângă Sibiu.

1) *Dacien*, p. 167.

2) *Ibidem*, p. 151. Un caz analog vezi în C. I. L. III. p. 894.

În acelaș munte Cărnicul Mare, în mina numită *Sf. Simion*, pe când se căută o vână metalică, săpătorii căzură de odată într'o groapă subterană, care foarte probabil fusese, în timpul Romanilor, odaia de locuit a unei familii miniere. La această concluziune ne duce împrejurarea că, între pereții bine tăiați în stâncă ai acestei camere, se aflară o vatră pe care se vedeă încă cenușe și cărbuni, o masă și mai multe scaune, toate cioplite în piatră. Ludovic Diosegi descoperi, împrăștiate în această subterană, vre-o unsprezece tabule cerate. Nouă din ele le trimise Muzeului Național din Pesta, într'o stare cu totul deplorabilă. Din nenorocire ele fură încredințate unui om nepriceput ca să le șteargă și să le curețe de praf. Acesta, fără ca să-și poată da seama despre ceea ce aveă în mâini, șterse dimpreună cu praful de pe ceară și literile, și punând tot de odată tabulele ude la foc ca să le usuce, ceara s'a desprins de pe lemn. Deci, aceste nouă tabule astăzi nu ne mai pot spune nimic. Din colecțiunea sa de unsprezece tabule, Diosegi dăruî una Muzeului din Cluj, iar alta o dete lui Iosif Gedö, care la moartea sa o testă lui Nagy-Elek, și acesta mai în urmă tot Muzeului din Cluj, unde se păstrează și astăzi, (No. 6).¹⁾ Aceste tabule sunt și ele puțin legibile.

În fine, cea mai bogată descoperire de table cerate s'a făcut în anul 1855. Nu numai numărul tabulelor descoperite în acest an, întrece numărul celor aflate în anii precedenți, dar și prin conținutul lor mai variat și prin norocul ce ele avură de a cădea în mâini mai dibace, tabulele acestea aruncă mai multă lumină de cât toate celelalte asupra stării sociale a naționalității daco-romane care tocmai atunci eră în fuziune.

Spre miază-zi de Roșia Abrudului, în mina numită *Sf. Ecaterina*, la o adâncime înspăimântătoare, de 150 orgii (277 $\frac{1}{2}$ metri), minierii deteră peste o groapă în care, pe lângă multe alte obiecte, găsiră și un mare număr de table cerate. Obiectele aflate aci par a fi aparținut unei

1) În afară de tabulele dela Blaj, toate celelalte, câte se păstrau în Ardeal, au fost duse în timpul războiului la Buda-Pesta.

întregi familii. O parte din ele, împreună cu nouă tabule, câte ajunseră în posesiunea medicului minelor Ioan Végh și a lui Ioan Winkler, fură trimise Muzeului Național din Pesta. (No. 2, 3, 7, 8, 10 și 12). Celelalte tabule cerate, împreună cu o pleată de păr tot acolo descoperită, trecură în posesiunea episcopului catolic din Alba-Iulia, Ludovic Haynáld, (probabil No. 9); în fine un triptic și patru tăblițe separate ajunseră în stăpânirea ilustrului nostru erudit răposatul Timotheiu Cipariu din Blaj, pe atunci canonic și director gimnasial. (No. 1 și 4). Tot din descoperirea făcută la anul 1885 în mina Sf. Ecaterina de la Abrud sunt, fără îndoială, și tabla cerată care a ajuns în Muzeul din Berlin (No. 5), și cea care se păstrează acum la Hunedioara, (No. 14).

După cum se poate vedeă din cele expuse până aci, tabulele cerate din Dacia, câte sunt astăzi cunoscute, au fost descoperite în decurs de aproape trei sferturi de secol, (de la anul 1786 până la 1855, adică în 69 ani), toate în apropiere de Roșia Abrudului. E un fapt curios că aceste table, unicele tabule cerate din antichitate până la descoperirea, la 1875, a casei lui Cecilius Jucundus din Pompei, s'au aflat în adâncăturile Carpaților Transilvaniei.

Ce căutau aceste monumente în minele munților Letea și Cârnicul? S'ar fi așteptat cineva, fără îndoială, ca ele să fi fost păstrate în capitala Daciei, în Sarmisegetuza (Grădiștea) sau în alte cetăți ca Apulum (Alba Iulia), Napoca (Cluj), Pataissa (Turda), orașe în care a înflorit vieața Romanilor. Dar nici chiar la Roma și nici în celelalte locuri principale ale imperiului roman, până astăzi, nu s'a aflat o singură tablă cerată, exceptând descoperirea amintită de la Pompei. Tabule cerate erau totuși întrebuințate de întreaga lume greco-romană. Este apoi evident că nu în întunecoasele mine ale munților Letea și Cârnic locuiau minerii din Dacia, ci în satele *Alburnus maior*, *Deusara*, *Immenosum maius*, *Cartum* etc., după cum rezultă din însuș studiul tablelor noastre.

Dacă ne uităm încă și la timpul datării tablelor, suntem

isbiți de faptul că, afară de una din epoca lui Adrian (No. 2), celelalte aparțin domniei celor mai târzii doi Antonini toate a lui Antonin Piu (138-161) și a lui Marcu Aurel filosoful (161-180). Nici una însă nu trece peste anul 167. Nimic nu ne împiedică de a presupune că nici tablele neligibile sau cele pierdute nu vor fi datat dintr'o epocă posterioară acestui an. Și de oare ce documentele noastre nu aparțin uneia și aceleaș persoane, ci mai multora și din mai multe sate, cred că ipoteza lui Mommsen, admisă și de istoricii noștri, deși nu deplin probată, ne explică în mod satisfăcător prezența tabulelor în ascunzătorile munților Carpați.

Cât timp Traian stătut pe tronul Cesarilor, nimeni nu îndrăzniă să se atingă de provincia lui de la Dunăre. Numele lui Traian eră de ajuns ca să țină în frâu roiul de popoare ce mișunau în jurul Daciei și cari cu nesăț s'ar fi aruncat asupra bogatului imperiu, ca să-l prădeze și să-și caute în el locuințe. Idată ce însă cuceritorul Daciei deveni prin moartea sa divul Traian, popoarele neastâmpărate despre Nord și Orient încep a se mișca, încep a da năvală din toate părțile asupra provinciilor prea întinsului imperiu. Dacia aveă să primească cele dintâi lovituri, și pentru ca dânsa, în timpul lui Adrian să poată căpăta epitetul de *felix*, trebuia neapărat să fi fost scăpată dintr'un mare pericol de fiul adoptiv al cuceritorului Daciei. După moartea lui Adrian însă năvălirile dușmanilor într'această țară deveniră din ce în ce mai dese și mai periculoase.

Dar nici odată pericolul n'a fost așa de mare pentru Dacia ca în timpul războiului marcomanic. Popoarele sarmate intrară în liga anti-romană a Germanilor, în frunte cu Marcomanii, voind astfel să atace din mai multe părți marele imperiu. După cum, în timpul războaelor punico, frica de peire cuprinse întreaga Republică, tot astfel acum, războiul, marcomanic îngrozî și umplu de spaimă pe toți locuitori imperiului. Guvernatorul Daciei și al Moesiei superioare (Legatus Augusti propraetore trium Daciarum et Moesiae superioris) M. Claudiu Fronto,

după mărturia unei inscripțiuni ¹⁾ — învinge pe Iasigii cari prădând Dacia amenințau mai ales Sarmisegetuza. Colonia de aci recunăscătoare ridică o piatră în onoarea acestui vestit general. În acelaș timp Iasigii cutreerând Dacia o devastară în mod înfricoșat, ajunseră la Alburnus și în satele vecine din munții Abrudului, le arseră, iar locuitorii ascunzându-și bogățiile lor în munți ieșiră în mare parte să țină piept barbariilor. Afară de Iasigi, se mai răsculară în acelaș timp și Dacii de la Nord, după cum ne arată o inscripțiune ridicată în onoarea împăratului Marcu Aurel, căruia îi mulțumește că a scăpat ținutul de îndoitul pericol ²⁾. Dacă ținem seamă și de împrejurările aflării tablelor cerate, vedem că obiectele cu cari ele s'au găsit împreună ne arată, după toată probabilitatea, că unii din locuitorii aceluia ținut și-au scăpat, pe timp de restriște, în văgăunele munților Letea și Cârnic și averea și prețioasele lor scripte. Aci au rămas ele ascunse, fie din cauză că s'a surpat mina, fie pentru că s'au prăpădit indivizii sau familiile ce le ascunseseră. Aceasta este hipotезa lui Mommsen. Ori-căror împrejurări s'ar datorî ascunderea acestor documente, noi n'avem decât să fim mulțumitori soartei că ea a făcut să se conserve pe seama posterității niște monumente rari și prețioase.

După ce am arătat în cele precedente istoricul monumentelor de la Abrud, credem că nu e fără interes să caracterizăm aci cele mai principale lucrări ce s'au scris asupra tablelor cerate. O monografie care să studieze aceste monumente din toate punctele de vedere până astăzi nu există. Cel dintâiu carele a făcut cunoscut lumii învățate descoperirea de la Abrud a fost Massmann în *Libellus aurarius*, 1841. Meritul de frunte al acestui erudit german este că a isbutit cel dintâiu să descifreze și să dea la lumină scriererea cursivă latină, până atunci

1) *Corp. Inscr. Lat.* III, No. 1457.

2) *Ephem. Epigr.* IV. N. 188 «Imp. Caes. Marco Aurelio Antonino colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica ancipiti periculo virtutibus restituta.»

cu totul necunoscută. În zelul său însă de a explica tot ceea ce ar putea avea un raport, fie cât de îndepărtat, cu tablele cerate, el face adeseori digresiuni de prisos. Cartea sa este astăzi anticată ¹⁾.

Aparițiunea «Libelului aurra» s'a vestit în mai toate revistele archeologice și istorice; și după cum se întâmplă în general ca o lucrare ce cuprinde idei cu totul noi să fie respinsă în primul moment al aparițiunei sale și numai cu timpul să-și facă drum în publicul cititor, tot astfel și cartea lui Massmann, sdruncinând prin noutatea materialului tratat ideile de mult formate ale unor paleografi vestiți, s'a contestat cu totul autenticitatea tablelor cerate. Învățații francezi Natalis de Wailly și Letronne, în *Journal des Savants*, 1841, pe lângă cari s'a mai alăturat și Silvestre, în *Paléographie Universelle* din 1841, fură cei dântâi cari deplânseseră cheltuirea zadarnică a forțelor intelectuale ale paleografului de la Munich.

La 1843, în capitolul final al scrierii sale «*De collegiis et sodaliciis Romanorum*», Mommsen a studiat în patru-cinci pagine colegiul funerar din punct de vedere juridic.

Doi ani mai în urmă, 1845, apărû în «*Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*» a lui Savigny, un articol important, de Huschke, despre colegiul funerar din tabla cerată. Acest învățat deslegă aproape în mod definitiv chestiunea colegiilor funerare la Romani.

La 1851, Neigebauer în cartea sa «*Dacien*», a înregistrat, fără de nici o critică, tablele cerate găsite la Abrud.

După descoperirea din 1855 însă, studiul tablelor cerate intră într'o nouă fasă. Mai multe table cerate vin pe de o parte să confirme cele arătate în cartea lui Massmann, iar pe de altă parte să îmbogățească cunoștințele noastre despre antichitate. Ackner, la 1856, ne vorbește numai incidental despre aceste monumente; Erdy, în *Viaszos Lapok*. 1855, face patriotism; Kandler, în *Mit-*

1) Dintre tablele studiate de Massmann numai una este autentică și anume cea care cuprinde edictul de disolvare al colegiului funerar, (No. 13).

teilungen der Cent. Commission, 1856, și Cipariu în *Annalele gimnasiului din Blaj*, 1855, 1857 și 1858, ne arată pur și simplu cuprinsul câtorva table cerate. Descifrarea a două triptice și două fragmente, precum și interpretarea textelor, făcute de Detlefsen la 1858 și 1859, în *Sitzungsberichte der Wiener Akad.* este definitivă. Finaly, cu trei ani mai târziu, 1861, isbuti deși nu pe deplin, să explice, în *Az erdélyi Múzeum Egyet évkönyvei*, cuprinsul caujiunilor de credit din tablele cerate ¹⁾.

În urmă, la 1867, marele nostru filolog răposatul Cipariu a prezentat, în *Archivul pentru Filologie și Istorie* din Blaj, un studiu cu mult mai complet decât cele de până aci. Cipariu însă a analizat tablele cerate numai din punct de vedere filologic.

Abia după ce la 1873 au fost grupate toate tablele cerate, cu facsimilele și explicațiunile necesarii, în *Corpus Inscript. Latin.* Vol. III, 2, a devenit posibilă studierea mai complectă a acestor monumente. Două scrieri de acest fel trebuie să pomenim aci, cartea lui Edon *Etude sur le chant lé mural* 1874, și conferința lui Bruns la Academia de Științe din Berlin, 1876, *Die Unterschriften in den römischen Rechtsurkunden.*

În fine, cu mult mai puțină autoritate negreșit, decât toți predecesorii noștri, noi am încercat să prezentăm publicului cititor român o lucrare mai completă decât toate cele enumerate mai sus, analisând tablele cerate ardelenе sub aspectele lor variate.

1) Torma, la 1862, în *Az. erd. Muz. egyet. évkönyei*, vorbește numai incidental despre tablele de la Abrud.

CAP. III.

Descrierea Monumentelor

Dacă tablele noastre cerate sunt interesante prin istoricul lor până la descoperire și după descoperire, nu mai puțin caracteristice sunt ele prin forma lor particulară, și unică. Toate sunt făcute din lemn de brad ¹⁾. Fiecare tabulă este compusă din trei tăblițe de mărimea unei foi în octav, lungă de 0^{m.}, 14—0^{m.}, 16 lată de 0^{m.}, 06—0^{m.}, 16, ca și tablele de bronz ale diplomelor militare, și ele sunt astfel întocmite ca, adunate împreună, să ne dea aspectul unei cărți. Avem dar înaintea noastră o carte de lemn cu trei foi și cu șase pagine. De aci numele de *triptic* ²⁾, dat tablelor cerate și în genere ori-cărei cărți, de orice material, formată însă numai din trei table unite la olaltă.

Scrierea în tablele noastre se face în lungul foilor, învers prin urmare de ceea ce observăm în cărțile moderne. Pe paginile din afară ale celor două tăblițe externe nu se vede urmă de scriere. Ele sunt netede, de culoare albă și servesc de acoperemânt scripturei interne. Avem

1) Numai tablele grecești apocrife sunt de lemn de fag, și un fragment din colecțiunea lui Ackner, de teiu.

2) Πτύσσειν, de unde și πίνᾱξ πτυκτὸς în Homer, *Iliada* VI, 169. Tot astfel δίπτυχον πεντάπτυχον πολύπτυχον.

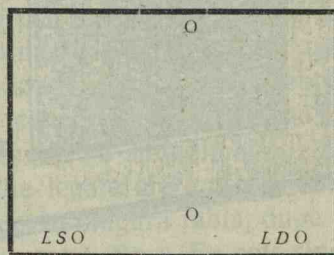
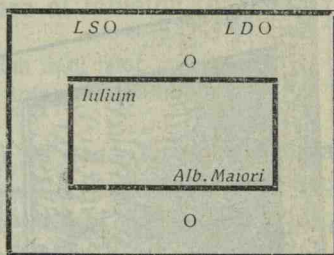
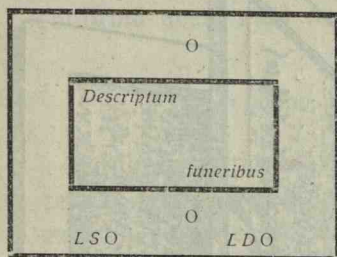
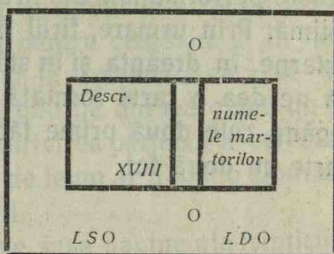
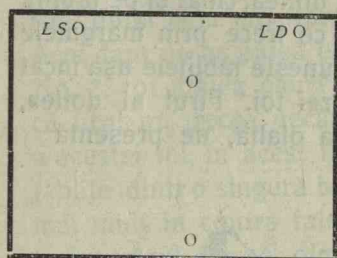
dar numai patru pagine scrise și anume: pagina a doua a tăbliței I, ambele pagine ale tăbliței II interne, și pagina întâia a tăbliței a III. Cele patru pagine interne ale tripticului sunt astfel întocmite ca fiecare tăbliță să aibă ca margine, de jur împrejur, o ramă, o ridicătură cam de un deget de lată. În cavitatea tăbliței, înconjurată de acest pervaz, se află ceară de culoare neagră, bine netezită pentru a putea fi scrisă cu stilul. Pagina 2-a a tăbliței a II-a, adică pagina 4-a a tripticului, are încă o cavitate în lățimea ei și mai apropiată de marginea dreaptă. În această cavitate Massmann presupuse că se punea stilul, necesar pentru scrierea tripticului. Descoperirea tabulelor din 1855 însă a dovedit că în aceea cavitate se puneau sigilele martorilor, peste un fir ce închidea strâns cele două prime tăblițe.

Textul documentului în astfel de table cerate se scria de două ori. Primul începea pe pagina 2-a și se isprăvia pe a 3-a. Dacă textul era mai lung se luă table de un format mai mare. Acest fapt explică pentru ce formatul tablelor noastre variază așa de mult. Pe pagina 4-a, care era împărțită în două, se repetă textul, începând pe partea stângă a sigilelor și se continuă pe pagina 5-a. În dreapta sigilelor sunt scrise numele martorilor, fiecare în dreptul sigilului său, al garantului, dacă era, al debitorului, câte odată și al vânzătorului; toate aceste nume de regulă se puneau la genitiv și erau urmate uneroi de un S (*signum* sau *sigillum*). Din cauză însă că textul al 2-lea nu avea atâta loc liber ca cel dintâi, scrierea e în totdeauna mai mărunță. Scopul acestei duble transcrieri era să se poată și cu-prinsul textului intern, fără a se desface sigilele.

Textul întâiu era închis printr'un fir, probabil de tel sau de fuior împletit în trei. Capetele acestuia erau aduse pe pagina 4-a în cavitatea în care se puneau sigilele. Acest text singurul socotit ca autentic, se deschidea numai dinaintea judecătoriei. De altfel nu se putea deschide fără a vătăma sigilele și firul.

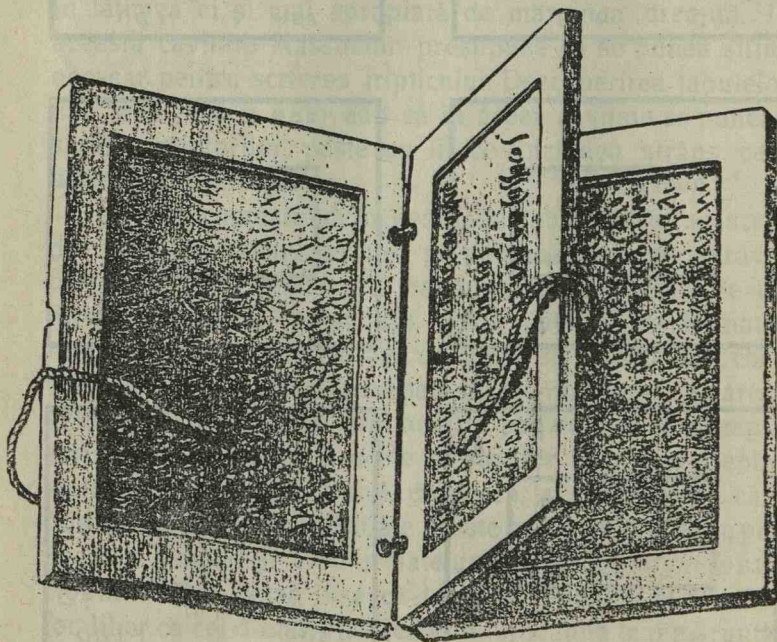
Cumcă textul era închis și sigilat, ne-o dovedesc cele patru găuri — uneori numai trei — cari se obsearvă în

fiecare tăbliță. Prin aceste găuri se închideă mai întâi scriptura internă printr'un fir, și un alt fir apoi uniă la oaltă câte-și trele tăblițele.

Conspectul din față ne va lămuri mai bine asupra felului cum se legau tăblițele. Prin LS și LD (locul stâng și drept) al celor șase pagini sau al celor trei tăblițe, treceă firul întâiu, care uniă tabelele într'o margine întocmai cum compactorul astăzi ar uni o carte compusă din trei foi. Prin celelalte găuri, cari le observăm aproape de mijlocul tăblițelor, treceă un al doilea fir, ale cărui

capete ajungeau pe pagina a 4-a sub sigile. Acest fir însă, deși toate tăblițele ne arată găuri, nu trecea decât prin cele două prime tăblițe. Vom arăta îndată pentru ce vedem aceste performanțiuni ale firului al doilea, chiar și pe tăblița ultimă. Prin urmare, firul întâiu ce trece prin marginile externe, în dreapta și în stânga, unește tăblițele așa încât să ne dea o carte formată din trei foi. Firul al doilea, legând cele două prime tăblițe la olaltă, ne presentă carte cu două foi.

Tablă cerată din Pompei, conținând o Chitanță din ale lui Cecilius Iucundus; după restituirea din Overbeck, *Pompeji*, pag. 488.

Se văd încă într'un triptic,—singurul care ne a păstrat sigilele marturilor, (No. 2) — rămășițele firului împletit. Reproducerea fotografică a acestei table am dat-o în stampa No. 1. Numai fragmentul scris în litere grecești din stampa No. 2, ne arată o a cincea performanțiune în marginea sa dreaptă. Aceasta provine sigur de acolo că

prima gaură, destinată a primi firul, s'a spart și în locul ei s'a făcut alta în marginea dreaptă a tăbliței¹⁾.

Este foarte probabil că nu se găuriau tăblițele separate, ci codicele de lemn, care în urmă se despică în două sau trei, după cum eră nevoie de un diptic sau de un triptic. Acet fapt ne-ar putea explica pentru ce găsim și în tabla No. 3. tot atâtea găuri câte și în celelalte, căci se știe că firul nu trecea decât prin găurile din marginea de sus a acestei foi, în acest mod potrivirea perfectă a celor trei tăblițe dintr'o singură bucată de lemn ar fi fost o siguranță mai mult în contra falsificării.

Am văzut dar că, dintre cele șase pagine ale tripticului, nu se scriau decât numai patru. Un pasagiu din Plautu confirmă acest mod de scriere al tablelor cerate;

nam mihi istoc nomine,
Dum scribo, explevi totas ceras quatuor²⁾.

Totuș, excepțional, se vede pe două fragmente de table cerate, scris cu negreală și cu litere quadrate pe o pagină externă, numele posesorului tăbliței și, pe un triptic, o scurtă indicațiune a conținutului.

Nu trebuie însă să credem că toate documentele câte se scriau pe tabule cerate, erau în formă de triptic. Deși Mommsen susține că și fragmentele câte le avem astă-zi făceau parte odată din triptice («cum imperfecti sunt videntur olim totidem tabulis constitisse», adică erau trei), totuș bănuim că nu totdeauna se îndeplineau, și mai ales în provincii, formalitățile legale ale actelor. Se vor fi scris poate documente și pe o singură tablă, dupe cum ne face să presupunem tabla cerată No. 6. Ea este singura tablă cerată care pare a nu fi făcut parte dintr'un triptic. Lăsând ca să vorbim în special despre această tăbliță în partea III a lucrării noastre, nu putem, cu ocaziunea descrierii monumentelor, să nu amintim o particularitate

1) Respingem dar părerea lu Detlefsen, că această gaură ar fi servit să mai lege de triptic încă două tăblițe.

2) Plauti, *Curculio*, III, 40

a acestei 'tăblițe. Pe când toate celelalte table, fie întregi fie fragmentate, au trei sau patru, sau chiar și cinci găuri prin care treceau firele de unire, această tabelă are numai una singură, prin care treceă probabil o verigă, întocmai ca la tăblițele de peatră ale copiilor de școală.

Ne rămâne acum să vorbim despre ceara depe tabulele de lemn. Nu este de admis opiniunea lui Massmann și Erdy, că adică ceara pe care se scriă s'ar fi înegrit sub influența materiilor ce au înconjurat-o în decursul celor șapte-spre-zece veacuri.

Se știe că ceara 'și păstrează culoarea, ori care ar fi materiile cu cari ar veni în contact. După opiniunea acestor învățați, am avea prima probă de înegrirea cerei galbene sau albe. Dar în cazul acesta ar fi trebuit să se înegrească și ceara sigilelor depe tripticul descoperit în anul 1855, fiind fost supus și el acelorași influențe. Este mai mult decât probabil că ceara nu eră simplă, ci amestecată cu smoală ¹⁾. La această concluziune ne împinge și faptul că autorii vechi ne spun că oamenii bogați și luxoși în-trebuițau pentru scriere, în loc de table de lemn, tabule făcute din fildes — *libri eborei și elephantini*, — «habet in bibliotheca Ulpia in armario sexto librum elephantinum, in quo hoc senatus consultum perscriptum est, cui Tacitus ipse manu sua subscripsit, nam diu haec senatus consulta quae ad principes pertinebant in libris elephantinis scribebantur ²⁾». Iar Marțial ne spune:

Eborei pugillares

Languida ne tristes obscurent lumina cerae

Nigra tibi niveum littera pingat ebur, ³⁾.

Aceste tăblițe le așterneau cu un amestec de ceară neagră, pentru ca stilul cu care scriau să lase prin șgăriere (scribere), urme albe în pătura neagră. În modul acesta scrierea deveniă nu numai ușoară de citit, dar și

1) O astfel de compozițiune vezi în Bekker, *Anecdota*, p. 278.

2) Vopiscus în *Biografia lui Tacit*, 8.

3) Martialis, *Epigr.* XIV, 5.

mai plăcută la vedere. Erau trăsurile albe pe un fond negru, care la privire se asemănau întocmai cu scrierea noastră cu creta pe tablă. Bradul fiind de asemenea de culoare albuie, nu însă ca fildeşul, e prea de crezut că și pe acesta se aplică o amestecătură de ceară neagră cu smoală. Coloarea neagră o da smoala, care era întrebuințată și cu alt scop. Ceara în amestec cu ea se prinde mai bine pe lemn, și devine mai puțin fragilă. Tot smoala face ca ceara să și conserve mai mult timp acea stare moale care o face capabilă, nu numai să sufere sgârșitura stilului fără nicio rupere, dar să poată fi și netezită cu capul celalalt al stilului, la caz de trebuință. Pe unele tabule se văd și astăzi trăsurile ungerii lemnului cu ceară.

Despre citirea tabelor cerate ne spune Cicero: «*Tabellas proferri iussimus . . . primum ostendimus Cethego signum; cognovit: nos linum incidimus; legimus . . . introductus est Statilius; cognovit et signum et manum suam*¹⁾».

Pentru a ne putea face o idee mai clară despre tablele cerate, să le comparăm cu un alt fel de monumente mai frecvente și descoperite în întreg imperiul roman. Sunt așa numitele *Tabulae honestae missionis*, a căror destinație era cu totul alta decât a tripticelor noastre. Ele ne fac cunoscute diptice (din două foițe) de bronz sau aramă, cari ca și tablele cerate reproduc de două ori textul. Din cauza durității materialului cu care erau făcute, nu aveau necesitate de învelitoare²⁾, ci tăblițele se scriau pe ambele părți cu litere quadrate. Unirea lor se făcea întocmai ca la tablele cerate, prin fire de aramă³⁾. Căprinsul acestor diplome militare, dintre cari una descoperită la Oltina (Dobrogea) se păstrează în Muzeul nostru din București, îl arată însuși numele. Soldații peregrini, după terminarea serviciului militar, *honestam missionem*,

1) Cicero, *in Catilinam*, III, 5, 10.

2) Avem totuși un exemplu de diplomă militară aflată într-o cutie de lemn. C. I. L. III 2. N. 36.

3) Bruns, *Fontes iuris romani antiqui*. Ed. IV. p. 196.

își căpătau prin ele, *viritim*, dreptul de cetățenie. Descoperirea celei mai vechi diplome militare (din anul 52 dupe Chr.) și păstrată în Muzăul din Neapole, ne dovedește că Senatul-consult din timpul lui Nero, citat mai sus, nu eră altceva decât o sancțiune legală a unui obicei existent.

Deși tabule cerate s'au întrebuițat în toate timpurile, atât în lumea greco-romană, cât și dupe căderea marelui imperiu, totuș până la descoperirea din Transilvania, cele mai vechi monumente de acest fel nu se urcau mai sus de anul 1301. În Muzeul din Florența se păstrează încă și astăzi pe ceară, niște comentarii asupra călătorii lui Filip cel Frumos în Flandra, iar în Muzeul St. Germain-en-Laye, de lângă Paris, altele atingătoare de călătoria aceluiș rege în Franța, datate din anul 1307. Mai avem tabule cerate apoi din anii 1308, 1424, 1428, 1431, 1442 etc. Nici una din acestea n'are forma de triptic sau de diptic.

În timpul din urmă, abiă la anul 1875, s'au aflat și la Pompei o colecțiune întreagă de table cerate, aproape identice cu cele din Ardeal. Toate însă sunt reduse în stare de carbonizațiune ¹⁾. Aspectul lor este dar tot așa de puțin satisfăcător ca și al tablelor dela Roșia, din cauză că, în mare parte, îndată ce au ajuns în contact cu aerul, s'au discompus, reducându-se în stare de pulverizațiune. Cele din Pompei au fost descoperite într'un cufăr care formă, am putea zice, portofelul bancheriului Cecilius Jucundus; cufărul eră așezat deasupra ușei uneia din odăi. Toate sunt chitanțe având forma de diptice și triptice. În ceea ce privește partea externă a acestor monumente, ele nu pot decât să confirme cele spuse până aci despre tablele din Ardeal. Nu vom trece cu vederea o mică abatere în privința scrierii — cursivă ca și în tablele noastre — depe pagina a 4-a unui triptic. În tablele

1) Petra, *Atti della Acc. dei Lincei*. CCLXXIII, v. III, p. 150 din 1876. *Hermes*. XII p. 88. Boissier, *Promenades archéologiques*. Henzen în *Bulletino del Instit. di Coresp.* 1877. Cagnat, *Cours d'Epigraphie latine*. 1889 etc.

lui Jucundus, pagina a 4-a are cavitatea pentru sigile la mijloc, așa că împarte fața în două jumătăți egale. Prin urmare, locul numelor marturilor fiind mai spațios decât pe tablele ardelenе, aceste nume se scriu întotdeauna complete, *praenomen*, *nomen gentile*, *cognomen* și adesea chiar și un *agnomen*. Se pare că nu această dispozițiune eră regula generală a formării acestui fel de monumente. La o atare concluziune ne duce și împrejurarea că descoperirea de trei tăblițe de ceară, făcută în Pompei, la 20 Noemvrie 1887, ne arată un triptic la care pagina a 4-a este împărțită întocmai ca și la tablele din Ardeal ¹⁾.

1) *Notizie degli scavi di antich.* 1887, Sciavola în *Bullett. dell' instit. di diritto romano*. p. 5 n. 105. Prof. Barnabei presupune că dispozițiunea tablelor din 1875 poate să fie numai o particularitate a tripticelor lui Jucundus. Cf. *Hermes* 23 p. 157. Cagnat, *L'année épigraphique*, 1888.

CAP. IV.

Paleografia tablelor cerate.

Tablele cerate din Ardeal ne arată pentru prima oară un nou material de scris și un nou gen de scriere. Aceasta ne duce ca să studiem monumentele noastre din punct de vedere paleografic.

Din cele expuse până aci rezultă că tablele noastre, prin forma lor, aparțin mai mult paleografiei.

Tablele cerate sunt o invențiune grecească. Înainte de descoperirea cărței, pe când opere literare scrise încă nu existau, se întrebuișă de Greci, nu și de Romani, cari numai cu o jumătate de mileniu mai în urmă intrară în istoria civilizațiunei omenestii, se întrebuișă, zicem, pentru însemnarea de scurte notițe, scrisori, bilete etc., niște tăblițe de lemn ceruite, πίναξ δέλτος, πυξίον *tabula cerata* sau numai *cera* sau și *codicillus*. Pliniu, referindu-se la pasagiul din Iliada lui Homer:

Γράψας ἐν πίνακι πτυκτῶ θυμοφθόρα πολλά ¹⁾

zice: «Pugillarium enim usum fuisse etiam ante Troiana tempora invenimus apud Homerum». ²⁾ Uzul tablelor cerate îl aflăm pomenit și în Herodot: «Δελτίον δίπτυχον λαβὼν τὸν κηρὸν αὐτοῦ ἐξέκνησε, καὶ ἔπετα ἐν τῷ ξύλῳ τοῦ δελτίου ἔγραψε τὴν βασιλέως γράμμην.» ³⁾ Voind Demarat, pe când

1) Homeri, *Ilias*. VI, 169.

2) Plinii, *Hist. Nat.* XIII, 69.

3) Herodot, VII, 239.

eră în Susa, să încunoștințeze pe concetățenii săi din Peloponez despre pregătirile de războiu din ce în ce mai amenințătoare ale Persilor și temându-se ca să nu fie descoperit de sentinelele persane de la graniță, luă un diptic, scrise pe lemn încunoștințarea sa, acoperi tăblițele cu un strat de ceară, pe care scrise apoi alte lucruri, pentru cari nu putea fi bănuț¹⁾. Un fapt analog ne raportează și Aulu Gelliu²⁾.

Intocmai ca în tabulele din Transilvania, Atenienii, ne spune Aristofan, își scriau contractele lor pe ceară:

Ὅποτε γράφοιτο τὴν δίκην ὁ γραμματεὺς

Ἀπωτέρω στὰς ὧδε πρὸς τὸν ἥλιον

Τὰ γράμματα ἐκτῆξαιμι τῆς ἐμῆς δίκης³⁾

Incepând din timpul lui Pericle, uzul tablelor cerate se generalizează din ce în ce mai mult în Grecia, scriindu-se pe ele notițe cu un conținut nehotărît sau puțin decent: «Quod prae pudore narrare non potui id per ceram mandavi quae pudorum non habet»⁴⁾. Tot astfel în Ovidiu:

Si pudor ora tenebit,

Littera celatos arcana fatebitur ignes⁵⁾

Nu se știe cu siguranță în ce timp au învățat Romanii pentru prima dată să scrie pe table cerate. Este de nediscutat însă că, împreună cu civilizațiunea lor, le-au dus

1) Édélestand du Ménil, în *Révue archéol.* II, (1860), p. 4.

2) Aul. Gellius, *Noctes Atticae*, XVII, cap. IX: «Pugillaria nova, nondum etiam cera illita, accepisse; litteras in lignum incidisse; postea tabulas, uti solitum est, cera collevisse: easque tabulas tanquam non scriptas, cui facturum id promiserat misisse, (i. e. Hasdrubal)».

3) Aristophanis, *Nubes*, v, 770—772.

4) Apollonius Tyrius, cap. 20.

5) Ovidii, *Metamorph.* IX, 514.

prin provinciile cele mai depărtate, prin urmare și în Dacia.

Uzul lor apoi s'a continuat în întreg decursul evului mediu și până în zilele noastre, mai ales prin influența bisericii¹⁾.

Întrebuințarea acestui material de scris în antichitate eră foarte diferită. Singuratică tăblițe, găurite în marginea de lemn neceruită și legate prin acea perforațiune cu un fir, serviau întocmai ca și tăblițele de piatră (ardesie) ale școlărilor noștri, pentru exerciții de scris.

Din cauză că cuvintele se puteau șterge cu capătul lat al stilului, acele tăblițe, cărora se da numele de *codicilli liturarii*²⁾, erau întrebuințate mai ales de poeți, spre a scrie primele lor concepte poetice pe cari le puteau șterge, dacă nu exprimau complet cugetarea lor.

Nu mai mică întrebuințare se făcea de aceste tabele cerate în corespondența zilnică. Rar se scriau epistolele sau biletele pe un alt material de cât pe ceară. După ce a primit cineva scrisoarea, ștergea cu capătul celălalt al stilului (*stilum vertere*) literile cele vechi și în locul lor scria răspunsul:

Et quoties scribes, totas prius ipse tabellas,
Inspice: plus multae, quam sibi missa, legunt³⁾.

În modul acesta una și aceeași tăbliță putea fi scrisă de nenumărate ori. Properțiu își plânge pierderea tablelor sale, scrise mai ales de persoane iubite:

Has quondam notris manibus detrivērat usus,
Qui non signatas iussit habere fidem⁴⁾,

și se teme, ca nu cumva să cadă în mâna vre unui om

1) Cf. în *Édéléstand du MÉRIL* amănunte.

2) Catullus, 50; Plinius, *Epis.* VII, 9; Ausonius, *Praef. in Centonem*.

3) Ovidii, *Arș Amat.* II, 395; Cf. Catullus, 42.

4) Propertius, III, 23.

care să-și scrie pe ele socotelile. Se întrebuințau dar tablele cerate și pentru ținerea socotelilor¹⁾, pentru diplome, documente de drept privat, chitanțe, obligațiuni, foi de zestre, testamente etc.²⁾.

1) Idem, IV 23, 20; Ovidii, *Amor.* I, 12, 25. Din inscripțiunea din *C. I. Atticarum* I, 324 c. rezultă că pentru zidirea Erechteului socoteala a fost scrisă de trei ori: 1) în brulion pe tabule cerate, 2) pe papir și 3) pe marmură pentelică. Cf. Egger, *Mém de l'Institut* XXI, I, p. 382.

2) Suetonius, *Calig.* 18. Tabulele cerate ale lui Jucundus din Pompei nu cuprind decât chitanțe. Horatii, *Satir.* II, 5, 53. Expresiunea *tabula* este luată pentru testament, iar *cera* pentru pagina testamentului; Suetonii, *Nerva* 17. Cf. și Massmann, p. 34.

CAP. V.

Scrierea cursivă a Tablelor cerate

Descoperirea făcută la finele secolului trecut la Roșia Abrudului, pentru prima-oară ne a adus la cunoștință un nou gen de scriere. Până la aparițiunea cărții lui Massmann asupra tablelor cerate, scrierea latină cursivă eră numai bănuită; iar cea elină prea puțin cunoscută de la sfârșitul veacului trecut. După publicarea *Libelului aurar*—și acî stă meritul principal al archeologului german Massmann—monumentele scrise cu litere cursive n'au mai rămas enigme, ci, luându-se de basă scrierea tablelor cerate, ele au fost descifrate cu mare ușurință.

Scrierea cursivă eră reclamată mai ales de papir, pe care anevoe numai se putea sgârîi (exarare, scribere) literile unciale cele mari. Aflăm aceasta scriere foarte adeseori și pe hârburi de lut, table cerate, în inscripțiunile parietale dela Pompei și chiar pe metal și pergament. Existența unei scrieri cursive a stat mult timp la îndoială în Europa. Egiptul însă ne-a dat primul exemplu despre scrierea grecească cursivă.

Nu cu o scriere complet cursivă avem a face în fragmentul grecesc din tablele cerate ardelene, ci cu o scriere care, am putea zice, formează transițiunea între scrierea uncială și cea cursivă. Unele forme de litere le aflăm ca în scrierea uncială, altele ca în cea cursivă, iar altele în

fine, ca d. e. ϑ , ξ , χ , φ , și ψ , lipsesc cu totul, fragmentul ne-având în total decât șase șire și jumătate. Despre spirit și accente, precum și despre separarea cuvintelor, se înțelege că nu poate fi vorbă. Nu vom reproduce isolate, literile acestui important frangment. Facsimilele alăturate (Stampa No. I, care reproduce tabela cerată No. 11), ne pun în vedere mai întâiu, sus, scrierea cum ne apare pe lemn, păstrând urmele unei sau mai multor scrieri vechi, iar, jos, scrierea care aparține însuș documentul nostru.

Dacă pe timpul descoperirii de la Roșia Abrudului scrierea cursivă grecească eră cunoscută, cea latină de abia eră bănuită. ¹⁾

Dacă dar până la descoperirea tablelor noastre nu se cunoaște de loc scrierea cursivă latină, astăzi existența ei ne este dovedită prin materialul foarte bogat al tabelor cerate, prin tabele de plumb și prin ziduri întregi scrise în Pompei, prin țigle, talere lucrate de aur, argint, plumb etc. și toate acestea scrise cu litere cursive. Am dat în Stampa No. II fascismile unui triptic de tablă cerată de la Abrud, (No. 2).

Deși tablele cerate din Dacia ne fac pentru prima oară cunoscută scrierea cursivă, un studiu amănunțit asupra acestui gen de scriere zilnică a Romanilor nu se poate face, fără a se cercetă mai întâiu monumentele de la Pompei scrise cu acelaș fel de litere. În măsura în care se fac săpăturile cetății îngropate sub cenușa și nisipul ferbinte al Vesuvului, la anul 79 după Chr., se scoate la lumină un număr din ce în ce mai considerabil de inscripțiuni cari nu erau destinate să se păstreze în decursul veacurilor și cari, tocmai din aceasta cauză, trebuie să atragă mai mult atențiunea istoricului-arheolog. Studiul monumentelor pompeiane, din punctul de vedere

1) Spangenberg, *Urkundenbeweis*. I; 79: «Höchstwahrscheinlich war auch die Cursivschrift bei den Wachstafeln anwendbar». Mannert *De tabula Peutingeriana*, p. 13. «Ex omnis quidem tempora Romani usi sunt litteris minusculis et cursivis sed nullis exemplis».

A	λ τ λ τ λ λ τ λ τ λ λ τ λ λ λ λ λ λ λ λ λ
B	δ δ
C	ς ς
D	α α
E	ε ε
F	φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ
G	γ γ
H	κ κ
I	ι ι
K	κ κ
L	λ λ
M	μ μ
N	ν ν
O	ο ο
P	π π π π π π π π π π π π π π π π π π π π
Q	ρ ρ
R	σ σ
S	τ τ
T	υ υ
V	φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ φ
X	χ χ
Z	ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ ψ

al scrierei cursive, ni se impune de sine. Pe când scrierea din Ardeal datează din secolul II al erei noastre, cea de la Pompei datează din secolele întâiu înainte și după Chr.; prin urmare avem în tablele noastre cerate o fasă istorică, posterioară celei ce ni se destăinuiește în scrierile cursive de la Pompei.

Acest fapt este important, pentru că ne permite a vedea în câțva dezvoltarea ulterioară a scrierii cursive.

CAP. VI.

Obiectele tratate în Tablele Cerate

Contracte, cauțiuni (Vânzări-Cumpărări, Inchirieri, Depozit, Credit, Societate)

I.

Studiul paleografic al tablelor cerate ne a dovedit, credem, în de ajuns întrebuițarea acestor monumente în lumea antică. Am insistat, aducând probe din scriitorii vechi, mai ales asupra usului lor juridic. Dar chiar de nu am fi avut aceste probe, ar fi absurd să admitem că magistrii dreptului public și privat nu s'ar fi folosit, în relațiile lor zilnice, de un material de scris atât de potrivit și tot-de-odată atât de ieftin. Zicem atât de ieftin, fiind-că Romanul, strâns la pungă și lacom prin excelență la câștig, de câte ori aveă să-și însemneze pe răboș în fie-cari zi *acceptum și expensum*, venitul și cheltuiala, și seara să-și facă bilanțul, nu puteă găsi alt material mai la îndemână decât tablele cerate. De aceea nu trebuie să ne mire faptul că toate tablele cerate păstrate, atât cele din Transilvania cât și cele de la Pompei, cuprind acte juridice. Dar, pe când în documentele lui Caelius Jucundus nu aflăm decât chitanțe, în monumentele de la Abrud, afară de edictul de disolvare a unui colegiu funerar — prin urmare tot act juridic — și afară de lista de bucate a unui ospăț, în toate celelalte nu găsim decât contracte încheiate între băieșii minelor acestei localități. Lăsând pentru mai târziu studiul asupra minelor de aur din Transilvania și asupra colegiilor aurarii și funeraticii, să căutăm acum să ne dăm seama de felul contractelor din tablele cerate.

Ce găsim în ele? Afară de edictul de disolvare a unui

colegiu și afară de lista de bucate a unui ospăț, avem două-zeci de cauțiuni ¹⁾).

Iată cum le am grupat, după conținut:

- I. 4 Cauțiuni de cumpărare, *emptio-venditio*
- II. 3 » » închiriere, *locatio*
- III. 2 » » societate
- IV. 4 » » credit
- V. 1 » » deposit
- VI. 6 » » al căror conținut nu'l cunoaștem.

Punând acum această listă în raport cu împărțirea generală a obligațiunilor, vedem cinci contracte *re* și nouă *consensu*.

Fiind-că formulele cauțiunilor în secolul al II-lea, când au apărut tablele noastre, erau cunoscute de toată lumea, nu aflăm decât inițialele *f*(ide) *d*(are) *r*(ogavit) etc.

Să dăm acum câte-va noțiuni explicative.

1.

Emptio-venditio (vânzarea) Ea presupune două lucrări: *res* sau *merx*, dat de vânzător, și un *pretium* dat de cumpărător.

În cauțiunea de cumpărare — și repetăm încă odată că obiectul cauțiunei e acelaș cu al contractului principal —reprodusă, sub No. 2, *merx* e formată dintr'o copilă de șase ani, iar *pretium* din 205 denari, în No. 1 un copil, cu 600 den; în No. 3 o casă de jumătate, cu 300 den; în No. 4 o femeie din Creta cu 2 uncii 420 denari.

2.

Locatio (închirierea). Tei locațiuni *operarum*, dintre cari două *opere aurario*. *Merces* în No 6 este 70 denari

1) Cuprinsul la câteva table nu se poate cunoaște din cauza relei conservări a monumentelor. Probabil tot cauțiuni au fost.

în No. 7, 70 denari și în No. 8, 105 denari. Vom reveni cu amănunte asupra acestor locațiuni, când vom vorbi despre minele de aur ale Daciei.

3.

Societas. După cum însuș numele ne arată, societatea nu consistă în alt-ceva decât în reunirea mijloacelor a două sau mai multe persoane, spre a-și procura în comun oare-cari avantagii.

Două cauțiuni a unor contracte de societate. În tabela No. 5 contractul unei societăți *danistare* ¹⁾ este încheiat între două persoane Cassius Frontinus și Iulius Alexander, de la 10 kal. Ian., până în ajunul idelor lui Aprilie. a. 167, cu depunere de 500 denari. Ceea ce vor câștiga au să împartă în părți egale (*æquis portionibus*). A doua tablă cerată ce cuprinde de asemeni cauțiunea unei societăți cu depunere de 267 denari este din nenorocire așa de vătămată, încât nu i se poate cunoaște conținutul.

Societatea funerară va face obiectul unui capitol a parte.

4.

Mutuum sau creditul. În tablele cerate, găsim cauțiuni de credit; și reamintim din nou că obiectul cauțiunii este acelaș cu al contractului principal.

În tabela No. 9, creditorul împrumută 140 denari; în No. 10, alt creditor 60 denari; în No. 11, singurul contract scris cu litere grecești, 23 denari; în fine mai avem și o a 4-a tablă cerată ce cuprinde o cauțiune de credit,

1) *Danistarae*, crede Zangemeister, în *C. I. L.* p. 951, că e *mutuis pecuniis dandis et pignoribus accipiendis*.

însă așa de puțin legibilă încât nu i se poate cunoaște conținutul.

5.

Depozitul. În depozit — și el ca și *mutuum* nu e altceva decât un contract *re*, — *accipiens* se obligă a păstra obiectul depus fără a se folosi de el și al reînapoia oricând îl va cere proprietarul.

Depozitul, No. 12, din tablele cerate consistă în 50 de denari, pe cari depozitarul are să-i înapoieze «sine ulla controversia».

II.

Cu depozitul am terminat studiul asupra contractelor-cauțiuni. Să trecem acum, după ce am făcut, sperăm, pe lectori să înțeleagă cuprinsul juridic al tablelor cerate, la o altă chestiune de drept, mai interesantă și, până acum de curând, puțin cunoscută, Este aceea a subscrierii actelor, o chestiune rezolvită aproape definitiv în urma descoperirilor dela Abrud.

Trebuie să observăm din capul locului că, în antichitate tablele cerate de cuprins juridic nu se subscriau de toate părțile contractante, ci numai de martori cari, pe lângă numele lor, își puneau și sigilele ¹⁾. Acest lucru îl vedem și în tablele dela Abrud și în cele dela Pompei. Iată formalitățile îndeplinite în documentele noastre:

1° Fiecare contract conține numele martorilor. Ele se adaugă în dreptul sigiliului fiecăruia, fără nicio indica-

1) Vezi stampa No. II.

jiune ¹⁾; și în tablele cerate din Transilvania și în cele din Pompei, acele nume par a fi scrise de una și aceeaș mână, așa că contractul are mai mult aparența unei copii decât a unui original. Din faptul că nu se puneă nicio bază pe recunoașterea subscrierii, conchidem că adaugerea numelor în aceste acte nu eră absolut necesară, căci în adevăr numele meu poate fi scris în multe contracte fără voia și scrierea mea; rezultă oare de aci, că eu sunt responsabil de toate? Nicidecum.

^{2°} Pe lângă numele martorilor mai găsim în tablele cerate foarte des și numele debitorului, al fidejursorului și câte odată chiar și al creditorului. E însă de observat că acestea întotdeauna sunt scrise sub numele și sigilele martorilor și adesea cu adausul *ipsius debitoris, venditoris și fidejussoris*. Numai într'o singură tablă cerată vedem că un garant, care nu știa scrie latinește se iscălește cu litere eline Αλεξάνδρου Αντίπατρι σεκοδο αὐτῶρ σεγναι» (secundus auctor — fidejussor). Nu se poate determina cu precizie în cari acte persoanele contractante își puneau și sigilele; probabil că, în contractele de vânzare și cele de împrumut, numai cumpărătorul și împrumutatul. Mai adăugăm că din «dua paria tabularum signatae sunt» din contractul de societate, am putea conchide că numai un soț se obligă prin acest act, iar celălalt soț — și textul ne arată că societatea s'a format numai între două persoane — se obligă prin al doilea contract.

^{3°} Numărul sigilelor numai într'un singur contract nu atinge cifra de șapte. În toate celelalte se pare că această cifră eră cea normală; și e important a vedeă că nu numărul martorilor decideă, ci al sigilelor. Puteau printr-urmare să fie numai patru martori și ceilalți trei să fie stipulatorul, promisorul și garantul. Condițiunea de validitate a actelor eră să nu lipsească cele șapte sigile.

^{4°} Sub text găsim, atât în tablele ardelene cât și în cele dela Pompei, locul și data contractului; de exemplu:

1) Uneori urmate

S,

sigillum).

Actum Alburno maiori prid.
nonas. Maias Quintillo et Prisco cos.

său

Actum Pompeji.

5° Intr'un contract de închiriere din tablele noastre cerate găsim o subscriere cu totul curioasă,

Actum Immenoso maiori.

Titus Beusantis
qui et Bradua

Socratis Socra-
tionis

Memmius Asclepi

Care eră scopul subscrierii? Nu eră altul decât să se recunoască sigilul din dreptul numelui în cazul unui proces. Martorii prin urmare nu erau răspunzători de altceva decât de sigilul lor, care, dacă nu eră atins, dovedea că textul nu s'a falsificat. Dar ce caută numele debitorului și al garantului sub ale martorilor depe pagina a cincea? Nu eră mai bine să urmeze îndată după text pe tăblița a doua? Puteau fi luați și ei de martori? Nici de cum, căci ei își luau asuprași o obligațiune și cel ce se obligă nu poate să-și fie sieși martor. Explicațiunea o vom găsi repede, îndată ce vom considera următoarele lucruri: În a cui sarcină cade obligațiunea? În a debitorului. Cine păstrează contractul? Creditorul. Ei bine, pentruca să nu se facă de acesta vreo falsificare, el își puneă împreună cu sigilul și iscălitura.

Cum se face însă ca, în No. 6 să avem dedesuptul textului subscrierea a trei nume? Locul lor ar fi fost nu imediat sub text, ci pe pagina a cincea a tripticului. Punând în raport acest act cu celelalte două contracte de închiriere, vedem că Memmius Asclepi este debitorul, iar ceilalți doi sunt proprietari de mine, luați ca martori 1).

1) Numele debitorului și în această tablă, tot după al martorilor urmează.

Dar dacă Memmius Asclepi nu ştia scrie — «quia se scribere negavit» — cine l'a iscălit? Martorii?

De ne uităm în fotografia acestei table cerate, vedem că nici chiar martorii nu s'au subscris cu mâna lor proprie, ci, acela care le a scris contractul le-a iscălit şi numele.

E greu să ne explicăm subscrierea acestui act. Finály presupune că tăbliţa n'ar fi decât o copie şi conchide că nu aparţineă unui triptic, ci eră o tabelă izolată. Chiriaşul, un simplu muncitor în mine s'a mulţumit numai cu doi martori. Nu numai atât, dar dacă ne uităm la scrisoarea acestui contract, vedem că literile nu sunt rărite ca în triptice. În triptice, atât în cele din Transilvania cât şi în cele dela Pompei — şi Stampa noastră No. II ne poate arăta aceasta mai bine — silabele şi literile sunt cu intenţiune rărite, pentruca textul să poată fi scris şi pe pagina a treia.

Bruns se pune în ipoteza că tăbliţa noastră cerată n'ar fi o copie, ci însuş originalul şi vede în această subscriere o formalitate foarte des întrebuinţată mai târziu în secolul V şi VI, aşa numita *notitia testium*¹⁾. Scopul subscrierii celor trei martori ar fi dar, după Bruns, ca colaţionarea numelor de pe pagina a cincea cu cele din text, să fie o garanţie mai mult în contra falsificării.

Din observările de mai sus putem conchide că subscrierea actelor, cum o facem noi, nu eră cunoscută la cei vechi şi unde prin excepţie se făcea, ca în cazul tablei cerate de mai sus, nu eră o formulă juridică. Subscrierea martorilor cu punerea sigilelor lor eră o garanţie numai în contra falsificării şi nimic mai mult. E curios că acest mijloc de validare al actelor eră neprăcticat de Romani. Intr'adevăr ce însemnează când ne iscălim noi, bunăoară într'un contract? Subscrierea noastră ca parte contractantă nu dovedeşte numai că actul nu e falsificat, dar totdeodată că am admis şi aprobat conţinutul. Un act de drept public sau privat neiscălit, astăzi n'are nicio

1) Cel ce scria contractul adăugă la fine şi numele martorilor.

valoare. Redactarea unei legi, a unei hotărâri, a unui contract sau testament etc. numai atunci e definitivă când e scrisă. La Romani, pe deoparte subscrierea părților contractante nu era necesară, pe de alta, trebuia ele să-și pună alături de nume și sigilul.

Să privim acum cestiunea subscrierii tablelor cerate dintr'un punct de vedere mai înalt.

E interesant a observa că conținutul tuturor contractelor de la Abrud este formulat în mod obiectiv, adică obligațiunea nu se face printr'o declarațiune personală a celor ce contractează; debitorul, cumpărătorul, depositarul etc. nu apar vorbind sau scriind, ci întreg actul este formulat în persoana a treia. Astfel în contractele de cumpărări: «Dassius Breucus emit mancipioque accepit puerum... de Bellico A. fide rogato Vibio L.» (No. 1) Apoi: «Eum puerum... dari, fide rogavit Dasius Breucus,... fide promisit Bellicus Alexandri ab Dasio Breuco». În fine: «Proque eo puero... pretium accepisse et habere se dixit Bellicus Alexandri ab Dasio Breuco». Tot astfel contractul de societate: No. 5, «Inter Cassium Frontinum et Iulium Alexandrum societas... ita convenit ut quidquid in ea societate... In qua societate intulit Iulius Alexander»... Mai departe: «Id dari fieri stipulatus est Cassius Frontinus, sponndit Iulius Alexander».

În contractul de închiriere: No. 6, «Flavius Secundinus scripsi, regatus a Memmio Asclepi, quia se litteras scire negavit, quod dixit se locasse et locavit operas suas... Aurelio Adjutori; mercedem... accepere debebit etc».

În contractul de deposit: No. 12, «Denarios quinquaginta commendatos Lupus Carentis dixit se accepisse et accepit a Iulio Alexandro, quos ei reddere debet».

În cel de credit No. 10, «Denarios LX... dari fide rogavit Iulius Alexander, fide promisit Alexander Cari... Id fide sua esse iussit Titius Primitius...»

Chiar și în edictul de dizolvare al colegiului funerar, No. 13, «Artemidorus Apoloni magister... et Valerius Niconis et Offas Menofili questores... hoc libello publice testantur... se rationem reddidisse».

Faptul, că toate aceste contracte au un caracter obiectiv, ne duce la concluziunea că scopul lor nu erà altul decât să se fixeze și în scris obligațiunea, care de altfel erà făcută verbal. Mărturia scrisă erà ca un adaus numai pe lângă cea orală; și cum că stipulațiunea se făcea oral ne arată și împrejurarea că în toate contractele unde este vorba de răspunsul promissorului: *accepisse, locasse, habere* etc., vedem mai întâiu vorba *dixit*. Evident că cu acest caracter de obiectivitate al contractelor se potrivește și lipsa de subscriere a persoanelor contractante¹⁾.

Am zis că sigilele decideau dacă un contract erà valabil sau nu. Ele se rupeau de martori numai în caz de proces. Se puteà însă întâmpla ca unul sau mai mulți martori să moară înainte de expirarea termenului contractului și prin urmare, în caz de proces, să nu se poată prezenta la judecată. Pentru înconjurarea acestui inconvenient se depunea în Archivele publice ale Statului câte o copie²⁾. Aceasta ne dă mijlocul de a ne puteà explica formula: «*Descriptum et recognitum factum ex libello qui propositus erat Alb (urno) maiori ad statione (m) Resculi, in quo scriptum erat id quod infra scriptum est*». (No. 13), din edictul de dizolvare al colegiului funerar, precum și din toate diplomele militare și din monumentul din Lanuvium.

Toate contractele de mai sus au fost încheiate, precum am mai spus, între băieții minelor de aur ale Daciei. Aceasta ne aduce să studiem acum minele de aur din Transilvania.

1) Lui Bruns, *op. cit.*, i se pare că «*scripsi roga tus a Memmio quia se litteras scire negavit*», ar dovedi că toate celelalte erau scrise de una din părțile contractante.

2) Apuleius, *Apolog*, 5 de *magia oratio*. C. 89 din secolul II.

CAP. VII.

Minele de aur din Ardeal.

I.

Nici o țară din Europa n'a fost și nu este așa de bogată în minerale și cu deosebire în aur ca Transilvania. Renumele ce și l-a câștigat în lumea întreagă California, îl are în lumea continentului nostru, Ardealul. Carpații apuseni ai țării — mai ales în această parte s'au făcut sistematice exploatări — sunt plini de minerale prețioase, cari în toate timpurile au atras lumea lacomă și setoasă de aur. Fiind dar Transilvania o țară eminentemente avută în aur, nu e de mirare dacă, de o dată cu primele noțiuni de geografie și de istorie ce le avem despre patria noastră, vedem pomenindu-se, în mod indirect, și bogatele ei băi de minerale prețioase.

Inceputul și prima dezvoltare a modului de exploatat a acestor mine, ca și întreaga istorie, se pierde în noaptea veacurilor. Cea dintâiu pomenire o face Herodot care, vorbind despre Agatirsi, un popor ce locuia în partea vestică a Scitiei, lângă râul Maris, ne spune că erau cu traiu răsfățat și foarte de aur purtători: «'Αγάθυρσοι δὲ ἄβροτάτοι ἄνδρες εἰσι καὶ χρυσόφοροι τὰ μάλιστα» ¹⁾ Această

1) Herodotus, IV, 104. Cf. Hașdeu, *Istoria Critică*, p. 189. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, p. 409. Xenopol, *Istoria Românilor*, I, p. 29. Odobescu, *Scrieri literare*, vol. II, p. 278.

mărturisire a celui dintâiu istoric și geograf al patriei noastre ne permite a conchide că Agatirștii se îndeletniciau cu exploatarea aurului fie culegându-l în stare de pulbere din apa râurilor aurifere, fie scoțându-l direct din pământ.

Nu știm ce desvoltare a luat la Daci montanistica. Mărturii directe n'avem. Însă faptul că Dacia trecea de una dintre cele mai bogate țări ale lumii antice, ne face să admitem că poporul Dacilor, nu numai că n'a neglijat exploatarea minelor, începută probabil de Agatirși, dar încă a dat acestui fel de lucrări o desvoltare așa de mare încât să ne poată spune Ion Lydus că Traian ar fi luat dela Daci suma, fără îndoială exagerată, de cinci milioane litre de aur și zece milioane litre de argint.¹⁾ Basoreliefurile de pe columna lui Traian, în cari se reprezintă mai mulți catări încărcăți cu vase de aur și argin, mărturiile autorilor antici despre comorile de aur de care se vorbește că Traian le-a dăruit templelor din Asia, în urma cuceririi Daciei, mulțimea giuvaierilor de aur și argint aflate în Transilvania și Ungaria, sunt dovezi cari ne vorbesc despre însemnătatea ce știau Dacii să dea acestei ramure de industrie.

De oare-ce însă scriitorii romani nu ne spun nimic lămurit despre minele de aur din Dacia, e greu de a preciza cari anume băi au fost exploatate de Daci și cari de populațiunea daco-romană. Se admite în genere, depe, puținele indicii ce le putem avea, că la Baia (Offenbanya) în ținutul Abrudului, sunt urme neîndoioase de săpături dacice. Pe lângă aceasta, ca toate popoarele antice, de sigur și Dacii extrăgeau aurul din nisipul râurilor aurifere, atât de numeroase în țara lor, precum sunt Oltul, Arieșul, Ampoiul, Mureșul, Someșul, Argeșul etc., și chiar din apele ce se formau în urma ploilor, ape cari de asemeni duceau cu ele praf de aur.²⁾

1) I. Lydus, *De magistratibus*. 28.

2) Ackner în *Mitteilungen*, p. 132. Numele Oltului, dl. Hașdeu îl reduce la radicalul indo-european care ne dă noțiunea de aur. *op. cit.*, p. 253, seq.

Trecând acum la Romani, vedem că aceste lucruri s'au făcut pe o scară cu mult mai întinsă. Când voește cineva să-și dea seama despre istoria întemeierii provinciei lui Traian și despre primii locuitori cari au intrat în fuziune pentru a da naștere poporului român, nu trebuie să piardă din vedere mai ales avantajile materiale cari le putea oferi noua provincie cucerită : căci, deși scopul lui Traian la cucerirea Daciei, ca și al lui Cesar la cucerirea Galiei, a fost mai cu seamă întinderea maiestății romane și formarea imperiului universal pe baze temeinice, totuș nu puțin adiminetoare pentru cassa fiscului erau și bogățiile naturale ale acestor frumoase țări. Iar în ceea ce privește mai ales pe coloniștii din Dacia, «aceasta a fost negreșit nada atrăgătoare, care aducea atât de numeroși Romani din toate părțile imperiului și mai cu deosebire din Italia și Roma.» Preocupațiunea lui Traian a fost, nu numai să aducă o populațiune, «ad agros et urbes colendas», cum zice Eutropiu, dar și să exploateze minele; și aceasta desigur a fost un motiv puternic pentru ca Adrian să nu părăsească Dacia.

Înainte de a vorbi despre naționalitatea minierilor de la Abrud, să vedem cari băi de aur ne arată urme neîndoioase de o exploatare antică.

De ne uităm pe Tabela Peutingeriană, făcută în secolul III după Chr., vedem că de la Apulum (Alba-Iulia) direcțiunea apucă peste Brucla, lângă Aiud (Nagy-Enyed) direct către Salinae și de aci către Pata (Patavisa) la Napoca (Turda), până la Porolisum (Moigrad, Ocna-Dejului). Nici un indiciu asupra băilor de aur din munții apuseni. Tot atât de puțin ne spune și geograful astronom Ptolemeu. Totuș, urme învederate ale unei colonisațiuni romane miniere vedem începând, pe de o parte, de la Petroșani și Zlagna, iar pe de alta, de la Șard și Ighiu (Magyar-Igen) spre nord vest, către izvoarele râului Ampoiul (Ampoly) și către cursul de mijloc al Arieșului, în inima munților metalici. Ast-fel, la Săcărâmb, Băița, Ruda, Brad, Țiebia, Baia de Criș, apoi spre răsărit la Roșia

munteană (Verespatak), Baia (Offenbánya ¹⁾) se ştie cu siguranţă că Romanii exploatau aurul.

Că Romanii, în aceste localităţi, exploatau aurul ne dovedeşte, pe lângă nenumăratele obiecte întrebuinţate de băieşi şi descoperite în zilele noastre, şi mulţimea de inscripţiuni răsipite pe ici colea şi, pe lângă tablele cerate de la Roşia, chiar şi metoda săpăturilor cu totul caracteristică şi în deplină concordanţă cu descrierea lui Pliniu şi a altor autori. După mărturia scrutatorilor moderni cari au vizitat şi cercetat aceste mine, vedem că lucrările metalurgice nu erau făcute cu ajutorul dinamitei, ciocanului şi ferului, ci spre a sdrobî mai cu uşurinţă stanele mari de peatră, cari conţineau aur, bolovanii cei mari erau încălziţi şi aduşi în stare de ferbinţeală prin foc; se vărsa apoi peste volumul lor mărit, oţet, şi apă şi astfel sfârâmarea lor devenia mai lesnicioasă. Rămăşiţe doveditoare se mai văd încă şi astăzi la Roşia. Aci era centrul operaţiunilor exploatarelor de mine. În adevăr, cercetările critice ale Mommsen au dovedit că, nici la Zlagna, nici la Abrud, nu au fost, precum nu sunt nici astăzi, mine de aur; iar faima răspândită despre *Auraria maior* şi *Auraria minor*, prima identificându-se cu Abrudul şi a doua cu Zlagnă, este o născocire şi o deducţiune modernă din numele de astăzi ale acestor două localităţi. Dar, dacă aci nu s'a aflat mine, nu e mai puţin adevărat că locuitorii duceau o viaţă de *băieşag*, cum se zice în acele locuri. În Abrud se culegea aurul din nisipul apelor, iar la Zlagna era reşedinţa oficiului administrativ al tuturor minelor de aur.

Cu ocasiunea studierii numelor proprii din tablele cerate vom căuta să dovedim identificarea localităţilor miniere de azi cu cele antice; de o cam dată să arătăm cum s'a născut ideea de *Auraria maior* şi *minor* şi întru cât a avut ea o aparenţă de probabilitate. Confusiunea s'a

1) În Nord la Rodna-Veché şi în Banat la Sasea montană şi Moldova.

produs din etimologia greșită a cuvintelor *Abrud* și *Zlagna*. În adevăr—*Abrud* din numele românesc *Aur-ud* și *Zlagna* din slavicul *Zlato* ¹⁾ însemnând *aur*, s'a admis că în limba poporului s'a păstrat numirile *antice* ale localităților *Auraria maior* și *minor*.

Dacă dar la *Abrud* și *Zlagna* nu s'au aflat urme care să dovedească o directă exploatare de mine în timpul Romanilor, la Roșia (Verespatak) în spre N. O. de la *Abrud*, lucrările antice pun în uimire și umplu tot deodată de spaimă pe visitatorul care pentru prima oară cearcă să examineze localitățile unde nenumărate generațiuni și-au consumat vieața, căutând aurul, pe care «omnes victa pietate colunt.»

Roșia este situată într'una din cele patru linii eruptive ale ținutului băișagului, în linia așa numită Roșia-Vulcoiu, care se întinde pe o lungime de 2,5 miluri și pe o lățime de 0,5 mil. Trecând peste renumita stânca de basalt ale cărei colonne adesea se văd prăvălite la poalele ei din cauză trăsnetelor și tunetelor, — de unde și numirea de *Detunata*,—și a cărei pozițiune pitorească atrage în fiecare an cete de admiratori ai frumuseților naturii, din apusul Europei, privirea ni se oprește asupra așa numitelor de popor *Cetatea mare* și *Cetatea mică*. Spre a ne face o idee mai lămurită despre aceste două mine exploatare de Daci și apoi de Romani, vom cită o frumoasă descriere făcută de meritosul colector de antichități ale Ardealului, de Ackner: «Când cineva vizitează Roșia, trebuie să întrebe cu tot dreptul mai întâiu de vestita *Cetate*. Urcându-se în sus spre ea, la privirea maselor scobite, scrutătorul se uimește și rămâne îngrozit. Ele sunt pe din afară și pe dinăuntru lucrute în cerc și în realitate se pot asemăna cu un amfiteatru derăpănat

1) Rusește *Zoloto*, polonește *Zloto*, bohemește și sârbește *Zloto*, (Pictet *Orgines*, I, 154-5. Cf. Hășdeu. *Istoria critică*, p. 253), de unde germanul *Gross-și Klein-Schlatten* (*Zloten*). «*Zlato eadem vox est quae gothice sonat gulth, dialectu Teutonum superiorum antiqua kold kolt*». Massmann *op. cit.* p. 94, nota 2.

sau mai bine încă cu un vulcan stins, al cărui crater înegrit privește spre cer. *Cetate mare și mică* în limba română însemnează întăritură mare și mică; și acestor stânci li se cuvine cu atât mai mult numele de întărituri cu cât în *Cetatea mare* nu poate intra cine-va decât prin o singură deschizătură în partea despre Meazănoapte, iar în *Cetatea mică* numai printr'o o strâmtă văgăună. Privirea de sus în jos, dacă cine-va s'a urcat până la vârf, și interiorul, dacă cineva a pătruns în lăuntru, sunt înfiorătoare. Toate simțurile celui ce a străbătut în lăuntru, mai ales dacă aceasta o face pentru prima oară, sunt puse în mișcare.... Nu fără un simțimânt de groază vezi ici pe băiașul îndrăzneț de asupra rupturilor periculoase, cum se urcă de pe un sghiab pe altul, adesea pe scări nețemeinice, pe balcoane formate ici colea sau pe urme de picior tăiate cu îngrijire și pe vârfuri de stâncă ce se ridică drept în sus, și ca și cum ar pluti în vânt, face găuri și cu străduință sparge cu dinamită sau lucrează cu lăstarul și cu ferul.»¹⁾

În aceeaș linie eruptivă, s'au mai aflat urme de lucrări romane în muntele Cârnicul mare, în băile Sf. Simon, împreună cu obiectele enumerate în primul nostru capitol; apoi și în muntele Letea, în mina Sf. Caterina, localități în cari s'a găsit table cerate cari mai toate cuprind acte referitoare la aceste mine romane.

Trei soiuri de țigani trăesc în Transilvania: nomazi numiți *corturari* (lăieți), semi-nomazii numiți în unele părți *băeși*, și *stabili*, așezați în jurul satelor. Cei dintâi nu lucrează nimic, ci trăiesc numai din cerșetorie; acești din urmă ne-având proprietăți, lucrează în sat și în câmp pe la țărani. Copiii lor, vara și iarna, bat ușile oamenilor cu stare. Mai interesant este traiul țiganilor băieși. Iarna, răspândiți aproape în întreg Ardealul, cu preferință în sate de munte, își duc vieața vânzând pe la femeile române, măhuri, corfe, coșuri, fuse etc, iar când vine vara se încarcă, mare și mic, cu tot avutul lor pe care și a-

1) Ackner, *Jahrbuch der Wiener Akademie*, p. 37.

pucă drumul Abrudului. Unii, mai ales cei de pe la Turda, o iau în spre izvoarele Someşului şi Arieşului; alţii în spre Alba-Iulia. Cât e vara de lungă, ei nu se despart de minele munţilor apuseni, unde culeg aurul din nisipul apelor. În mine însă nu lucrează. Când vine frigul se întorc iarăş, în care şi pe jos, pe la satele cu păduri şi şi reîncep viaţa lăsată cu câteva luni mai înainte. În fie care an dar, ei duc două vieţi, una de băieşi şi alta de industrie casnică. Nu arare ori ȝiganii coşari îşi exportă produsul lor vechiului Regat. În antichitate, ca şi azi ȝiganii, aceeaş populaţiune, care se ocupă cu exploatarea aurului din mine, se ocupa poate şi cu culegerea lui din apele râurilor aurifere. Nenumărate mâni au trebuit să fie întrebuinţate la spălarea aurului în *steampuri*, un fel de mori ca pivele, în cari se pisează peatra ce conţine aur.¹⁾

Nenumăratele movile, gropi, ridicături şi şanţuri, toate făcute de mâna omenească lângă apele râurilor aurifere în a căror apropiere s'au aflat adesea monete şi obiecte de podoabă antice, ne dau dovadă despre activitatea depusă de lumea daco-romană pentru dobândirea preţiosului metal. Mai ales Arieşul (Aranyos, râu-aurifer), care isvoreşte din Bihar, un munte între Transilvania şi Crişana aproape de Găina, sat vestit pentru fictivul *târg de fete*, şi care trecând prin Vidra, prin Ariesul mare şi mic, Câmpeni, Bistra, Baia, se varsă în Mureş, ne arată urme de *steampuri* antice şi moderne²⁾. La acest râu, mai ales, vedem însemnătatea ce ştiau Romanii să dea acestei ramure de industrie, căci în muntele Bihar n'a rămas aproape nici un pârâu şi nici o văgăună

1) Frâncu şi Căndrea. *Românii din munţi apuseni*, p. 37. «Despre acestea Crişanul la întoarcerea sa acasă voind să spună neveste sale ce a văzut şi neştiind cum să-i explice, zise cu uimire: Dracul negru a mai văzut «ca în ȝara Moşului să zică (cânte) apa, să joace lemnele.»

2) Râuri aurifere mai sunt Oltul, Ampoiul, Mureşul, Someşul, Sebeşul, Motrul, Lotrul, Argeşul, Dâmboviţa şi altele mai mici ca Pianul, Topologul etc. Cf. Tocilescu, *op. cit.*, p. 409.

necercetată și nici o stâncă nerăscolită. La Neagra, într'o neînsemnată vâlcă și într'un mic pâraiaș, s'a descoperit aurul cel mai fin poate din toată lumea cunoscută, aur de 24 carate. La Ribîța, Lupsa, Băița, Balomireasa și la Găina, steampurile romane încă n'au putut fi îngropate în decursul veacurilor.

Strabo ne spune că în antichitate, pentru spălarea aurului se întrebuițu un fel de ciur cu strecurătoare. Un vas de pământ însă, găsit în Transilvania, și conservat azi în Museul lui Bruckenthal din Sibiu, ne arată că băieșii Daciei, în loc de ciururi, se foloseau de talere în formă eliptică cu o strecurătoare, un fel de scoc, căptușită pe dinăuntru și pe din afară cu un strat de cuarț.

Am zis mai sus că în autorii antici nu aflăm nici o pomenire despre exploatarea minelor din Ardeal. Totuș, de oarece urmele până azi vizibile ale băilor noastre corespund cu ce ne spun Pliniu, Diodor și Strabo despre cele din Egipt și din Spania, vom face, după istoricul sicilian, tabloul amărîtei vieți a minierilor antichității, și de bună seamă și a celor din Dacia: «Băieții încă nedesvoltați la vârsta sunt siliți să ricăie prin băi în săpăturile făcute în stâncă, să culeagă cu sânguință miclele bucăți de piatră și să le ducă afară din baie. Dela aceștia, bărbați trecuți de treizeci de ani iau o anumită cantitate de bucățele, le sfarmă cu ciocane de fer, până ce piatra e redusă în mărimea boabelor de mazăre. Adusă în starea aceasta, femeile și bătrânii iau piatra și o duc în piuă. Pășesc apoi doui sau trei la sul (fus) și învârtesc până ce au măcinat măsura primită și au făcut-o subțire ca făina de grâu. În fine, oamenii pricepuți iau piatra măcinată spre a o supune ultimei operațiuni. O freacă anume pe o scândură lată și ceva înclinată, în timp ce vârsă pe ea apă. Pământul se discompune în apă, și plutește peste scândura plecată; aurul însă, din cauza greutateii, rămâne îndărăt. Făcând aceasta de repetite ori, ei freacă aurul ușor cu mânele, apoi apasă încetinel cu bureți (spongi) cari iau ceeace mai este moale și țărânos,

până ce în fine rămâne numai bucată de aur curată.¹⁾» Această făină de aur, ca și aurul spălat este topită în sobe de lut alb, numite de Pliniu *tusconia*. Cum se procedă mai departe, nu știm.

Prin urmare, populațiunea daco-romană în antichitate — ca și Moșii de astăzi — câștipau aurul fie săpând în văgăunele întunecoase și rău mirositoare ale munților, fie culegându-l din nisipul râurilor aurifere enumerate mai sus.

Minele Daciei au fost de la început exploatare de împărat indirect, pe calea arendării și în urmă direct prin procuratori. Cu toate acestea, una din tablele cerate (No. 6) ne arată o persoană privată ca proprietar de mine, închiriind «*operas suas*» unui alt particular. Aci *operae suae*, sau este luat în înțeles impropriu, fiind ale unui mare arendator care le dă în întreprindere unui arendaș mai mic, sau că în adevăr, pe lângă minele principale ale împăratului, existau și mine private.

Mărginindu-ne la minele de aur ale Daciei, să vedem acum personalul administrativ însărcinat cu conducerea lucrărilor. O centralisațiune a tuturor minelor în Roma, până astăzi nu s'a dovedit decât pentru carierele de marmură, *statio marmorum*. Supravegherea generală o avea un funcționar împărătesc, *Procurator aurariarum*, care putea fi chiar și arendașul principal. Inscripțiunile găsite la Zlagna ne procură numele a cinci procuratori aurari și a unui sub-procurator:

1. *M. Ulpius Aug. lib. Hermias, proc. aur . . C. I. L. III. 1312*
2. *Papirius Rufus, proc. aur. » » » » 1311*
3. *C. Sempronius Urbanus, proc. aug. . . . » » » » 1298*
4. *C. Aurelius Salvianus, proc. aug. . . . » » » » 1298*
5. *P. Macrinus Macer, proc. augg » » » » 1310*
6. *Avianus, subproc. aug. » » » » 1088*

Numai cel dintâiu dintre acești procuratori este libert; ceilalți sunt din cariera equestră. Putem deduce de aci că la început conducerea minelor o avea un libert, un

1) Plinii, *Hist. Nat.* XXXIII, 19; Diodorus, III, 12-14; Strabo, III, 91, 8.

om de casă al împăratului și mai târziu numai, un om de condițiune mai bună. Într'adevăr, într'o inscripțiune din anul 161, găsită la Zlagna,¹⁾ reședința oficiului administrativ al tuturor minelor de aur din Ardeal, aflăm numele lui *I. Aurelius Diocles*, beneficiar al unui procurator aurar, prin urmare un adjutant militar care nu putea fi decât pe lângă un procurator equestru.²⁾ De aci rezultă mai departe să pozițiunea procuratorilor aurariari cu timpul s'a îmbunătățit și vaza lor a crescut așa de mult încât nu arareori ei erau chemați la Roma în posturile cele mai înalte, ba vedem pe *P. Macrinus*, ajungând mai întâiu prefect al pretoriului și mai târziu chiar suit pe tronul Cesarilor. Une ori chiar și cenușa celor morți eră dusă, din grația împăratului, din Dacia spre a fi înmormântată în Roma.³⁾ Mai vedem totdeodată, din documentele săpate pe peatră, că de regulă procuratorii nu erau instituiți pentru o singură mină, ci pentru totalitatea minelor de aceeaș categorie ale unei provincii, rar a două provincii unite, ca de exemplu, Pannonia și Dalmația. Conducerea deosebită a diferitelor categorii de mine provenia din faptul că, pentru exploatarea băilor de aur sau de argint, aramă, sare etc., se cereau cu totul alte cunoștințe decât de la procuratorul carierelor de marmură, de peatră etc. Procuratori aurari de rang sonatorial nu aflăm nici în Dacia nici în provinciile Senatului.

Sub acești procuratori urmă un șir de funcționari, parte liberați, parte sclavi. Infruntea lor era *Tabularius aurariarum Dacicarum* (purtătorul socotelor) sau mai simplu *Tabularius*, și *Adjutor tabulariorum*, ambii liberi. Mai inferiori erau *Dispensator*, (comptabil-casier, Zahlmeister), *Subsequens librariorum ab instrumentis tabulariorum*, sclavi. Ca *Librarii consulari* (ținători de registre), erau doi oameni din legiunea XIII Gemina care

1) Lipsesce *aur(ariarum)*, dar s'a găsit la Zlagna.

2) *C. I. L.*, III, 1925.

3) *C. I. L.* No. III, 1312. D. M. M. VLPPIO AVG. LIB. HERMIAE PROC. AV-RARIARVM CVIVS RELIQVIAE EX INDVLGENTIA AVG. N. ROMAM LATAE.....

staționă la Apulum¹⁾). Intregul personal al minelor consistă dar din liberi în funcțiunile superioare, din sclavi în cele inferioare și din simpli lucrători ai minelor, *leguli aurariarum*, dupe cum vedem într'o inscripțiune găsită la Zlagna și închinată soției împăratului, Annia Lucilla, între anii 161—167²⁾).

a n n i a e De oare-ce, prin «*liberti et familia et*
L V C I I I a e *leguli*» nu putem înțelege decât liberi și
A V G V S T a e sclavi ai împăratului, conchidem că exploa-
I M P. V E R I A u g t a r e a se făcea direct de împărat, nu prin
A R M E N I a c i arendare.

p a r T H i c i

M A X I M I

L I B E T. F A M I L I A

E T.

L E G V L I. A V R A R I A R.

Minele, dupe cum am spus mai sus, re-
clamând o muncă mare, erau lucrate de
măinile sclavilor. Scriitorii antici însă ne
mai spun că în mare parte erau exploa-
tate de criminali de Stat, puși sub paza unui despărțământ
de oștire, întocmai ca și condamnații din ocnele noastre de
sare, și de către creștini osândiți pe viață *ad metalla*.
Nu știm dacă această mărturisire se poate referi și la
provincia Dacia, dupe cum se constată și pentru Pales-
tina, Cilicia, Egipt, Cipru și apropiata Panonie.³⁾ Isoa-
rele tac cu desăvârșire, iar o conclusiune *ex silentio* nu
se poate trage într'această privință. Din contră, pentru
sclavi avem mai multe dovezi; tablele cerate ne pun în
vedere mai multe afaceri cu acești nenorociți. Astfel, de
exemplu, sclavul (*puer*) despre a căruia cumpărare ne
vorbește tabula N. 1, nu putea fi destinat pentru altceva
decât pentru munca în băile de la Abrud. Cumpărate pe
viață sau închiriate numai pentru un timp anumit, aceste
nenorocite ființe, spre a îmbogăți pe lacomii lor stăpâni,
își consumau viața în întunerecul minelor de sub pă-

1) C. I. L. III, 1297. Cf. și 1313; 1286; 1405; 1301; 1314; 1315; 1317; 1318.

2) C. I. L. III. 1307. Cf. Gooss, *op. cit.*, p. 155.

3) Pauy und Bendorf, *Arch. Bemerk. zur «Passio sanctorum IV coronat»*. bei Büdinger, *Unters. zur röm. Kaisergesch.* III, p. 340. Cf. Gooss, *op. cit.*, p. 156.

mânt. Diodor ne spune că «muncitorii într'aceste mine câștigau, pe seama stăpânilor lor, bogații necrezut de mari; ei înșiși însă trebuie să-și târâe ziua și noaptea corpurile prin găurile de sub pământ și mulți dintre ei mor de muncă prea mare; căci odihnă și recreare pentru ei nici nu există, ci neconținut îi isbesc loviturile supra-veghetorilor și-i silesc să reia din nou munca și astfel își sting vieața lor în chinuri și mizerie; și, cu toate acestea, se găsesc unii dintre ei cari cu trupul și sufletul sunt așa de tari încât duc mult timp atare mizerie¹⁾».

Tot tablele cerate ne mai arată că adesea proprietarii nepricepători în exploatarea de mine, proprietari particulari poate, închiriau unor mici întreprinzători aurifodinele lor pentru un timp mărginit. Trei contracte avem de această natură. Primul, pe care l-a făcut cunoscut mai întâiu Finaly, e scris de Flavius Secundinus; din textul, reprodus sub No. 6, vedem ca Memmius al lui Asclepiu, care nu știe carte, închiriază o groapă de aur, despre care zice că e *a sa*, dela 20 mai până la 13 nov. 164 după Cr., pentru 70 denari, lui Aureliu Adjutor. Arendașul se obligă să plătească această sumă în rate, probabil lunare și stipulează o despăgubire de 5 sesterții (70 bani) pe zi, în casul când posesorul ar voi să-și revoace contractul contra voinței lui. În aceeaș pedeapsă cade și arendașul dacă n'ar plăti punctual rata, fiind proprietarul obligat a-l aștepta numai trei zile peste termenul fixat. În cas când apa ar isbucni în groapă, se va scădea arenda proporțional cu paguba suferită.

Al doilea contract (No. 7) scris de Adjutor Macari conține contractul arendării unei groape a lui L. Ulpius Valerius, iarăș neștiitor de carte, către Socratio Socratonis, martor în contractul precedent. Condițiunile sunt același. Prin al treilea contract (No. 8) scris de un [Dor] cus însărcinat de un proprietar, și el neștiitor de carte și al cărui nume nu se poate descifra, se arendează lui Titus Beusantis, martorul din contractul întâiu, o aurifodină

1) Diodorus, V, 38.

cu 105 denari, până la idele lui noemvrie, stipulând aceleași condițiuni cari par ar fi fost stereotipe pentru contractele de această natură.

De oare-ce însă prețul arândării acestor mine pe timp de șase luni nu trece peste suma de lei 200 în moneda noastră, prin urmare fiind aceasta un preț neînsemnat, e de presupus că aceste mine ale privaților sau ale unor arendatori mai mari erau niște gropi foarte mici și de puțină valoare. ¹⁾ Proprietarii lor nepricepându-se poate sau ne având timp să le exploateze, le închiriau la străini, căci de sigur, după cum vom vedea mai târziu nici Socratio Socratonis, nici Titus Beusantis și nici Memmius Asclepius nu erau Romani.

După ce am văzut de cine și într'al cui profit erau exploatare minele Daciei, ne întrebăm ce venit aduceau ele împăratului? Nu putem vorbi despre venitul ce ele aduceau proprietarilor particulari. Nici un indiciu n'avem într'această privință. Din nenorocire, nu putem ști aproape nimic nici despre venitul ce se vărsa în casseta imperială. Credem că nu mult ne vom depărta de adevăr, dacă prin analogie cu veniturile minelor din Galicia, Lusitania și Austria, — după Pliniu, de 20,000 funți, — vom evalua venitul anual al minelor Daciei, la un minimum de 20,000 funți. În adevăr, dacă vom presupune că erau ocupați în aurifodinele Ardealului, 20,000 oameni, ceea ce nu este prea mult de oare-ce Polibiu numai în Cartagena-Nouă ne spune că lucrau 40,000 capete, și de vom presupune, cu Kölöseri, un *pisetum*, $\frac{1}{48}$ marcă de fiecare persoană venit săptămânal, acestea ne dau venitul anual de 20,000 funți de aur.

Nu putem ști cu siguranță nici timpul de când și până cândau fost exploatare minele Daciei romane. Date precise n'avem decât din tablele cerate, cari se mărginesc între anii 139 și 167; totuș din aceste monumente, precum și din faptul că cel dintâiu procurator aurarial Hermias este un libert ce poartă numele patronului său M. Ulpius, con-

1) Cf. Xenopol, *Istoria Românilor*. I, p. 243.

chidem că încă sub Traian au început lucrările în vechile aurifodine ale Daciei și s'au continuat până la părăsirea provinciei. Mommsen presupune că din timpul războiului marcomanic, minele Daciei au fost părăsite cu totul. Fără îndoială că năvălirile, din ce în ce mai periculoase ale barbarilor, au avut o înrăurire funestă asupra băilor și că multe lucrări vor fi dispărut înainte de definitivă părăsire a provinciei, după cum bunăoară au încetat lucrările în minele munților Letea și Cărnic. De aci nu rezultă o totală năpustire a tuturor minelor și o desăvârșită secare a acestui însemnat izvor de câștig. Din contra, dese *damnationes ad metalla*, în Palestina, Cilicia etc., cari ne arată marea năzuință a Romanilor de a cultiva minele, ne fac a presupune că lucrările în aurifodinele Daciei n'au încetat decât odată cu trecerea legiunilor peste Dunăre. Cât pentru timpurile următoare, deși ne lipsesc dovezile istorice, totuș nu putem admite o definitivă părăsire a minelor de aur din Transilvania. Barbarii cari cuprind provincia lui Traian n'au putut desigur să părăsească cu totul exploatarea metalului după care umblau dâșii atât de mult. Mai cu deosebire Goții, așa de iubitori de bogății metalice, au lăsat negreșit populațiunea minieră, ca și pe cea rurală, să le agonisească în Dacia, pe de-o parte metale pentru satisfacerea gustului lor de lux—și aceasta o dovedesc cu prisos numeroasele tezaure gotice ce s'au descoperit în ținuturile Daciei antice—iar pe de altă parte, bucatele necesare existenței zilnice a unei națiuni barbare, dedată numai cu războiul.

Astăzi minele de aur ale Ardealului sunt atât în mâna Statului cât și a particularilor. Intre acești din urmă, locul cel dintâi îl ocupă mai ales Societățile străine, germane, franceze și engleze. Funcționarii administrativi sunt străini, iar lucrătorii mai toți români din acele locuri, și n'ar fi lucru de mirare ca această profesiune să fie la dâșii o predispozițiune ereditară, moștenită de la cei mai vechi ai lor părinți, de la aceia chiar, poate, cari au scris, acum vreo mie șapte sute de ani, tablele noastre cerate. O atare presupțiune este cu atât mai mult permisă cu

cât pretutindeni s'a putut observă că numai printr'o continuitate de mai multe ori seculară, locuitori unei țări se consacră din tată în fiu la o așa obositoare și repulsivă îndeletnicire ca ceea de minier sau băieș. Chiar și în Ardeal, am spus mai sus că țigani, poporime mai nouă venită acolo, deși calificată de unii autori ca *metalurgi preistorici*¹⁾, nu fac alta decât a culege aurul din râuri și nu de loc de a lucră în băile de sub pământ.

Venitul din toate minele de aur și argint, precum și din șteampuri, se urcă azi anual la însemnate sume de bani.

1) Paul Bataillard. *L'Origine des Bohémiens ou Tsiganes*. 1875, 1877.

CAP. VIII.

Colegiile Aurarii și Funeraticii din Dacia

I.

Din studiul de până aci asupra anticelor mine de aur din Transilvania rezultă că ele se exploatau, fie direct de împărat, prin sclavii săi, fie de oameni privați, cari, pentru un echivalent în monedă, trebuiau să dea aurul câștigat autorităților administrative din Zlagna de azi, probabil vechiul Ampelum. Lucrătorii, atât cei din băi cât cei cari strângeau prețiosul metal din nisipul râurilor aurifere, erau oamenii din clasa cea mai de jos a societății romane. Din rândurile citate de la Diodor, am văzut traiul nenorociților sclavi. Aceștia, precum și peregrinii, cari vom vedea că sunt sau Dalmațieni aduși cu sila în Transilvania, sau Daci cari, trăind încă în sânul munților metalici ai țării lor, se vor fi îndeletnicit și ei, de voe de nevoe, cu felul de ocupațiune minieră, au trebuit negreșit să se constituiască în societăți, să formeze reuniuni de tot felul, cu scopul de a se ajutură reciproc. În viața socială a provincialilor, aceste societăți, numite *Colegii*, alcătuiesc cel mai culminant moment, partea cea mai originală a vieții provinciale. Ele, pe lângă aceea că dau tărie și soliditate membrilor colegi, mai au și tendența să formeze din niște oameni străini, de naționalități adesea diferite, uniți numai prin interese, o gloată omogenă, o naționalitate cu aceeaș

limbă, aceleași năravuri și aceleași obiceiuri. În Dacia, unde atâtea elemente disparate vin să se fuzioneze într-o singură națiune, importanța etnică a acestor colegii este mai mare poate decât în ori care altă provincie. Pentru stabilirea legăturilor sociale între un Dac, un Italian, un Grec, un Asiatic etc., colegiile erau cea mai bună ocaziune. Numărul lor ne este necunoscut. Până astăzi, în Dacia, inscripțiunile au dovedit existența mai multor societăți de astfel, dintre cari două la minierii de la Abrud.

Nu vom intra în studiul evolutiv și istoric al colegiilor. Ne vom mărgini numai, după ce în genere vom arăta organizațiunea și sensul acestor asociațiuni și după ce vom aduce dovezile despre *Colegiul aurarial* din Transilvania, la comentarea a două table cerate, dintre care una ne vorbește despre un banchet al unui colegiu, iar alta, este un edict pentru disolvarea unui colegiu funerar prea puțin frecventat de membrii săi.

Romanii, mai mult poate decât oricare alt popor din antichitate, au cunoscut de timpuriu avantajile ce rezultă din asocierea puterilor și din unirea brațelor.

Cele mai numeroase colegii se dovedesc a fi fost în Italia și în provinciile în care industria și comerțul erau mai dezvoltate. În afacerile cele mai de jos, ca și în întreprinderile cele mai mari, Romanii de orice clasă se constituiau în societăți cari, pe lângă scopul protecțiunei și al sprijinirii reciproce, aveau, după cum vom vedea mai ales dintr-o tabelă cerată, și un scop mai intim, mai direct cu partea sensibilă a fiecărui membru, adică banchetele, atât de dese în oricare asociațiune antică.

Este foarte ușor de admis că primele colegii le-au format oamenii cu aceleași ocupațiuni. Minierii din Dacia vor fi avut, desigur, colegiile lor particulare, deosebit de cele de *lecticarii*, *utricularii*, *nautae* etc. Prin urmare, felul de ocupațiune a determinat în cele mai multe cazuri crearea colegiilor. Cu toate acestea, avem atâtea exemple în cari, spre pildă, un luntraș putea face parte și din alt colegiu, nu numai din al *nautarum*. E de presupus că acest lucru s'a întâmplat mai ales în Dacia. Am spus

într'alt loc că coloniștii Daciei au fost aduși din toate părțile imperiului. Avem dar o țară locuită în mare parte de străini. Când acești străini nu voiau să trăiască izolați în cetățile și satele în cari ei veniau să se așeze, erau siliți, sau să se facă membrii în colegiile existente, căutând amicitia unor oameni până acî străini, sau, dacă erau mai mulți, să-și formeze colegiile lor proprii; într'acest caz, colegiul luă locul unei patrii mai restrânse, ori al unei familii mai mari. Străini în țară străină, ce putea mai bine să le păstreze amintirea patriei lor, decât tocmai aceste asociațiuni? Vom vedea importanța religioasă a lor. Uneori se constituia colegiu chiar într'aceeaș familie, de clienți, liberții și sclavii cărora stăpânul, ca patron, le procură distracțiuni din când în când și, după moarte, un mormânt. ¹⁾ Se știe în ce situațiune se aflau lucrătorii în antichitate. Legile nu le da protecțiunea cuvenită, din cauză că erau parte sclavi, urgisiți de toată lumea, parte liberi lipsiți de familie și avere, purtând încă pe frunte pecetea originii lor. Pentru ca să scape în câțva de mizerie, ei formau societăți, grupându-se în jurul unui protector avut. Autoritatea n'avea zor să le refuze legea specială prin care se fundă fiecare colegiu; grevele nu erau cunoscute.

Să dăm o scurtă schiță a organizării generale a colegiilor, pentru ca să putem mai în urmă pricepe fără greutate sensul tabulei cerate reproducă sub No. 13.

Fie-care colegiu era un fel de Stat, o republică (*respublica collegii*), constituit printr'o lege, după modelul municipiilor. Legea colegiului era foarte aspră. Aceasta o putem deduce din faptul că într'un regulament al unui colegiu citim: «Tu care voiești să intri în această asociațiune, începe prin a ceti legea cu grijă și apoi intră. Acesta e mijlocul de a nu se întâmpla ca mai târziu să te căiești.» ²⁾ Funcționarismul colegiului este imitat după al municipiilor. În frunte se aflau doi presidenți cari se

1) C. I. L. II. 3229; Orelli, 4023, 4938; *Inscript. Neapol.* 6833.

2) Orelli, 6086.

numiau, când *Magistri*, iar ambii *Commagistri*, în tablele cerate, când *Quinquenales*, când *Curatores*. Ei erau magistrați, deci eligibili și anuali. În exercițiul funcțiunilor, erau ajutați de *Adjutores magistri collegii*, a căror existență pentru Dacia ne-o dovedește un monument, probabil aurar, de la Abrud, închinat zeiței Diana, de Celsenus,¹⁾ Iată acea inscripțiune:

DIANAE
SAC
CELSENVS
ADIVTOR
MAG. COLL.
D. D. Pe lângă aceștia se aflau câte doi *Quaestores*, însărcinați cu administrarea cassei colegiului, *arca communis*.²⁾

Locul de întrunire al colegiului se numea *schola*. O inscripțiune găsită în Ardeal ne vorbește de schola unui colegiu aurar:³⁾

IVL. HERCVLANVS
DE SCOL. FAB. AVR. AVG.
VIXIT. A. LXXX.
Iul(ius) Herculanus de (curio)
schol(æ) fabr(um) aur(ararium)
Aug(usti); vixit a(nnos) LXXX Când colegiul de tot sărac nu putea să-și țină cu cheltuiala sa o scholă, întrunirile se făceau în cârciumă.⁴⁾

Afară de cele două monumente aduse mai sus și afară de inscripțiunea lui Calpurnius pe care o reproducem aci,⁵⁾

I. O. M.
PRO. S. IMPE
RATORIS
COLLEG AVRA
RIARVM L
CALPVARNIUS
.
D D n'avem nici o altă știre despre colegiile industriale ale băieșilor romani din Ardeal. De sigur că organizațiunea lor a fost ca a tuturor celorlalte din imperiu. Este foarte probabil însă că, pe lângă societățile cu scop industrial, au fost la Alburnus și colegii curat religioase. Mai ales libertii și sclavii

1) *Eph. ep.* I, 420. Proveniența petrii ne face să presupunem că e vorba de colegiul aurar.

2) Vezi pentru colegiile aurare din Dacia, tesa de licență a doamnei C. Evolveanu, *Colegiile la Romani*, 1889.

3) *C. I. L.* III, 1215, din colecțiunea lui Fridvalszki.

4) Dio Cassius, LX., 6.

5) *C. I. L.* III, 943.

aduși de stăpânii lor din Orientul asiatic, din Africa și Egipt, din Grecia și din alte părți ale imperiului roman, au trebuit să formeze, pentru adorarea specială a divinităților lor, astfel de asocieri.

II

Dacă n'avem probe cari să ne dovedească existența colegiilor religioase, apoi însă, în munții metalici ai Transilvaniei antice, posedăm cel mai important document despre colegiile funerari. În genere ori ce colegiu roman, atât industrial și comercial cât și pur religios, își luă adesea asupra-și sarcina de a îngriji de înmormântarea membrilor săi. Erau însă și colegii alcătuite anume cu unicul scop de a îngriji de îngroparea cadavrelor membrilor asociați. Să studiem în cele următoare, felul de a fi al acestor însemnate societăți.

Este greu a ne face astăzi o idee lămurită despre importanța ce dădeau cei antici cultului morților. Îngroparea în lumea veche era un act cu caracter mult mai religios decât este în zilele noastre. Numai cei cari au fost îngropați cu întreg ceremonialul religios, numai aceia se puteau bucura de odihnă în imperiul lui Pluton. Toți ceilalți reapar din când în când printre cei vii, îi supără și îi persecută. Chiar și după îngropare regulată, dacă la aniversarea încetării din viață, nu se făceau ospețe funebre, ca și pomenile de astăzi, morții erau osândiți să rabde o foame vecinică. De aceea fiecare se îngrija încă din viață să nu-l găsească moartea nepregătit. Locul cel mai de dorit pentru înmormântare era în jurul a lor săi. Cicero ne spune că religiunea mormintelor este așa de mare încât se privește ca o crimă a fi cineva înmormântat afară din mormintele strămoșilor săi ¹⁾. Colegiile,

1) Cicero, *De legib.* II, 22.

cari înlocuiau familia pentru cei săraci, liberi și sclavi, căutară ca să construiască morminte comune pentru oamenii cari au petrecut în viață atâta timp împreună, cari au purtat aceleași greutăți și necazuri, au gustat aceleași bucurii și plăceri. Nu arareori, binefăcătorii, pentru omagiile ce le aduceau colegiile, știau să respătească pe membri, dându-le un loc pentru construirea mormântului comun. O inscripțiune din colecțiunea lui Orelli ne arată pe un C. Valgius Fuscus dăruind un loc pentru îngroparea asociaților, a descendenților lor, a femeilor și concubinelor lor.¹⁾

Existau două feluri de colegii funerare. Pe unele le cunoștem din studiul mormintelor lor, niște edificii subterane numite *columbaria*, în cari erau așezate urnele cinerarii;²⁾ pe celelalte, prin descoperirea din anul 1786, dela Abrud din Transilvania, și prin cea din anul 1861 dela Lanuvium în Italia. Scopul lor eră unul și același de a procura membrilor colegii un mormânt, cât se poate mai cuviincios. Deosebirea însă între aceste două feluri de colegii consistă în aceea numai că, pe când *columbarii* aflăm abia în secolul I. după Chr. și până în epoca Antoninilor, de la celelalte nu aflăm urme înainte de Nerva. Columbariul terminat, fiecare membru luă un anumit număr de găuri din noul edificiu. Dacă unui membru îi venia la împărțire mai multe cavități decât avea nevoie, el dăruia sau vindea o parte din ele altor oameni fără colegiu funerar. Cumpărătorul adesea menționează în epitaful de pe mormântul său, contractul în care arată numărul și locul și spune că cedarea s'a făcut în prezența asociaților.

A doua grupă de colegii funerari este caracteristică, prin modul cum sunt de obicei intitulate. Ca toate

1) Orelli, 4093, apud Boissier, *op. cit.*

2) Columbarii s'au aflat numai în Roma. Cf. Henzen, *Annales de l'Institut archéologiques*, 1856. Se numiau columbarii, fiindcă aveau aparența unui coteț de porumbei. În zidurile acestor edificii erau cavități în rând și în linii orizontale în cari se puneau urnele cu cenușa morților.

colegiile, avea uși ele un patron sau o matroană cerească. Membrii luau numele de *cultores* ai acestor zei. În Dacia aflăm trei colegii de acest fel: *Cultores Iovis* pentru sănătatea împăraților Septimiu Sever și Antonin Caracalla din anul 201; ¹⁾ *Cultores Herculis* ²⁾, și *Cultores Jovsi Cerneni*, în tabula noastră cerată No. 13.

Dăm traducerea textului acestui important document. El cuprinde edictul de disolvare al colegiului funerar:

«Copia și colaționarea unui act, care a fost publicat la Alburnus cel Mare de lângă stațiunea Resculum, în care eră scris tot ceea ce este scris mai jos:

«Artemidorus, fiul lui Apollonius, magistrul (președinte) al colegiului lui Jupiter Cernenus și Valerius, fiul lui Nico, și Offas, fiul lui Menofil, questori ai aceluiaș colegiu; se dovedește în public prin acest act depus că, din colegiu mai sus scris, care eră format din 54 oameni, dintre cari n'au rămas mai mulți la Alburnus decât vr'o 17; că Iulius, fiul lui Iulius, commagistrul său (președinte împreună cu el), din ziua alegerii sale nu a venit la Alburnus nici nu s'a prezentat la colegiu, și că el (Artemidorus) și-a dat socoteală acelor cari erau prezenți și că le-a înapoiat banii ce a avut la el și ce a cheltuit pentru înmormântarea colegilor; și că și-a reluat cauțiunea ce se ceruse dela el pentru îndeplinirea înmormântărilor și nu mai este nici un mormânt, căci nimeni nu a voit de mult timp să se intrunească în zilele hotărâte de lege sau să plătească cotizările și darurile cerute. Aceasta este arătat publicului printr'acest act, pentru ca, dacă cineva (dintre membrii) ar fi murit, să nu crează că colegiul există încă și că are dreptul să ceară pentru înmormântare.

«Făcut la Alburnus cel Mare, în ziua de 5 a Idelor lui Februarie; împăratul L. Aurelius Verus III și Quadratus fiind consuli.» (anul 167 d. Chr. febr. 9. ³⁾)

1) C. I. L. III, 1602.

2) C. I. L. III, 1339.

3) Vezi textul latin de sub No. 13.

Din acest prețios document vedem numai disparițiunea colegiilor funerari. Întâmplarea însă a făcut ca să ni se păstreze, în ruinele de la Lanuvium, o tabelă de marmură din anul 136 d. Chr., din care putem vedea modul cum *cultores* ai Diane și ai lui Antinous și-au întemeiat colegiul lor.¹⁾ Un magistrat al orașului, Caesennius Rufus, numit protector al societății, ca să dea mai multă autoritate regulamentului, îl afipse sub porticul templului lui Antinous. Colegiul, ca și cel din Ardeal, pare a fi fost compus din oameni săraci, liberați și sclavi. Grijă cea mai mare a acestor colegii era să dobândească mijloace bănești, pentru a putea întâmpina cheltuelile necesare îngropăciunii. Afară de darurile ce le făceau câte-odată patronii lor, aceste sărăcăcioase societăți erau reduse numai la suma ce ieșea din taxa de înscriere și din cotizațiunea lunară, *stips menstrua*. Nu știm cifra la care ajungea taxa și cotizațiunea membrilor colegiului din Ardeal. Asociații din Lanuvium plăteau odată pentru totdeauna 100 sexterți (20 lei) și o butelie de vin bun, ca taxă de membru, și cotizațiune lunară de 5 assi (25 bani). Este evident că din aceste mici sume, colegiul nu putea să-și construiască columbriu, ci la moartea fiecărui membru se plătea moștenitorilor o sumă determinată oare-care, numită *funeratitium*. Din acest funeratiu care, pentru adoratorii Diane și ai lui Antinous, nu se urcă mai sus decât 300 sexterți (60 lei), se cumpăra un mormânt și se purtau toate cheltuelile înmormântării²⁾. Când mortul n'a lăsat moștenitori, colegiul însărcina pe trei membri să poarte spesele, să facă onorurile înmormântării și în urmă să-și dea socoteala în regulă dinaintea colegiului. Se putea întâmpla însă ca uneori cadavrul sclavului să fie oprit de stăpânul său și îngropat de acesta. Atunci colegiul din care făcuse parte, îi făcea numai un *funus imginarium*, ridicându-i un cenotaf.

1) Orelli, 6086; Mommsen, *De col. et sod. rom.* la fine ca anex; Bruns, *Font. jur. rom. ant.*, p. 246.

2) C. I. L. II. *funeratitium* numai de 200 sext. (40 lei.)

În primele luni ale înființării colegiului, membrii plăteau cotizațiunea regulat. Cu încetul însă zelul scade și asociațiunea sfârșie prin retragerea membrilor. Colegiul Dianei prevede aceasta și la începutul regulamentului își exprimă temerea: «Fie ca această întreprindere a noastră să devină favorabilă și propice împăratului și familiei sale, nouă și a lor noștri, precum și acestui colegiu ce noi întemeiem! Puteare-am pune o salutară activitate întru adunarea sumelor necesare! Spre a ajunge aci trebuie să ascultăm și să plătim în regulă, pentru ca asociațiunea noastră să poată trăi mult timp.» Ca și astăzi, așa și atunci, dacă un membru nu se îngrijă a plăti cotizațiunea câteva luni de a rândul, colegiul nu-i mai datoră nimic. Ce naiv se exprimă magistrul colegiului în tabla noastră cerată! «Dacă cineva dintre membri ar fi murit, să nu crează că colegiul există încă și că are dreptul să ceară ceva de înmonmântare!» Probabil că soarta tuturor acestor colegii a fost aceeași. Din 57 de membri câți erau la început, copia de pe declarațiunea publică dată de magistrul și de cei doi questori în ultima ședință a colegiului de la Alburnus, ne arată că rămăsese numai șaptesprezece și nici aceștia nu veniau la întrunirile colegiului și nici nu plăteau cotizațiunea lunară fixată prin statute. Ba chiar nici magistrul al doilea, *commagister*, dela primirea postului său, n'a fost de loc prin Alburnus nici în colegiu. Caseta societății eră cu totul sleită. Ce a mai rămas din contribuțiuni, s'a împărțit pe la membri, iar magistrații și-au retras cauțiunea dată acestora.

Să vedem acum care a fost cauza principală și mai îndepărtată, cauza efectivă a disolvării acestui colegiu, și pentru ce zelul membrilor a slăbit atât de mult. Massmann¹⁾ admite, nu fără cuvânt, pestilența care bântuiea întreg imperiul roman, pe acel timp. De la hotarele Persiei până la Rin și în Galia, dupe cum ne spune Ammian Marcellin,²⁾

1) Massmann, *op. cit.*, p. 137-142.

2) Ammianni Marcellini, *Res. gest.* XXIII, 6; vezi și Dio Cassius, *Hist. Rom.* LXXI, 2.

ciuma culcă la pământ nenumărate cadavre. Pestilența, care chiar și în Roma bântuia cu furie, făcu ca sate și orașe întregi să fie lipsite de locuitori; aceștia umplură pădurile și higiurile ascunse.¹⁾ Antoninii deteră atunci cele mai strașnice legi, prin cari interziceau facerea de morminte în orice loc și porunciră autorităților să îngroape cu cheltueala publică cadavrele particularilor. În aceeaș vreme apărură și edictul de disolvare al colegiului nostru. Massmann crede însă că acest colegiu este identic cu colegiul aurar, despre a cărui existență am adus probe mai sus; de aceea el își și întitulează certea «*Libellus aurarius*.» Numirea însă de *Collegium aurarium* și *Collegium Jovis Cerneni* arată că erau două colegii cu totul deosebite și prin urmare titlul cărții este greșit.

Adoratorii lui Jupiter Cernenus de la Abrud nu pomenesc despre senatul-consult prin care au fost autorizați să își fundeze colegiul lor funerar. Avem însă o atare lege în monumentul Lanuvin. «Acest drept — zice numita tabulă, — e acordat aceloră cari voiesc să formeze colegii funerare, sub condițiunea ca ei să nu se adune decât odată pe lună pentru a plăti contribuțiunea necesară în-gropării morților»²⁾.

Că această permisiune este acordată numai colegiilor funerari, este ușor de explicat. Am spus mai sus că mai ales sărăcimea, libertății și sclavii, se întruniau pentru formarea acestui fel de societăți. Pentru mulțimea aproape lipsită de hrana zilnică, guvernământul în vechime, ca și azi, sta nepăsător. Deci puțin îi păsă și bietului baieș din munții Ardealului de cine eră cârmuit Statul. Dacă însă mulțimea săracă nu putea fi periculoasă Cesarilor Romei, dacă întrunirile ei nu-i supără câtuș de puțin, teama de clasele avute făcea ca legea să le oprească

1) Paulus Orosius, *Hist.* VIII, 15.

2) Cf. Mommsen, *op. cit.*, p. 87. «Qui stipem menstruam conferre volent in funera, in it (id) collegium coeant, neque sub specie ejus collegi nisi semel in mense coeant conferendi causa unde defuncti sepeliantur».

întrunirile. Lupta pentru întâietate, ca și lupta pentru traiu, este cu atât mai înverșunată, cu cât ea se întâmplă între indivizi sau clase de indivizi mai apropiați prin interese.

De sigur că membrii acestor colegii, după ce vor fi discutat afacerile privitoare la colegiu, vor fi tratat și alte lucruri, se vor fi lăsat în convorbiri mai intime. De aceea întrunirile acestea au căpătat pentru viața societăților, nu o mică importanță. Întrunirile lunare deveniau mai ales pentru săraci un fel de distracțiune, de sărbătoare și, cu cât vedeau că pot discuta mai liber, cu atât mai des doriau să se vadă. Marcianus, însemnatul jurisconsult roman, ne spune că «nu e oprit de a se întruni pentru motiv religios, cu condițiune de a respecta senatul-consult care interzice asociațiunile ilegale»¹⁾. Trebuia dar numai un pretext religios și pretextele întotdeauna sunt ușor de găsit; aniversarea fundațiunei colegiului, sărbătoarea împăratului și a familiei lui, a magistraților, a binefăcătorilor societății și altele erau atâtea ocaziuni în cari membrii se puteau întruni la oală. La toate aceste sărbători colegii se ospătau împreună.

III

De mare însemnătate pare a fi fost, fără îndoială, pentru vechile societăți, și *banchetele*. Lui Mommsen însă îi place să ne spună că aproape unicul scop al lor a fost băutura. Nu putem ști întru cât marele elucidator al istoriei romane are dreptate întru aceasta. Poate așa a fost în timpurile primitive, când într'adevăr găsim legi cari previn luxul prea mare cu ocaziunea ospetelor de societăți²⁾. Adoratorii lui Jupiter Cernenus nu își vor fi putut

1) *Digest.* XLVII, 22, 1.

2) Aulus Gellius, II, 24; Varro. *De re rust* III, 2, 16.

permite un lux prea mare și de sigur vor fi fost foarte frugali. Din monumentul Lanuvin constatăm aceasta pentru adoratorii Diane și a lui Antinous. Colegiul din Lanuvium nefiind încă format, membrii nu puteau să dispună nici de atâtea sume cât să benchetuiască măcar odată pe lună. De aceea, se decretează prin statute să se adune numai de șase ori pe an la ospețe. Pentru ca însă plăcerea să fie cât se poate de mare, regulamentul dispunea ca «cel care va avea vre-o plângere sau vre-o propunere, să le rezerve pentru adunarea colegiului (ședințe), iar pe noi să ne lase în pace, în zilele noastre de sărbătoare de a mânca liber și cu mulțumire;» apoi mai jos: «dacă cineva pentru a face tumult se ridică de la locul său și ocupă un alt loc, acela va plăti o amendă de 4 sexterți (80 bani); dacă cineva spune prostii către un coleg sau face larmă, va plăti 12 sext. (2 lei 40 bani); dacă e chiar președintele societății, cel care a fost insultat, amendă va fi de 20 sext. (4 lei)».

Independent de magistrații anuali, colegiul alegea pentru conducerea în regulă a ospetelor, un president al banchetului, *Magister coenae* sau *epularum*. Pentru fiecare zi de ospăț, — este de observat că aceste zile nu erau tot acelea în care se țineau ședințele. — se alegea un alt membru ca *magister*. Nimeni nu se putea sustrage dela această sarcină, fără a nu plăti o amendă care, pentru colegiul din Lanuvium, se urcă la 30 sext. (6 lei). Președintele banchetului pregătea mesele. Dinaintea fiecărui comesean puneă o butelie de vin bun, o pâine de doi ași și patru sardele. Toate acestea erau cumpărate din averea colegiului. Restul — căci nu putem presupune că adoratorii Diane și ai lui Antinous se mulțumiau numai cu această masă — le venia de aiurea și anume sau că contribuia fiecare membru cu o anumită sumă, sau că patronii purtau costul meselor.

Tabela cerată No. 14, descoperită la 1855, ne face cunoscută lista de bucate alcătuită de *Magister coenae*, cel de la Abrud. Nu putem ști dacă această listă se rapoartă la colegiul funerar său la cel aurar, sau în fine la un

alt colegiu. Din tripticul complet n'avem decât tăblija internă, prin urmare cea scrisă pe ambele părți, adică pe fețele 3 și 4 și chiar aceste fețe prezintă destul de numeroase lacune, după cum ne poate încredința textul latin pe carele aci îl vom reproduce într'o încercare de traducere română,

Pagina a 3-a a tripticului conține încă următoarele notițe:

Ziua a 4-a din nonele lui Aprilie	(2 Aprilie)	...	?
Ajunul nonelor lui Aprilie	(4 »)	.. primit	?
Ziua a 7-a a idelor lui Aprilie	(7 »)	.. »	?
» idelor lui Aprilie	(13 »)	.. »	?
» a 17-a înainte de Calendele lui Mai	(15 »)	.. »	denari 20
» » 15-a » » »	(17 »)	.. »	» 22
Ziua a 13-a înainte de Calendele lui Mai	(19 Aprilie)	cheltuială,	denari 25
» » 8-a » » »	(24 »)	.. primiți	» 25
» » 7-a » » »	(25 »)	.. »	» 20
» » 4-a » » »	(28 »)	.. »	» 25
» » ? Calendelor lui Mai	(1 Mai ?)	.. »	» 20
» » ? Nonele lui Mai	(7 » ?)	.. »	» ?
Ajunul nonelor lui August	(4 August)	.. »	» 23

Pagina a 4-a din triptic se referă la cheltuețele făcute cu ospățul:

In ajunul calendelor lui Mai (30 Aprilie) .	din denari	176
5 miei	»	18
1 purcel	»	5
pâine albă	»	2
tămâe de prima calitate, 1 <i>sextariu</i> (0g,547) .	»	3
vin bun, 3 <i>hemine</i> (0 ¹ ,822)	»	2
vin de rând, 3 <i>congii</i> (52 ¹ ,5819)	»	97
verdețuri (legume)	»	! și o semiuncie
bacșiș	»	13/24
oțet, o hemină (0 ¹ ,524)	»	1/2
sare și ceapă	»	15/24
?	»	2 1/2
?	»	2
Poate, ca totaluri ?	»	150 și apoi » 160.

Ospățul s'a petrecut în spre seara de întâi mai. *Magister epularum*, pe pagina primă a tăbliței, însemnează sumele primite dela membrii în cursul lunei lui aprilie;

o singură încasare s'a făcut în August, prin urmare în urma ospățului. Deși nu cunoșteam toate cifrele din cauza relei conservări a tăbliței, totuș din sumele particulare putem să conchidem cam câtă eră întreaga sumă a încasărilor. S'au strâns aproape 293 dinari. Din aceștia s'au cheltuit, după cum ne arată pag. 2 a tăbliței, în ajunul calendelor din Maiu, 174 dinari. *Magister epularum* se justifică prin acest act dinaintea colegiului.

Pe pagina întâia vedem încasările; pe a doua, ca titlu, cheltuiala totală de 174 denari și, în șirele următoare, specificarea sumelor cheltuite. Dacă socotim denarul 60 bani, atunci cinci miei costau 16 lei, adică, 2 lei 40 bani, mielul; un purcel, 3 lei 30 bani; două pâini albe, 1 leu 40 bani; o jumătate funt tămâe, 2 lei; pentru trei sexterți vin bun s'a cheltuit 1 leu 40 bani, iar pentru două *quadrantale* și două *hemine* de vin de masă, 56 lei 80 bani; pentru legumă, $\frac{25}{24}$ denari, 70 bani; pentru serviciu, *impensam* (bacșiș), $\frac{13}{24}$ denari, 40 bani; pentru oțet $\frac{1}{2}$ denar, 38 bani; pentru sare și pentru inevitabila ceapă, $\frac{15}{24}$ den., 42 bani.

În această listă de bucate ne surprinde cantitatea cea mare de vin, pe care l'au consumat mesenii. În adevăr, din 270 dinari, (107 lei 60 bani), vinul a costat 62 lei iar mâncările și restul cheltuielilor numai 46 lei 20 bani. Mommsen însă, bazându-se pe mărturia lui Pliniu, ¹⁾ care ne spune că cu 16 lei se căpătă la Roma un vin foarte bun, susține că prea scump eră vinul consumat de membrii colegiului de la Abrud; probabil că acest vin nu se producea în țară, ci eră importat. Scumpetea cea mare a vinului ne-am putea explică-o în cazul acesta, prin cheltuielile de transport și prin acsis.²⁾ Din lista de mai sus vedem tot deodată și felurile de bucate ale coloniștilor din Dacia. De sigur că multe legume vor fi fost aduse de Romani în părțile noastre.

1) Plinii, *Hist. Nat.* XIV, 56.

2) Gooss, *op. cit.*, p. 122.

1) Jung. *op. cit.*, p. 100.

În fine, spre a încheia acest capitol, ne pare că până astăzi nu s'a insistat în de ajuns asupra însemnătății acestor asociațiuni, chiar și în țară la noi. Ele sunt un pas gigantic spre creștinism și, grație acestor colegii, noua religiune cu ideile sale de egalitate, a putut prinde rădăcini în lumea romană. Numai ținând seamă de aceste societăți, în cari membrii se priveau cu frați, ne putem explica bucuroasa primire a creștinismului în clasele de jos ale populațiunei romane. Nu se prea simte, într'adevăr, ca pe timpul când apar tablele noastre cerate, să fi fost vorba de creștinism în Dacia; dar în ori-ce caz tărâmul mult îl vor fi pregătit pentru noua religiune asociațiunile, pe care le am descris după documentele noastre cerate.

Terminând acî partea special consacrată obiectelor ce se tratează în tablele cerate din Ardeal, aflăm ocasiune de a arăta că, printre cele unsprezece tabele cerate cu totul spurie sau tare fragmentate, pe cari noi nu am socotit de cuviință a le reproduce în textele de la începutul acestui studiu, una numai și anume aceea pe care *Corp. Inscr. Latin.* o dă sub No. XIV și care e prima pagină, de 0^m.175 lungime și 0^m.085 lărgime, dintr'un triptic, tabelă aflătoare acum în Museul din Pesta, pare a fi relativă la o *Societate*, în care vedem figurând numele proprii: *Bradua, Beusantis, Bato Liani* și *Aelius Fortunatus*. Toate celelalte tabele sunt, cu mare probabilitate, tot *Cauțiuni*: No. II din *C. I. L.*, scrisă în Alburnus la a. 159, sept. 17 (?), și păstrată în Pesta, este o cauțiune de credit, în care se menționează numele proprii: *Epicadus, Cerd[o], [Andu]eia Batonis, Maximus Veranis, Iulius Macedo, Apu. Cerialis*. La No. XVII avem un act dat în Alburnus cel mare, la 6 feb. anul 131, care s'a descoperit la 1854 în baia Sft. Simion și se păstrează la Cluj; într'nul se citesc numele proprii: *Valerius Firmus, Verzo Beusantis, Dasius Verzonis*. În No. XIX, prima tabelă de triptic, în Pesta, (0^m.161 lung. și 0^m.066 lat.) citim numele: *Cerealis* și *Flavius Valens*. La No. XX, din Blaj, sunt de notat numele proprii: *Aepica[dius], Teren-*

tius Liga, Dasantis, Lona, Saturninius, Scenobarbus, Sextus Im....ali, Bato Annaei.

Nimic nu e însă de însemnat la No. XVI, prima pagină de triptic, de 0^m,142 lung. și 0^m,062 lat., în Pesta; nici la No. XVIII, pagina a 3-a de triptic, sfârșimată în două și păstrată tot la Pesta (0^m,154 lung. 0^m,106 lat.); apoi tot atât de puțin la N-le XXI, XXII, XXIII și XXIV.

CAR. IX.

CAP. IX

Numele proprii de localități și de persoane

I

Încă o cestiune ce se ține de tablele noastre cerate este aceea a numelor proprii cuprinse în ele. Aceste nume sunt: de localități, de triburi și de persoane. Iată lista numelor de localități:

1. *Alburnus Maior*. No. I-13, II, IV-11 («εἰς [Ἰ]αλ]βούργον μεγάλην») IX-7, XII-12, XVII, XXI;
2. *Deusara*. No. III-9, XIII-5;
3. *Immenosum maius*. No. X-6; prin urmare a trebuit să existe și *minus*;
4. *Kartum*. No. XI-8;
5. *Kavieretium*. No. VI-2. «Pirusta ex Kavieretio»;
6. *Cernenum*. No. I-13. «Collegium Iovis Cerneni»;
7. *Marcianiensi*. No. VI-2. «Liccai Epicadi Marciniensis»;
8. *Sclaetis*. No. VI-2. «Plani Verzonis Sclaetis»;
9. *Tovetis*. No. VI-2. «Batonis Pr.... Tovetis»;
10. *Resculum*. No. I-13. «Statio Resculi».

Alburnus. Am spus în capitolul despre minele Ardealului că la Abrud în adevăr nu se exploată aurul din băi, ci numai culegându-se din apa râurilor ce trec prin acest orașel. Numele latin oficial dat de Unguri, adică *Auraria maior*, este un nume fictiv, modern sau medieval, neexi-

stând la coloniștii romani. Însă, din cauză că tablele cerate cari ne procură mai multe nume romane ca Alburnus și cele citate mai sus, s'au găsit în linia eruptivă Roșia-Vulcoiu, în minele aproape de satul românesc Roșia, Mommsen conchide că Alburnus s'ar fi aflat în locul unde azi e Roșia și prin urmare că acest sat românesc s'ar putea identifica cu Alburnus, satul cel mai adesea numit și mai însemnat dintre cele ce aflăm amintite în tablele cerate. O soluțiune sigură în această privință este greu a da. Mommsen n'are nici o bază temeinică pentru a identifica aceste două localități.

Noi suntem de părere că *Alburnus maior* este acelaș orașel ca și Abrudul nostru, și ne întemeiem mai cu seamă pe asemănarea numelui.

Massmann, în al său *Libel Aurar*, observase că între Abrud și Alburnus este o prea mare asemănare pentru ca ele să nu se poată identifica; el admite însă o formă intermediară de *Albrud*. Totdeodată archeologul bavarez ne atrage atențiunea asupra unui oraș thracic din Moesia, *Abrutum*, unde Goții au fost bătuți de împăratul roman Decius¹⁾. Prin urmare *Abrud* ar putea fi numele dacic — Dacii fiind de aceeaș seminție cu Thracii — al unei localități pe care coloniștii romani prin asonanță au numit-o *Alburnus*. D-l Hașdeu mai adăogă la aceasta încă un alt nume de oraș din Thracia: Ἀβρολέβα, din *Abrudeva* sau *Abrudava*,²⁾ prin obicinuita confuziune paleografică între Λ și Δ; ar urmă de aci că numele roman oficial *Alburnus* s'a uitat, iar numele dacic poporan *Abrud-ava* s'a conservat până astăzi.³⁾ Alt argument pentru identificarea celor două localități credem că-l putem scoate dintr'o observațiune a lui Huschke.⁴⁾ *Liquida*

1) Vezi și ale noastre *Cetăți și Orașe greco-romane în noul Teritoriu al Dobrogei*, pag. 72.

2) Dumont, *Inscript. de la Thrace*, p. 76.

3) Hașdeu, *Magnum Etym.*, p. 93.

4) Huschke, *Ueber die in Siebenbürgen gefundenen lateinischen Wachstafeln*, p. 182.

l înainte de *b* și de vocale, în limbile romanice în genere dispare. Ca exemplu am putea spune că, din *Albiniacum*, avem azi *Aubigny*, în Franța. Din toate acestea rezultă că Abrudul de azi s'a născut din Abrudul roman, fie dintr'o formă poporană, cum susține Hașdeu, fie chiar din *Alburnus*.

O exploatare sistematică a băilor de aur din Transilvania am văzut că s'a făcut numai în timpul Romanilor. Traian, îndată după cucerirea Daciei, s'a gândit cum să scoată aurul din munții noiei provincii, pe o cale mai rațională. Ii trebuia neapărat oameni cu experiență, oameni pricepuți. Pe aceștia însă nu-i putea afla decât acolo unde locuitorii se îndeletniciau cu astfel de ocupațiuni. Dalmația îi putu oferi minieri; într'adevăr o mare parte dintre numele de persoane din tablele cerate sunt dalmatine. Pe lângă *Daci*, popor de vișă thracă, după cum rezultă din studiile istoricilor noștri mai noi, locuia în munții auriferi ai Ardealului, un alt popor thrac, adică colonia Dalmațienilor. Vom aduce probe spre a dovedi existența acestei colonii din apusul Thraciei. Înainte însă să vedem celelalte nume de localități din jurul Alburnului.

Din nenorocire în tablele cerate, cari nu fură scrise cu scopul de a eterniza memoria unor bărbați vestiți, a unor evenimente însemnate sau a unor stări sociale, nu aflăm decât numai indicațiunea locului, unde pentru prima dată ele au apărut la iveală. Și, fiindcă nici o altă mărturie nu vine să ne dea lumină asupra acestor localități, n'avem decât să presupunem că *Deusara*, *Immenosum maius* și *minus*, *Cartum*, *Resculum* etc. erau niște sate sau mai bine zis niște cătune ai căror locuitori trăiau în mare parte din munca lor din minele dela *Alburnus* și în jur. O identificare a acestor *vici* cu cele românești de astăzi, cât timp alte monumente nu ne vor veni în ajutor, ar fi prea pripită și fără nici un temei. În orice caz

cestiunea că numele acestor localități ar putea fi dintr'o epocă anterioară colonizațiunei romane, rămâne deschisă¹⁾.

Deusara. Cu acest sat este de comparat *Germisara*, o altă numire de localitate din timpul Dacilor și numele de persoane *Sattara* ²⁾, *Gesara* ³⁾, *Tatario* ⁴⁾, Πασάρα ⁵⁾, *Padi-sara* ⁶⁾, *Sapri-sara* ⁷⁾, localități în Moesia, prin urmare de origină thracă.

Resculum, Mult timp s'a dat crezământ opiniunei lui Mommsen, cum că *Resculum* nu ar fi numele unei localități, ci al unei persoane. Astăzi, grație unei inscripțiuni găsită în Almașul mare, la Huedin (nu departe de Zutor), *statio Resculi* nu mai însemnează stațiunea lui *Resculus*, ci stațiunea din *Resculum*. În șirul al șaptelea al acelei inscripțiuni citim «a R[esc]ul(o) vico Af(icae).» *Resculus* e de identificat cu Zutor de azi, iar «vicus Aficae» cu Sebesváralja. Ca și *Alburnus*, în forma primitivă și poporană *Abrutum* sau *Albrutum*, din *Abrudeva*, *Resculum* este o numire thracă. *Tomaschek* ⁸⁾ ne aduce între numirile thracice din sudul Dunării, pe *Rascu-Polis* sau Ρασκυπολις, cum aflăm în *Dion Cassiu* ⁹⁾ și *Rascus*, fratele său: «Ρασκούπολις, καὶ Ῥάσκος ἦστιν ἀδελφῷ Θρακίῳ βασιλίσκῳ, μιᾶς ἄρχοντε χώρας». Numele *Ρασκούπολις* și *Ῥηκούπορις* le întâmpinăm și în inscripțiunile și monetele dela Bosfor. E curios că acelaș radical *Rescu* îl aflăm și în numele unei femei, de pe o placă de marmoră găsită la *Apulum*. Iată inscripțiunea:

1) Pentru *Kavieretium* nu încapă îndoială că e dalmatin, căci găsim acelaș nume și în *Dalmația*.

2) *Tocilescu*, *op. cit.*, p. 229.

3) *Eph. epigr.* II, 885.

4) *C. I. L.* III, 870.

5) *Procopius. Goth.* III, 39.

6) *Procopius. De aedif.* IV, p. 308.

7) *Gruter. D.* XXII.

8) *Tomaschek, Ueber Brumalia und Rosalia*, p. 385.

9) *Dio Cassius*, XLVII, 25, 48; LIV, 34.

1) *C. I. L.*, 1195.

D. M.	D(is) M(anibus)
MVCASENV	Mucasenu-
S CESORINI	s Cesorini
AEQVES EX SIN	aeques ex sin-
GVL COS VI	gul(aribus) co(n s(ularibus) vi-
XIT ANNIS XX	xit annis XX ;
RESCV TVRME	Rescu turme
[S]OIE COIVX	Soie colux
PIENTISSIMA	pientissima
POSVIT	posuit.

Tot astfel:

Ῥησκονπόρεος υἱὸν (ὁ)
Ἀῆμος καὶ οἱ Σύnedροι
τὸν ἑαυτῶν σωτήρα καὶ
εὐεργέτην.

De asemenea bănuim
că și numele Ῥησ., din
inscripțiunea Eregli (Pe-

rint), trebuie regăsit în dacicul *Resculum*.¹⁾ Rezultă din
cele de până aci că Resculus era o localitate și anume
de origină thracică.

Cernenum. Edictul de dizolvare al colegiului funeraticiu
ne arată că membrii asociațiunei erau adoratori ai lui
Jupiter Cernenus. Trebuia dar să existe în Dacia romană
o localitate numită Cernenus sau Cernenum. Este însă
acest nume de origină slavă, cum cred mulți învățați
între cari Massmann și Huschke? sau este o numire
dacă, prin urmare thracă, cum admite Hașdeu, Tocilescu
etc.? sau este în fine o numire galică? Deocamdată nu
putem ști. Massmann²⁾ presupune că acest Jupiter ar fi
identic cu cel adorat în colonia dacică Cerna sau Zerna,
cunoscută din *Pandecte*. În această zeitate ar trebui să
recunoaștem, după el, pe Zernebog, Tschernibog, (Deus
ater) al Slavilor romanizat. Deși după formă, *Cernenum*
pare a fi un cuvânt curat slav, totuși împreună cu
Hașdeu, credem că acest sat din ținutul aurifer al Tran-
silvaniei este de origină dacică și că, în scrierea cursivă
a tabulelor cerate, s'a transcris în copie *Cerneni* în loc
de *Tierneni*. Este evident că același radical îl aflăm în
Cernenum ca și în *Dierna*, *Tierna* sau și *Zerna*. Să
vedem ce spune Hașdeu, referitor la originea acestor
cuvinte. Vom urmări argumentarea filologului nostru,
făcând din când în când adausuri și observări. *Czern*,
szarn și *czorn*, în dialectele slavice, însemnează *negru*.

1) Tocilescu. *op. cit.*, p. 229.

2) Massmann, *op. cit.*, p. 116.

Insuș rîulețul *Cerna*, românește se traduce prin «Neră», adică *neagră*, bunăoară în balada poporană a lui Erculean:

Pe mal se oprește
Cu Cerna grăește:
«Neră limpezie,
Stai de'mi spune mie etc.»¹⁾

«Limba dacică, zice Hașdeu, fiind din aceeaș tulpină indo-europeană ca și graiurile german, grec, latin, persan, slav ic etc., oare nu se poate întâmplă foarte lesne ca o zicere oarecare să fie comună sub aceeaș formă la două sau mai multe din aceste vere-primare, după cum *nasum* latin nu se deosebește de *Nase* german, de *nas* sancrit și de *nos* slavon?» Forma dacică și forma slav ică, deși ar putea să fie una și aceeaș, sunt ele perfect identice, după cum pretind slaviștii? Nu. La Slavi predomină sunetul palatal *cz* adică *ce*, pe care Sârbii l'au redus la sibilantul *tz*.

Acest element fonetic nu ne apare de loc în numele dacic al *Cernei*, ale cărui forme în monumente sunt:

1. În Ptolemeu, *Διερνα*;
2. Pe *Tabla Peutingeriană*, *Tierna*;
3. Într'o inscripțiune de la Mehadia, *Tsierna*;
4. La Ulpian, *Zerna*.

Apoi localități învecinate cu acelaș nume, fie pe malul dunărean sudic, după unii, fie, după alții, chiar în Oltenia actuală.

5. În *Notitia Dignitatum*, față cu vărsarea Cernei în Dunăre, *Trans-diernis*;
6. Tot acolo o altă stațiune în apropiere, *Zernes*;
7. În Procopiu, *Ζέρωνες*²⁾.

Cerna, de unde *Cernenus* din tablele cerate, se apropie de *Tsierna* din inscripțiunea dela Mehadia sau de *Tierna* de pe *Tabla Peutingeriană*, confundându-se *c* cu *t*, întoc-

1) Alexandri, *Poezii populare*, ed. II, p. 14.

2) Procopii, *De aedif.* IV, 6.

mai precum în cursul evului-mediu scribii puneau *nacio* sau *oracio*, în loc de *natio* și *oratio*.

Din formele de mai sus rezultă următoarea clasificare: două din ele sunt cu dentala *d*, *Dierna*, una cu dentala *t*, *Tierna*. Forma cu *z*, *Zerna* sau *Zernes*, reperiută de trei ori, prin urmare cea mai răspândită, este un evident romanism din *Dierna*, un provincialism daco-roman, ca și în *zi* din *dies*, *zece* din *decem*, *zeu* din *deus* (franc. *dieu*) etc. Forma *ts*, *Tserna*, întrebuițată numai într'un rând, este iarăși o proprietate a dialectului latin din Dacia în loc de *Tierna*, ca și în *țara* din *terra*, *țin* din *teneo*, *țarm* din *terminus*, *țes* din *texo*, *țavă* din *tibia* etc. D-l Hășdeu arată apoi imposibilitatea originii slave a formei *Zerna* și, lăsând la o parte *Cerna* din tablele cerate, se mărginește la celelalte șase forme, reducându-le la primitivul *Dierna* sau *Tierna* cu dentală și la derivatul *Zerna* sau *Tserna*, cu sibilantă. Dacii ziceau ei *Dierna* sau *Tierna*? Bazându-ne pe mărturia lui Quintilian ¹⁾, este probabil că *Tierna* eră forma romană, iar *Dierna* cea dacică.

«Există însă, zice filologul nostru, un mijloc de a demonstra aceasta într'un mod irecusabil».

În prețioasa glossă antică asupra botanicei lui Dioscorid, noi găsim că *veratrum nigrum*, o varietate de elebor, remarcabilă prin negreața rădăcinii și chiar a foilor, se numiă în limba dacică, *prodiorna*, προδιόρνα. Iată glossa: «Ἑλλέβορος μέλας Ῥωμαῖοι βεράτριον μίχρουν, οἱ δὲ σαράκα Δάκοι προδιόρνα» ²⁾. Dacicul *diorna* sau *dierna* corespunde literal cu latinul *nigrum*. «Cât pentru prima silabă *pro*, ea derivă evident din aceeași radicală, de unde au provenit mai multe numiri indo-europene de vegetale, bunăoară celticul *peur*, erbă, armeanul *perk*, fruct, persianul *pârî* etc. ³⁾, o radicală

1) Quintiliani, *Inst. orator.* I, 4.

2) Vezi Iacob Grimm. *Gesch. der deutschen Sprache*, p. 148. *Lexiconul Budan*, 770.

3) Pictet, *op. cit.* I, passim.

foarte răspândită, de oarece o au și limbile semitice, ebraicul *prî*, rod, siriacul *piro* și altele; o radicală pe care o găsim nu mai puțin la vechii Egipteni sub forme de *pir*, cu accepțiunea generală de vegetațiune. Dacicul *prodiorna* exprimă ideea de plantă neagră.

O altă plantă, *solanum nigrum*, care în toate limbile romanice poartă epitetul de *neagră*, în românește, în întreaga Dacie, ce chiamă *zîrnă*. În Oltenia acest cuvânt se aude în forma lungită *zîrnotă*; în Transilvania, *zîrnă* și *zîrm*. În unele locuri însă se pronunță *dîrnă*,¹⁾ întocmai ca și dacicul *δίοννα*.

Verbul românesc a se *zîrni* — zis despre o plantă — corespunde francezului *se rabougir*, *s'étioler*, germanului *sich verkrüppeln*, *dünn aufschissen*, *sich entfärben*. Etiolarea unei plante, ne spune Littré (*Dict. de médecine*), este o consecință a creșterii sale într'un loc obscur sau puțin luminat.

Prin urmare *zîrnirea* corespunde cu întunecarea plantei. *Zîrnă* și *zîrnire*, zice D-l Hașdeu, provin dar în limba română egalmente din dacicul *δίοννα*, cu accepțiunea de *negru*. Oițele negre, Mocanii le numesc *zîrne*²⁾.

Dela dacicul *diorna* sau *dierna*, românizat *zîrnă*, avem nume topice: Satul *Zîrneștii* de lângă Brașov, cel din Argeș, din Covurlui, din Cahul, două sate *Zîrnești* din Buzău, două pâraie *Zîrna-mare* și *Zîrna-mică* din Putna etc. «Forma patronimică *Zîrnești* presupune neapărat, ca porecle a fondatorului, pe câte un *Zîrnă*, adică ceeace Românii mai adesea ziceau *Negrilă* și ceeace Slavii numesc *Czernat*. Într'un document din sec. XVI³⁾ dăm peste un popă *Zîrnă*.

Cuvântul dacic *diorna* s'a păstrat nu numai la Români în *zîrna*, dar și Albanezi în vorba *'diorne*, sărac, neno-

1) Baronzî. *Limba română și traducțiunile ei*. Brăila, 1872, p. 132: «*dîrnă, solanum nigrum*».

2) Într'un cântec poporan cam obscen, vorba *zîrnă* servește ca refren la adresa părului negru. Hașdeu. *op. cit.*, p. 273.

3) *Arhiva Istorică*. I, p. 35.

rocit, prin urmare în înțeles de *negru*. Urmează de aci că *diorna* a fost comun nu numai Dacilor, ci comun tuturor popoarelor de viță thracică depe ambele țărmuri ale Dunărei. Ambele cuvinte sunt de aceeași origine cu sanscritul *dhyanra*, care însemnează orice lucru sumbru.

Prin urmare origina thracă a satului ardelenesc *Cerna* sau *Cernenum* nu mai poate fi pusă la îndoială.

Despre *Kartum*, *Immenosum maius* și *minus*, *Kavietium*, *Marciniensis*, *Tovetis*, *Sclaietis* nu putem ști nimic altceva deocamdată decât numele lor.

II

Să studiem acum *numele de triburi și de persoane* din tablele cerate. Am zis că Traian nicăiri în alt loc nu putea găsi oameni mai iscusiți în exploatarea de mine ca în Dalmația. Despre locuitorii neastâmpărați ai acestei țări ne spune Florus ¹⁾ că August îi dăte pe mâinile lui Vibius, ca să-i înfrâneze cu totul. Dânsul silă pe această națiune sălbatică a săpă pământul și a topi aurul din vinele sale, ceea ce făcea și fără aceasta dela sine, fiind foarte sgârcită. De aci dar veni mai târziu o întreagă colonie care se așează în Alburnus Maior și în satele vecine. Mai toți acești minieri dalmațieni erau din tribul Pirustilor. În autorii antici avem dovezi că ei erau o populațiune ilyrică. Liviu în *Istoria sa romană* ne spune: «*Senatum Illyrios esse liberos iussit, sed etiam immunes fore Issenses et Taulantios, Dassaretiorum Pirustas, Rhizonitas*» ²⁾; iar Cesar: «*Ipse, conventibus Galliae citerioris peractis, in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciae incursionibus vastari audie-*

1) Florus. I, 12: «Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coëgit aurumque venis repurgare; quod alioquin gens omnium cupidissima studiosa diligentia anquirit».

2) T. Livius, XLV, 26.

bat». Tot acolo: «Quare nunciata, Pirustae legatos ad eum mittunt etc.» ¹⁾ Prin urmare Pirustii locuiau la confiniele Dalmației, Epirului, Macedoniei, aproape de Dasareții, cu care Liviu îi confundă.

În tabla cerată No. 3 avem un contract de cumpărare a unei case ce se află la «Alburnus maior, vicus Pirstarum».

Acelaș lucru îl vedem și în tabula No. 2. O sclavă, Passima, este cumpărată de «Dasius Verzonis, Pirusta ex Cavieretio». Ar trebui să conchidem că, pe lângă Perustii dalmatini, există în munții apuseni ai Transilvaniei un alt trib de Pirusti dacici. Erau însă aceiași Pirusti, aduși de cuceritorul Daciei în această țară. Mai avem și alți Dalmatini colonizați în provincia lui Traian.

În adevăr, de vom cerceta inscripțiunile, singurile izvoare la cari putem recurge pentru a reconstrui istoria Daciei din acele vremuri, vom vedea că ele nu întârziează de a ne vorbi despre o însemnată colonizațiune din Dalmația mediterană. Căci, de sigur, nu întâmplarea face ca, între puținele monumente dela Abrud, să avem trei inscripțiuni cari să pomenească origina dalmatină a celor ce le ridicară.

Prin urmare mărturia tablelor cerate despre o colonizațiune din Dalmatia mediterană este confirmată și de celelalte monumente din Dacia. Nu credem însă că importanța acestei populațiuni thraco-ilyrice din Dacia să fi fost așa de mare ca printr'însa numai să ne putem explica azi elementele limbistice asemănătoare între limba română și limba albaneză, precum admite bunăoară Tomaschek ²⁾. Substratul lăsat de Daci în limba română desigur a fost cu mult mai puternic decât cel lăsat de colonia dalmatină ³⁾.

1) Caesar. *Bel. Gal.* V. 1. Cf. Ptolemeus. II, 17, 8; Strabo. I, 1; Veleius Paternulus. II, 115.

2) Tomaschek, *Ueber Brumalia und Rosalia*, p. 385.

3) Dăm aci numai câteva cuvinte asemănătoare între limba română și cea albaneză: *abur*, dela albanezul *avul*, *brad* dela *breth*, *broască*, dela *bresca*, *buză*, dela *buze*, *cioară*, dela *sorra*, *codru*, dela *codre*, *ghimpe* dela *ghiemp*, *grumaz* dela *gurmaz*, *năpârcă*, dela *năpirke*, *văpaie*, dela *vape*, *vatră*, dela *vatre* și altele.

Din toate câte spuserăm rezultă că numele de persoane neromane ce le aflăm în tablele create nu putem ști cu siguranță cărui anume popor barbar le putem atribui, de oarece mai toate se regăsesc atât în Dalmația și Dacia, cât și în locuri circumvecine, ca Panonia, Moesia etc.

În decursul acestui studiu, am avut ocaziunea să spunem că importanța documentelor private este adeseori, pentru reconstruirea societăților dispărute, cu mult mai mare chiar decât a actelor publice. Aceasta provine din faptul că, în cele mai multe cazuri, monumentele private cari nu sunt scrise pe seama posterității, ne destăinuiesc tocmai ele acele lucruri pe cari scriitorii vechi, precum și actele oficiale, le-au trecut cu vederea sau le-au dat la o parte, ca neprezentând nici un interes. Noi astăzi, căutăm neîncetat să punem în raport societatea noastră contemporană cu societatea de odinioară pe care o studiem și să tragem concluziuni din premise, oricât de depărtate. În chestiunea de față nu poate fi fără de importanță faptul că cele vre-o sută de nume de persoane ce le găsim în tablele cerate din localitățile miniere ale Ardealului, provin toate dintr'un canton foarte restrâns al anticei provincii romane Dacia, și anume din cele zece târgulețe sau sate menționate mai sus. Conduși de principiul că fiecare nume de om poate servi, mai totdeauna, ca o caracteristică etnică și distinctivă a persoanei care-l poartă,—căci și astăzi, bună-oară, numele românești din aceeaș țară a Ardealului au fost fără greș ceva deosebit de cele săsești, ungurești, armenesti, etc.,—am căutat să ne dăm seama oare-cum de rezultatele ce ar decurge dintr'un studiu comparativ al numelor proprii aflate în monumentele noastre de la Abrud. Acest studiu ne pare cu atât mai interesant cu cât, în tablele cerate, n'avem a face cu clasa de sus a societății romane, care domină în Dacia, ci cu niște bieți băieși ce 'și agonisiau hrana din munca lor zilnică; și de oarece temelia pe care se înălță în genere orice societate este poporul de jos, putem să ajungem la niște concluziuni mai decisive, întru ceea ce privește caracterul populațiunii daco-romane, decât dacă

am căută să ne dăm seama numai despre funcționarismul administrativ al Daciei. Pentru zemislirea noiei societăți din provincia cucerită de Romani, credem că poporul de jos a fost un factor cu mult mai însemnat decât populațiunea întâmplătoare care a venit în Dacia numai ca să administreze poporul și să tragă foloase din dregăterii oficiale. Luând apoi aminte că clasa cea avută din Dacia va fi căutat să-și asigure vieața, în timpul năvălirilor barbare, retrăgându-se peste Dunăre, ni se pare că studiul etnografic al societății de jos este mai presus de toate necesar, când voim să ne dăm seama de adevărata populațiune antică a țării noastre. Așa dar, ori cât de restrâns este cercul în care putem destinde cercetările noastre de această natură, — de oarece nu putem vorbi aci decât pe baza câtor-va scurte documente private, provenite numai din zece mici localități ale vechei Dacii romane, — ele, credem, vor fi de ajuns spre a ne da o idee destul de exactă despre primele elemente ce au intrat în fuziune pentru a da naștere naționalității de mai târziu a patriei. Fără de a ne exagera însemnătatea rezultatelor ce vom obține, ne mângulim aci totuș cu idea că statistica numelor proprii din ținutul aurifer al Transilvaniei va servi, deocamdată, ca un prim element determinativ pentru elucidarea unei așa de importante chestiuni.

Din lista de aproape una sută de nume proprii de persoane, câte aflăm la Alburnus și în preajmă-i, vom căută să alegem câte dintr'ânsele ne prezintă oameni de naționalitate pur romană, câți sunt Greci și câți sunt Barbari, mai mult sau mai puțin romanizați, adică în cale de a-și lepădă barbaria spre a-și însuși nume și uzuri romane.

Numele curat romane sunt următoare, în număr de cel puțin patruzeci și cinci:

Adjutor Aurelius	Sulpicius Felix	C. Secundinus Legitimus
Aelius Fortunatus	Ulpus Felix	Vibius Longus
Alexander Bellicus	L. Firmius	M. Lucanus Melior
Alexander Iulius	Valerius Firmus	Luci . . . ?

Antonius Celer	Flavius. . . .	Secundus Ser. . . ?
Appius Proclus	T. Flaviux Felix	Severinus Ulpius
Apuleius Cerealis	Flavius Secundinus	Sextus Im . . . ali
Aurelius Priscus	Flavius Valens	Terentius
Aurelius S. . . . ?	Im. . . alus Sextus	Valens Valerius
Aurelius Sil . . . ?	Iulius Iuli	L. Ulpius Valerius
Cassius Frontinus	Iulius Maximus	Cn. Valerius
Cerealis	T. Iulius Saturninus	Verus
Claudius Iulianus	Iulius Viator	
Flavius Felix	Iulius Victorinus	

Din toate aceste nume negreșit că o mare parte indică persoane cari nu vor fi ocupat în administrațiunea băilor de aur, funcțiuni de acelea care se dedeau unor persoane anume trimise din Roma, ci cată ca cei mai mulți să fi fost coloniști latini stabiliți în Dacia.

Iată acum o a doua listă, în care înscriem vre'o cinsprezece nume de caracter mai mult grecesc, dar din care unele dovedesc o tendință spre a lor latinizare:

Adjutori Macri	Asclepius Memmius	Scenobarbus
Aelius Dionysus	Iulius Macedo	Socrates Socratio
Alexander Antipatri	Callistus Ingenus	Socratio Socratonis
Apalaustus	Claudius Philetus	Theodote
Apollonius Artemidorus	Offas Menofilus	

Unii dintre aceștia au fost, după cum ne spun însăși monumentele (No. 1 și 4), sclavi de naționalitate greacă; alții cată să fi fost sau impiegați subalterni, sau meseriași în minele de aur ale Transilvaniei, fie că dâșii să fi fost aduși de către Daci mai înainte chiar de cucerirea lui Traian, fie ca să fi fost colonizați de fiul adoptiv a lui Nerva și de urmașii lui. Zicem că au putut fi aduși în minele Ardealului, de către regii Dacilor, căci bine se știe că, în ceea ce privește meseriile, poporul elen carele întotdeauna a stat, în antichitate în fruntea tuturor a avut dese relațiuni cu vecinii lor de peste Dunăre, cu Dacii. Acî nu putem trece cu vederea un fapt destul de important; este vorba de tenacitatea cu care întotdeauna poporul grecesc a ținut la naționalitatea sa. Grecia cucerită a fost pururea cuceritoare. Vedem că într'una

din tablele noastre cerate (No. 4), Alexander Antipatri subscris cu litere grecești un act făcut dinaintea funcționarului judecătoresc.

Într-o a treia și ultimă listă vom înscrie, fără discuțiune de naționalitate deocamdată, vr'o patruzeci de nume barbare, cari le aflăm în tabelele cerate. Câteva din aceste nume au luat o fizionomie romană; altele sunt rămase încă în întregul lor aspect eterogen:

Alexander Cari	Cerdo	Plator Aelius
Alexander Caricci	Aepicadus	Plator September
Andueia Batonis	Anduecnocnes	Cissus Servilius
Annduena Batonis	Annesis	Maximus Veneti
Annaeus Bato	Beusas	Maximus Veranis
Bato Pr.... vus	Plarentis <i>qui et</i>	Paulinus
Bato Liani	Mico	Restitutus Senior
Bato Maximus	Geldo	Rusticus Stertinius
Bradua	Lossa	Terentius Liga
Dasius Breucus	Massurius Messi	Valerius Niconis
Cares Lupus	Passia	Varrus Vindius
Planius Verzo	Palumbus	L. Vasidius Victor
Carpus	Plator Acceptionianus	Liccai

Asupra unora din aceste nume barbare s'au făcut cercetări ¹⁾ cari dovedesc că ele sunt de proveniență dalmatică și confirmă ipoteza mai sus expusă despre colonizarea ținutului avar al Daciei prin lucrători speciali aduși de pe malurile orientale ale Dalmației.

Reculegând—sub forma unui rezumat statistic în care ne bazăm numai pe natura numelor proprii ale locuitorilor cunoscuți nouă după tablele cerate—toate noțiunile ce rezultă din cercetările și comparațiunile de mai sus, ajungem la următoarea aprețuire a populațiunei de care ne ocupăm. În ținutul mineral al Daciei antice avem, printre una sută de locuitori de rând, cunoscuți nouă: 1° mai întâiu ca la 45 nume curat romane; 2° apoi vre-o 15 grecești, din cari câteva sunt latinizate; și 3°, în fine, vre-o 45 nume barbare, cu formă, sau încă pe deplin

1) Gooss, *op. cit.*, p. 126. Cf. Tocilescu, *op. cit.* p. 228 p. 222 et sq.

S^s trăină, sau transformată în sensul cuceritorilor. Dintre acestea din urmă, o parte, adică o treime dacă nu o jumătate, sunt nume ce se regăsesc în Dalmația ca și în țările Dunărei mezii și de jos; restul e compus din nume locale și probabil originare Daciei, dar împărțite și de alte populațiuni thracice, ca Moesii și Panoni.

Astfel stând lucrurile în micul canton al Abrudului, unde lucrarea minieră cată să fi atras mai mult decât în orice altă parte, o colonizațiune specială de minieri dalmași, noi credem că în acelaș mod s'ar putea lămurii cu multă probabilitate, natura popoarelor cari s'au fuzionat în provincia dacică a Romanilor, spre a formă, cu trecerea timpului, națiunea română. Ținând seama de elementul barbar, fie indigen, fie introdus care, în zisa porțiune a țării a trebuit să fie mai abundanț — căci nu e probabil ca Romanii puri să fi alergat în număr mare în Dacia, cu scop de a lucra la munca anevoioasă și umilitoare a minelor — naționalitatea care ar fi trebuit să se nască din contopirea unor elemente eterogene, reprezentate în porțiunile mai sus enunțate, ar fi fost cam pe jumătate barbară, dacă nu s'ar fi supus, de îndată după cucerire, la o organizare puternică și sistematică din partea administrațiunei romane — ceea ce dealtmintearea este probat chiar prin tendința ce constatăm atât la Greci cât și la Barbari de a-și romaniza numele lor proprii — și mai ales dacă nu s'ar fi impus acestora, ca mediu comun de înțelegere, vorbirea și scrierea limbei învingătorilor, limba latină. Vom cercă acum să studiem și formele luate de această limbă, în actele private ce ni s'au păstrat pe tablele cerate din Ardeal.

CAP. X

Limba vulgară din Tablele cerate

Începutul și origina unei limbi este anevoie de fixat în mod cronologic; într'adevăr, dacă voim de pildă să ne dăm seama despre prima aparițiune a limbei noastre, ne va fi greu, ba poate chiar imposibil, să aflăm un moment precis, dela care să putem zice că începe graiul nostru românesc. Căci, după cum poporul roman, cu obiceiurile și instituțiunile sale, cu geniul și cu modul său particular de a fi, trăiește în urmașii săi, în popoarele gintei latine, tot astfel și limba sa, cu modificările dobândite în urma unei evoluțiuni de mai multe secole, în urma unei tranzițiuni dela sinteză la analiză, trăiește în limbile romane. Dacă totuș a perit limba *latină*, a perit o limbă care nu eră proprie mulțimii ce alcătuiă gloata enormă a poporului roman; și-a continuat însă vieața, graiul vorbit, graiul nescris și incult al vulgului. Capitolul de față are să dovedească — în parte, după tablele cerate dela Abrud — existența acestei a doua limbi a Romanilor, existența graiului vulgar latin, embrionul din care aveă să se desvolte limba românească.

Cea mai scumpă moștenire ce ne-au lăsat străbunii noștri Romanii este limba. De pământuri, drepturi și credință, în cursul celor optsprezece veacuri, au putut fi jefuiți coloniștii lui Traian; de limbă însă nu. Acî mai cu seamă s'au arătat mai înverdate stăruința și caracterul

conservator al poporului nostru. Cu toate acestea, urme neîndoioase de graiu românesc nu aflăm înainte de finele secolului al XV. Dela această epocă începând, documentele de limbă se îndesesc din ce în ce, iar pe la jumătatea secolului al XVI, avurăm și cărți tipărite. Neapărat că nu noi, cari admitem continuitatea elementului roman în Dacia, vom fi aceia cari să tăgăduim graiul nostru înainte de întemeierea Statelor românești. El a existat în gura poporului, retras în coastele munților Carpați, până la întemeierea Principatelor, și există de atunci în întreg întinsul Daciei. Cercetările filologilor și istoricilor noștri, întrucât a fost posibil, au dovedit aceasta.

Dar, de când a început a se vorbi românește? Dacă originea naționalității noastre o putem duce până la cucerirea Daciei, atunci desigur că și cel dintâiu graiu românesc trebuie să-l repurtăm la acele vremuri. Deodată cu zămislirea unei naționalități începe și zămislirea limbei sale, după cum pe altă parte, ne observă Fuchs ¹⁾, nimicirea unei limbi este tot una cu nimicirea unei naționalități. Cu toate acestea, urme de graiu românesc nu aflăm înainte de aparițiunea limbilor celorlalte romanice. Ne-am așteptă și am dori ca, dintre monumentele scrise și păstrate dela Romanii aduși în Dacia, *ex toto orbe romano*, să întâlnim cât se poate mai multe în limba vulgară. Din nenorocire, în Dacia ca și aiurea, nu aflăm decât urme sporadice de această *rea și coruptă* latinească. Cauza este că mai toate monumentele ce le avem sunt oficiale, prin urmare scrise în limba clasică cultă. Suntem fericiți însă că tablele cerate, scrise de provinciali, de oameni de jos, deși concepute după toate formele oficiale și riguroase ale limbii culte, ne servesc de minune spre a vedea graiul vorbit al coloniștilor dela Dunăre. De aci rezultă că importanța limbistică a acestor table este așa de mare, încât un curs de istorie a limbei noastre române, ar fi necomplet, ba poate chiar imposibil, dacă nu s'ar

1) Fuchs, citat de Schuchardt, *Der Vokalismus des Vulgärlateins*, I, 1.

examină mai întâiu formele și construcțiunile latine din aceste prețioase monumente. Limba română, pusă în raport cu graiul vulgar al Romanilor, prezintă un interes cu mult mai mare decât, când e pusă în raport cu cea clasică.

Mult timp s'a tras la îndoială existența unei limbi romane paralelă cu aceea în care ne sunt transmise scrierile clasicilor. Descoperirile moderne însă, mai ales inscripțiunile, actele private, *grafitii* și *dipinti* pompeiani, precum și epigrafele din catacombele Urbei eterne, au pus în netăgăduită evidență graiul rostit de clasele de jos ale societății romane și au aruncat asupra acestui obiect de cercetare o vie lumină. Intr'adevăr, dacă în istoria limbilor tuturor popoarelor cari au atins un grad de dezvoltare spirituală mai înalt, vedem repezindu-se același fenomen, că adică, pe lângă graiul cult fixat în mod conștient după legi riguroase, grai care tocmai din această cauză devine mai potrivit pentru limba scrisă, există o a doua limbă a vorbirei zilnice, acest fenomen devine mai vădit pentru limba latină. Aruncând o repede ochire asupra tuturor literaturilor, vedem că poate nici una din lume n'a fost și nu este așa de puțin populară și așa de puțin accesibilă națiunii ca ceea a Romanilor.

Putem chiar admite, împreună cu S. Reinach¹⁾, că Roma nici n'a avut literatură națională. Literatura romană nu este altceva decât o ramură din marele arbore al literaturii elenice. Scrieri literare propriu zise și cari de altfel nu sunt decât niște imitațiuni mai mult sau mai puțin servile ale modelelor grecești, în parte nouă necunoscute, nu încep decât cu primii elenisatori, cu grecii Liviu Andronic și Enniu. Direcțiunea creată de ei a fost urmată cu stăruință de generațiuni întregi. Însă scrierile lor nu erau făcute pe seama mulțimii, pe seama poporului roman care, se înțelege, nu putea fi restrâns în cuprinsul celor șapte colnice, ci ca să satisfacă trebuințele de lux și gustul de artă ale unei clase restrânse, ale unei aristo-

1) S. Reinach, *Grammaire latine*, la finele cărții.

crajii predominitoare, depe malurile Tibrului. Clasa privilegiată a literaţilor din naştere şi a celor cari prin studiu şi talent puteau să li se asimileze, îşi caută modele şi obiecte ale inspiraţiunei sale, nu în Italia, ci departe, în lumea rafinată a Greciei. Apoi în limba romană, aspră şi greoaie, scriitorii elinicatori nu puteau să-şi îmbrace ideile nici să le dea culoare apropiată.

Le trebuia dar o limbă mai potrivită, o limbă literară, pe care neavând-o, erau siliţi s'o creeze. De aceea nu e de mirare dacă primii poeţi sunt totdeauna şi gramatici. Fixând după legi riguroase şi ticluind după modelul limbii elene, limba veche latină, *prisca latinitas*, ei au produs o latinească înaltă, o limbă a scrierii, limba clasică. La Roma dar n'au existat poeţi înainte de a exista gramatici cari să formuleze legile graiului. Această limbă, dezvoltată în mod anorganic, era natural să nu fie pricepută de lumea incultă. Nu numai atât; dar dispreţul pentru graiul poporan merse aşa de departe încât se alungă din limba scrisă o mulţime de cuvinte şi expresiuni cari erau conforme cu geniul limbei latine şi cari, păstrate numai în popor, vedem că apar din când în când în scrierile literare, ca *vulgarisme* sau mai bine zis ca *archaisme*. Mai ales în proză vedem acest lucru. Deosebit de proza cultă, de proza ciceroniană, pentru sensibilizarea ideilor şi mai ales din consideraţiuni metrice, poezia în toate timpurile a fost silită să împrumute o mulţime de vorbe şi întorsături de frază din graiul şi conversaţiunea zilnică. Divorţul între *urbanitas* şi *rusticitas* pe acest tărâm nu era aşa de accentuat. Era natural dar dispreţul poezilor învăţaţi ai secolului lui August, elevi fideli şi continuatori zeloşi ai şcoalei elenice a lui Enniu, faţă de barbarismele şi libertăţile metrice ale lui Plautu, Terenţiu şi Luciliu, cari reflectau în scrierile lor graiul şi expresiunea poporană.

Privind astfel dezvoltarea literaturii clasice latine, ne putem explica pentru ce durata ei a fost aşa de scurtă şi pentru ce, în periodul post-clasic, întâlnim un gust atât de pronunţat pentru archaisme. Dezvoltarea limbii clasice

ca substrat al literaturii, a fost anorganică și deci evoluțiunea naturală a fost opăcită și întârziată cu câteva secole.

Mai toate observările ce avem a face asupra limbii tablelor cerate sunt de domeniul foneticii, puține de al sintaxei. Iată cele mai principale:

Fenomene fonetice.

- 1 abere, aberet, abuerat, abiturum.
- 2 it, at, quit, quot, aput.
- 3 partenve, eunve, ablatunve, quandiu.
- 4 segnai.
- 5 secodo.
- 6 remasisse,
- 7 reddedisse, reddedisset, possedereque, rogavet.
- 8 Primitius, fugitium.
- 9 prestari, questores, Deusare, Grecum.
- 10 uncis, collegi, funeraticis, Apolloni Iuli.
- 11 Menofili.
- 12 Kanabis, kaducum, Kavieretium.
- 13 licea.
- 14 domu, fructo, sorte, ad statione.

Fenomene sintactice.

- 15 emo de.
- 16 Actum Alburno majori.
- 17 recepisset, suficerent, haberet, testantur.
- 18 reddedisse et reddedisset, possidereque *pentru* possideretque.
- 19 non accessisse ad Alburnum neque in collegio.
- 20 et siquid eorum habuerat rededisset aut funeribus.
- 21 ex eis non plus remasisse.
- 22 seque idcirco per hunc libellum publice testantur.
- 23 ex eo *pentru* ex ea.

Să studiem mai întâiu fenomenele fonetice. În lista de mai sus vedem disparițiune de consoanante, inițiale, mediane și finale; disparițiune de vocale; tranzițiune dela o consoanță la alta; tranzițiune dela o vocală la alta; reducere de diftongi la simple vocale, și contopire de două vocale asemeni.

I. *Consoanantele.* — H este în limba cultă așa de mobil,

aşa de şovăitor şi aşa de slab rostit, încât de multe ori nici nu se însemnă în grafie.

V. *Segnai, primitius, fugitium, petierit.*

Un exemplu curios de dispariţiunea lui *v* aflăm în tablele cerate. Un martur din contractul de vânzare al unei femei (No. 4), neştiind bine limba latină, se subscrisese «ALEXANΔPEI ANTIPATPI ΣΕΚΟΛΟ ΑΥΚΤΩΡ ΣΕΓΝΑΙ». În *sengnai*, în loc de *signavi*, regăsim perfectul simplu românesc *semnai*.

Toate limbile trec printr'un proces analog cu cel chimic, adică dela sinteză la analiză. Studiul comparativ al limbilor a dovedit că graiurile vechi — şi cu cât sunt mai vechi cu atât mai mult — sunt sintetice, pe când cele moderne sunt analitice. Tendinţa limbilor de a deveni din ce în ce mai analitice, se poate urmări de aproape. Pe când în cărţile noastre bisericeşti, de pildă, găsim întrebuiţat aproape numai perfectul simplu, în cărţile şi graiul de azi, usul a făcut ca să ne folosim mai mult de timpuri perifrastice, de timpuri compuse cu verbul auxiliar. Nu numai atât, dar chiar şi formele casuale ale declinărilor noastre, încep a dispărea. Forma genetivului românesc, bunăoară, începe a fi înlocuită cu prepoziţiunea *de*, întocmai ca şi în limba franceză. Prin faptul că dela sintesă am ajuns la analiză, vedem, pe lângă modificările gramaticale, ivindu-se şi modificări de înţeles. În adevăr, pe când perfectul *signavi* în limba latină înseamnă pur şi simplu o lucrare trecută, în limba română *semnai* spre deosebire de perfectul compus, *am semnat*, arată o lucrare trecută într'un moment determinat. *D. it, at, quot, quit, aput.*

Diferenţa între pronunţarea sunetelor *t* şi *d*, eră aşa de neînsemnată, încât adesea se înlocuiau. În modul acesta ne putem explica cum în tablele cerate, pe lângă cuvinte cari se termină cu consonanta *d*, aflăm totdeauna şi de acele în care *d* este înlocuit prin dentala tenue.

T. *liceatum* pentru *liceat-tum*, *possideretque* pentru *possidereque*.

Dentala *t* inițial și median în limba clasică are un sunet puternic; în cea poporală însă inscripțiunile ne arată slăbirea lui în mai multe cazuri.

T final eră așa de slab, încât în gura mulțimei nici nu se auzia. Dovadă e faptul că, la sfârșitul unor vorbe, *t* dispăre, iar acolo unde gramatical n'ar trebui, îl aflăm. Iată cele două forme importante din tablele cerate. În *licea tum*, *t* final s'a elidat — probabil sub influența lui *t* din cuvântul următor, — în *possideret que* în loc de *possidereque*, dentala tenue s'a adaus, fără ca etimologicește să se poată justifica.

M. partenve, eunve, ablatunve, quandiu, ad statione, sorte.

Sunetul *m* are trei grade, dupe cum este inițial, median sau final. *M* inițial este tare și-și păstrează nealterat sunetul său. *M* median dinaintea consoanelor labiale e slab și adesea dispăre.

M final se prezintă și mai slab decât median. Nici chiar elisiunea silabei finale nu o putea împedeca; de exemplu: *orand(u[m]) est*. Aceasta făcù pe Verius Flacus ca, în loc de *m*, să scrie peste tot locul *n*: *etian nunc*.

În graiul poporan din timpul înfloririi limbii și literaturii latine, dupe cum ne arată mai cu seamă *grafitti* și *dipinti* din Pompei, *m* final devenise așa de palid în pronunțare, încât nici nu se mai scria.

Căderea acestei consoane este desigur cauza principală a căderii declinațiunilor în limbile romanice; iar limba poporană latină ne poate prin urmare arăta primul grad de evoluțiune al limbilor noastre.

N. secodo, remasisse.

Întocmai ca în *secodo*, găsim în Dacia foarte des dispařiunea lui *n* median, mai ales în acele cuvinte în cari *n* ar trebui să fie dublu.

De tot lășită este căderea lui *n* dinaintea sibilantei *s*. În tablele cerate ne întâmpină interesanta formă *remasisse*.

Din prepozițiunile *con* și *in* în compuneri, adesea se elide *n* din cauza slăbirei sunetului său; apoi, întocmai

ca în cuvintele românești *masa* dela *mensa*, *rămas* dela *rema(n)sum*, *măsoară* dela *mensura* etc., *n* a dispărut înainte de sibilanta *s* și la sfârșitul vorbelor; înaintea dentalei *d*, *n* în limba poporană dispăre. Răposatul Cipariu, studiind formele vulgare din tablele cerate, consideră «*secodo auctor segnai*» ca cea mai veche urmă de limbă română.

F. *Menofilus*. Scrierea acestui cuvânt în monumentele dela Abrud arată o romanizare a numelor grecești din provinciile romane.

Această transcriere însă se socotește ca o particularitate a limbii vulgare.

C. K. *kanabis*, *kavieretio*, *kaducum*.

C final după o vocală nu cade niciodată. Sunetul lui *c* se rostiă gutural ca un *k* în toate epocile limbei latine. Aceasta o vedem din cuvintele latine transcrise în urma contactului cu Grecii, prin caracterele acestora: *Κιζέρον, φηχιτ, κηνσορ, κεντύρια φηχι, κεντενι* etc. Vice-versa numele grecești primite de Romani se transcrie cu *c*: *Cecrops*, *cerasus*, *cetus*, *Cimon*, *cypresus*.

Tablele cerate nu fac altă decât a confirma modul de pronunțare al guturalei tenue *c*. Numai prin secolul al VI-lea a început *c* să-și piardă sunetul său de mai 'nainte.

Mărginim aci observațiunile noastre asupra fonetismului consoanelor. Despre celelalte consonante ale alfabetului latin nu vorbim nimic, de oarece tablele cerate nu ne dau exemple de pronunțarea lor.

Să trecem acum însă la vocale și diftongi.

II. *Vocalele*. — *I reddedissee, segnai, possedereque rogavet, maiori*, (pentru *maiore*).

În graiul vulgar *i* avea un sunet ce se apropiă de al vocalei *e*. Quintilian ne spune: «*Quid? non e quoque i loco fuit ut Menerva et Leber et magester?*»¹⁾ Tendința lui *i* de a trece în sunet dulce se vede în inscripțiunile din întreg imperiul roman.

Dacă în limba latină vulgară n'ar fi existat această

1) Quintiliani, *Instit. Orat.* I, 4, 17.

transițiune dela *i* la *e*, nu ne-am putea explica forme romanice ca cele următoare: *magister*, românește *maiestru* italienește *maestro*, franțuzește *maître*, de unde germanicul *meister* și ungurul *mester*. Dela *niger*, în româna *negru*, *aplico*, rom. *aplec*, *colligo* rom. *culeg*, *judico*, rom. *judec* etc.

U. *domu*, *fructo*, pentru *domo*, *fructu* și *secodo*.

În gura poporului *u* se confundă cu *o*. La această concluziune ne duce studiul comparativ al limbilor romanice. Pentru ca în limba românească să avem *scoatere*, clasicul *excutare* trebuie să sune în limba vulgară, *excotere*.

III. *Diftongii*, — AE, OE, *grecum*, *prestari*, *questores Deusare*.

Reducerea diftongilor *ae* și *oe* la vocala simplă *e* trebuie să presupunem că s'a întâmplat foarte de timpuriu, din cauza afinității sunetelor lor.

Începând în limba poporană, fenomenul a trecut și în limba cultă și în graiurile romanice. Faptul că aceste sunete se întrebuițau confuz și împrejurarea că Varro¹⁾ ne spune că *haedus* eră rostit de țărani *edus*, ne duce la concluziunea de mai sus.

II. — I. *colegi*, *funeraticis*, *Apolloni*, *Iuli*.

În aceste exemple din monumentele noastre avem contopirea a două vocale asemeni, fenomen foarte însemnat, care se observă mai ales în terminațiunile casuale. Documentele de limbă poporană sunt pline de exemple de această natură; și e important a observa că, pe când alte fenomene fonetice ne întâmpină numai în anumite timpuri, contopirea lui *ii* în *i* o găsim în toate vârstele limbii Romanilor.

Pe tărâmul sintacticei, în urma celor spuse cu ocaziunea arătării raportului între cele două dialecte latine, avem puțin de adăugat. Eră natural ca, în niște documente scrise de oameni de clasa de jos a societății romane, de niște bieți coloniști minieri din băile Daciei, să găsim abateri de la gramattca latină. Și în adevăr nu trebuie

1) Varro, *De Ling. lat.*

cineva să se mire dacă aflăm confuziuni de număr ca *recepisset*, apoi reducându-se la aceeași persoană, *sufficerent*; tot astfel *haberet* alături cu *testantur* (No, 13); *emo* de în loc de *emo a* sau *ab*; *actum Alburno maiori* în loc de *Alburni maioris*; *ex eis non plus remasisse* în loc de *plures*, căci se referă la persoane; *seque idcirco per hunc libellum publice testantur* în loc de *publice testari* (acuzativ cu infinitiv); *non accessisse ad Alburnum neque in collegio*, în loc de *neque ad collegium*; *et siquid eorum habuerat, reddedisset aut funeribus* în loc de *funeribus impendisset*¹⁾.

Sfârșind aci, cu aceste cercetări asupra limbei latine ce ni se prezintă în tablele cerate dela Abrud, credem a fi adus îndeostule dovezi despre alterarea încercată de limba Romanilor, în această provincie rămasă așa de lung timp în barbarie. Că aceste alterațiuni s'au efectuat sub influența semințiilor străine cu cari Romanii s'au văzut alipiți în regiunea Carpaților, aceasta socotim că rezultă în mod natural din cele ce am stabilit în capitoul precedent. Totuș, am putut asemeni constată că instituțiuni sociale de ale Romanilor, ca bunăoară colegiile funerare și industriale, s'au fost introdus încă din vechime până și în regiunea aurifodinilor dacice, pe cari Romanii n'au lipsit a le exploata. Vieața și relațiunile juridice ale umilițiilor locuitori din acest ținut ni-le-a arătat cu interesante amănunte, chiar acele table cerate, asupra cărora am căutat a da tot felul de lămuriri, explicând și soiul de scrisoare ce s'a întrebuințat pe dânsese, și forma lor, și modul de a se servi cu ele. Astfel sperăm a fi intrunit o sumă suficientă de cunoștințe asupra unor monumente de mare interes național pentru noi, monumente cari toate, de un secol și mai bine, s'au descoperit treptat în anticele băi de aur din munții Abrudului ardelean.

1) Vezi și Cipariu, *op. cit.*, p. 77.

TABLA DE MATERII

Prefață	Pag. 7
-------------------	--------

PARTEA I

Urme de sărbători păgânești.

Brumalia—Brumariu și Brumărel	9
Rosalia—Moșii și Rusaliile	21
Flora și Floriile	39

PARTEA II

<i>Poezia poporană la Romani</i>	55
<i>Negațiunea în limba latină și română</i>	101
<i>O Odă a lui Horatiu tradusă de Alexandru Odobescu</i>	109

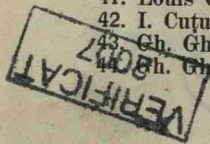
PARTEA III

<i>Insula Șerpilor</i>	115
<i>Tablele cerate descoperite în Transilvania.</i>	
CAP. I. — Textul Monumentelor	155
CAP. II. — Istoricul Monumentelor	169
CAP. III. — Descrierea Monumentelor	181
CAP. IV. — Paleografia tablelor cerate	190
CAP. V. — Scrierea cursivă a Tablelor cerate	194
CAP. VI. — Obiectele tratate în Tablele Cerate. — Contracte, caufiuni (Vânzări-Cumpărări, Inchirieri, Depozit, Credit, Societate)	198
CAP. VII. — Minele de aur din Ardeal	207
CAP. VIII. — Colegiile Aurarii și Funeraticii din Dacia	222
CAP. IX. — Numele proprii de localități și de persoane	238
CAP. X. — Limba vulgară din Tablele cerate	253

DIN PUBLICAȚIUNILE CASEI ȘCOALELOR

BIBLIOTECA SECUNDARA

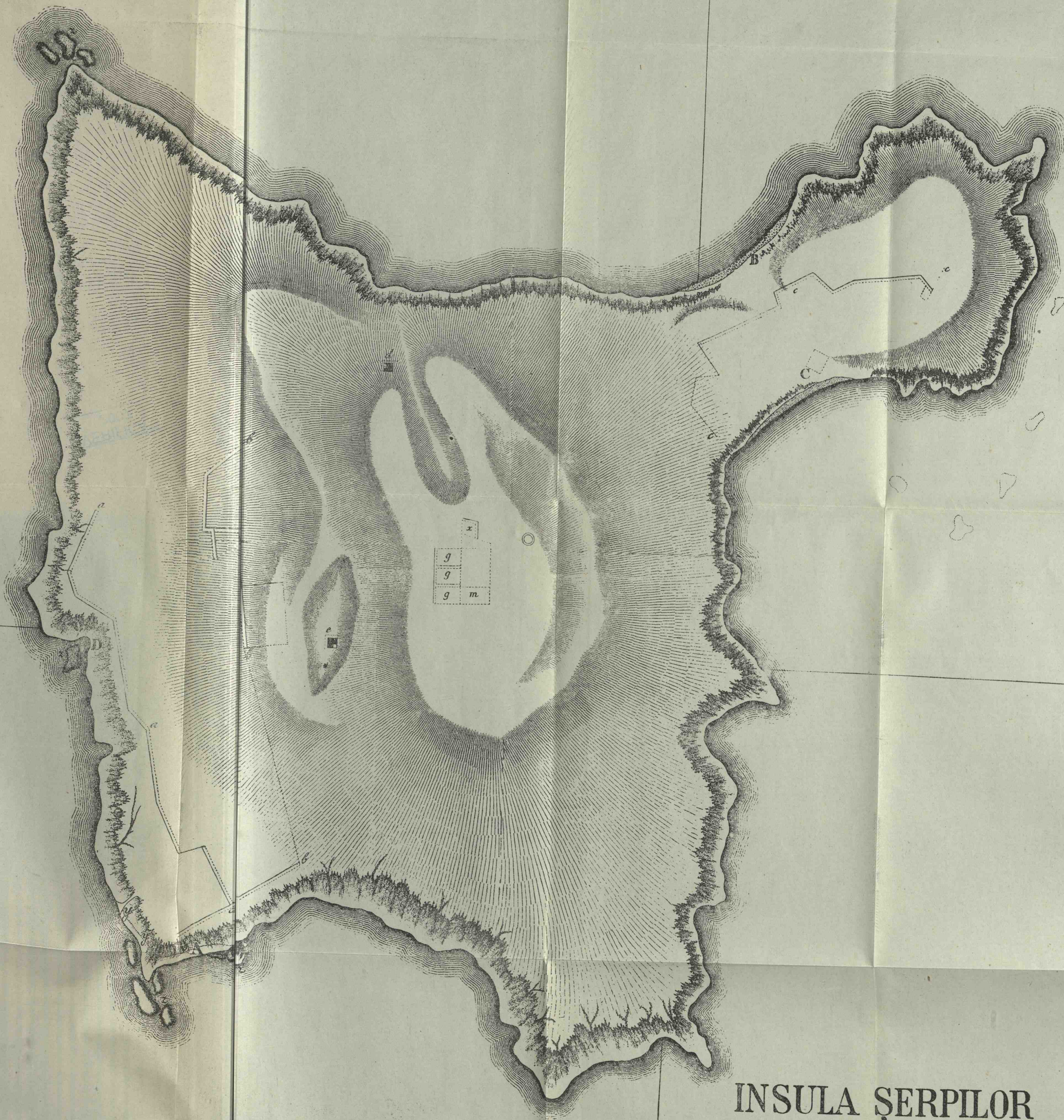
1. G. Popa-Lisseanu. — Mitologia greco-romană.
2. G. Popa-Lisseanu. — Cetăți și orașe greco-romane în Noul Teritoriu al Dobrogei.
3. St. O. Iosif. — Tablouri culturale.
4. G. Coșbuc. — Balade.
5. G. Tutoveanu. — Poezii alese.
6. Take Papahagi. — Antologia aromânească.
7. Take Papahagi. — Din folklorul romanic.
8. C. Loghin. — Antologie bucovineană.
9. H. Tiktin. — Dicționar româno-german, fasc. 24/25; 26/27.
10. N. Iorga. — Trei Drame.
11. N. Iorga. — Cărți reprezentative din istoria omenirii.
12. N. Iorga. — Scrisori de boeri și scrisori domnești.
13. N. Iorga. — Istoria Bisericii Române Vol. I
14. N. Iorga. — Istoria Bisericii Române Vol. II
15. N. Iorga. — Histoire des Etats balcaniques
16. N. Iorga. — Istoria războiului balcanic.
17. N. Iorga. — Politica externă a Regelui Carol.
18. N. Iorga. — Din faptele străbunilor.
19. N. Iorga. — Nevoia reînnoirii cunoștințelor istorice.
20. N. Iorga. — Istoria poporului român Vol. I trad. de D-na Otilia Ionescu.
21. N. Iorga. — Istoria poporului român Vol. II trad. de D-na Otilia Ionescu.
22. N. Bălcescu. — Istoria Românilor sub Mihaile-Viteazul.
23. Const. Kirilescu. — Războiul pentru întregirea României Vol. I.
24. Const. Kirilescu. — Războiul pentru întregirea României, Vol. II
25. Codru Drăgușanu. — Călătoriile unui Român ardelean.
26. Anita Dr. Beleiușăteanu. — Istoria literaturii italiene.
27. Tadeu Zielinski. — Lumea antică și noi. trad. de Anghel Marinescu
28. G. Adamescu. — Contribuțiuni la bibliografia românească fascicula I.
29. G. Adamescu. — Contribuțiuni la bibliografia românească fascicula I și II.
30. Per. Papahagi. — Gramatica macedo-română.
31. I. Nistor. — Istoria Bisericii române din Bucovina
32. Silviu Dragomir. — Avram Iancu.
33. Ch. Drouhet. — Anatole France, conferință.
34. Ch. Drouhet. — Ronsard, conferință.
35. Căpit. I. Gheorghiu. — Pe drumuri basarabene.
36. Căpit. I. Gheorghiu. — La hotarele Moldovei.
37. M. Stăncescu. — Caligrafia, studiu.
38. Stefan C. Ioan. — Din revoluția rusească.
39. Corneille. — Polieuct, trad. de Corneliu Moldovan și D. Nanu.
40. Tadeu Glixeli. — Scurtă istorie a literaturii polone. trad. de N. I. Herăscu.
41. Louis Curtois. — Elveția, trad. de Elena Drăgoșescu
42. I. Cuțui. — Mitologia și Cultul.
43. Gh. Ghibănescu. — Din traista cu vorbe (Desaga I).
44. Gh. Ghibănescu. — Din traista cu vorbe (Desaga II).

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66
67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88
89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110
111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132
133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154
155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176

STAMPA III

Tabelă de Abreviațiunile și Ligaturile ce se presentă în Tablele cerate, aflate la Abrud.

INSULA ȘERPILOR (LEUCE, PHIDONISI)

(după Mémoires de l'Académie Imp. des Sc. de St. Pétersb. Tom. V. T. I. XVIII.)